

**ZRÍNYI MIKLÓS NEMZETVÉDELMI EGYETEM  
KOSSUTH LAJOS HADTUDOMÁNYI KAR  
HADTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

Bernát Péter:

**Stratégia és taktika a Kárpát-medence erődépítészetében a késő  
római korban**

Doktori (PhD) értekezés

**Témavezető:**

.....  
Dr. Szabó József János  
ny. alezredes, egyetemi docens

**Budapest. 2011,**

# Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS.....	5
I.1.CÉLKITŰZÉSEK.....	5
I.2. KUTATÁSI MÓDSZEREK, FORRÁSOK.....	7
II. A RÓMAI ERŐD ÉS A LIMES – RIPA FOGALMA.....	9
III. A BIRODALOM VÁLSÁGA: KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK.....	12
III.1. ÚJ KATONAI KIHÍVÁSOK.....	12
III.2. MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK, AZ ÁLLAMIGAZGATÁS ÉS A HADSEREG REORGANIZÁCIÓJA.....	14
III.2.1. Az államigazgatás átalakítása.....	15
III.2.2. Változások a hadseregben.....	18
III.2.2.1. Szervezeti változások.....	19
III.2.2.2. A barbarizálódás.....	22
III.2.2.3. A fegyverzet.....	24
III.2.2.4. A taktika.....	28
III.3. A RÓMAI ERŐDÉPÍTÉSZET ÁTALAKULÁSA.....	31
IV. A PANNONIAI HATÁRVÉDELEM ÁTALAKÍTÁSA.....	37
IV.1. ELŐZMÉNYEK.....	37
IV.2. PANNONIA STRATÉGIAI HELYZETE A III. SZÁZADBAN.....	44
IV.3. PANNONIA IGAZGATÁSÁNAK ÉS VÉDELMEINEK ÁTSZERVEZÉSE.....	45
IV.3.1. Két rejtélyes erőd.....	47
IV.3.2. Az irányítás átszervezése.....	49
V. ÚJ STRATÉGIAI ÉS TAKTIKAI ELEMEL PANNONIA ERŐDÉPÍTÉSZETÉBEN ...	52
V.1. A RIPA PANNONICA ERŐDÍTMÉNYEI A III.-IV. SZÁZADBAN.....	52
V.2. AKADÁLYOK ÉS MŰSZAKI ZÁRAK PANNONIA KÉSŐ RÓMAI ERŐDÉPÍTÉSZETÉBEN.....	60
V.2.1. Egy hivatalnok javaslatai.....	60
V.2.2. Távolsági fegyverek alkalmazása az erődök védelmében.....	62
V.2.3. Hogyan segítették a természetes és mesterséges akadályok a távolsági fegyverek alkalmazását a késő római erődvédelemben?.....	64
V.2.4. Esettanulmány: Visegrád, gizellamajori késő római erőd.....	68
V.3. A MEGERŐSÍTETT ÁTKELŐHELYEK RENDSZERE: OFFENZÍV TAKTIKAI ELEM A DEFENZÍV STRATÉGIÁBAN.....	70
V.4. TORNYOK A RIPA PANNONICA MENTÉN.....	78
V.5. PROVINCIÁN BELÜLI VÉDELMI RENDSZEREK: BELSŐERŐDÖK, MEGERŐSÍTETT VÁROSOK.....	79
V.5.1. Megerősített városok.....	80
V.5.2. Belsőerődök.....	82
V.5.3. Pannonia belső védelmi rendszerének taktikai és stratégiai szerepe.....	86
V.6. A HIÁNYZÓ MENETTÁBOROK KÉRDÉSE.....	88
VI. A CSÖRSZ-ÁROK: EGY ELŐRETOLT VÉDELMI VONAL? .....	91
VI.1. A KORMEGHATÁROZÁS NEHÉZSÉGEI.....	91
VI.2. A CSÖRSZ-ÁROKRENDSZER MEGÉPÍTÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI.....	93
VI.3. AZ ÁROKRENDSZER ÉPÍTÉSE ÉS FELADATAI.....	97
VI.4. II. CONSTANTIUS: RÓMAI PROTEKTORÁTUS AZ ALFÖLDÖN.....	100
VI.5. I. VALENTINIANUS: RÓMAI KATONAI ELLENŐRZÉS A SÁNCOK MENTÉN.....	108
VI.6. ESETTANULMÁNY: A PANNONIAI ERŐDÖK ÉS A 374-375-ÖS RÓMAI-KVÁD.....	108

HÁBORÚ.....	113
VII. MÉLYSÉGI INTEGRÁLT VÉDELMI RENDSZER A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN.....	122
VIII. AZ ÖSSZEOMLÁS HATÁSA PANNONIA ERŐDÍTMÉNYEIRE.....	128
IX. EREDMÉNYEK KÖVETKEZTETÉSEK.....	132
IX.1. AJÁNLÁSOK.....	133
IX. 2. KUTATÁSI EREDMÉNYEK FELHASZNÁLHATÓSÁGA A GYAKORLATBAN .....	133
ÁBRAJEGYZÉK.....	134
FELHASZNÁLT IRODALOM.....	135
MELLÉKLETEK.....	140

# I. BEVEZETÉS

Már kutatómunkám kezdetén tisztában voltam azzal, hogy az általam választott témát eddig szinte kizárólag régészek, valamint klasszikafileológusok kutatták Magyarországon. Mivel hadtörténészek kevésbé vizsgálták a Kárpát-medence ilyen korai történelmét, emiatt úgy vélem, hogy kutatásaim eredményei értékes adalékokkal szolgálhatnak a térség korai katonai múltjának részletesebb feldolgozásához, megértéséhez. Rengeteg köszönettel tartozom azoknak a régészeknek és a filológusoknak, akik előttem járva elképesztő mennyiségű információt halmoztak fel a Kárpát-medence római kori múltjával kapcsolatban, ezáltal biztosítva számomra azt, hogy kutatásaim során olyan mennyiségű és tudományos színvonalú adat álljon a rendelkezésemre, ami lehetővé tette jelen értekezésem elkészítését.

## I.1.CÉLKITŰZÉSEK

Munkám során arra vállalkoztam, hogy megvizsgáljam a Kárpát-medencében a III. század vége és az V. század első fele között létesített római katonai objektumok rendszerét, azok taktikai és stratégiai szerepét, beillesztve őket az adott korszakban bekövetkezett katonai paradigmaváltás körülményei közé. Ilyen jellegű átfogó kutatás ugyanis mind a mai napig nem látott napvilágot Pannonia viszonylatában. A korábbi kutatások rendszerint a téma egy szűk keresztmetszetére korlátozódtak, úgy mint például a *ripa pannonica* erődjei, belsőerődök, tornyok, Csörsz-árok. Ezek egymáshoz való viszonyát, közös rendszerüket viszont nem elemezték. Ezért tartom kiemelkedően fontosnak, hogy ezt a feladatot most elvégezzem és dolgozatomban igazoljam alapfeltevésemet, amely szerint a Kárpát-medencében, a késő római korban egy összetett, integrált, többlépcsős védelmi rendszer működött, ami bár defenzív stratégiát szolgált, fontos szerepet kaptak benne az offenzív taktikai elemek is. Le kívánok számolni tehát azzal a toposszal, amely szerint a bomlófélben lévő, rosszul felszerelt, barbarizálódó római hadsereg csak passzívan várta volna omladozó falú erődítményeiben a barbárok támadását.

Meg kívánom vizsgálni még a késő római hadseregben bekövetkezett szervezeti,

fegyverzetbeli és taktikai változásokat is, hiszen ezek a folyamatok meghatározó befolyást gyakoroltak az erődépítészetre is. Külön ki szeretnék térni az egyes pannoniai *ripa* szakaszokon tapasztalható helyi sajátosságokra is, megvizsgálva azok okát. Munkám során a vizsgált erődök rendszerét be kívánom illeszteni a római hadsereg által, az adott korban alkalmazott harceljárások szisztémájába, hogy ezen keresztül jussak új információhoz arról, hogyan használták ezeket az objektumokat a konkrét hadműveletek idején. Elsőként kívánok részletesen foglalkozni a különféle műszaki záruk, természetes és mesterséges akadályok alkalmazásának szerepével a késő római pannoniai katonai objektumok esetében, valamint be fogom bizonyítani, hogy a szakirodalomban elterjedt álláspont, amely szerint a korabeli katonai szakírók (Vegetius, Anonymos) igazából saját korukban már használhatatlannak bizonyultak, inkább csak a fióknak írogató, korábbi műveket összeollózó, katonai képzettség nélküli hivatalnokok voltak, nem állja meg a helyét.

Részletesen fogok foglalkozni továbbá a Csörsz-árokrendszer problémájával. Hadtörténészként először teszek kísérletet arra, hogy ennek, a Kárpát-medencén belüli leghosszabb védelmi vonalnak az eredetét, céljait és létrehozásának körülményeit beillessem a már ismert események sorába úgy, hogy közben felülvizsgálom és kiegészítem a régészek által már korábban felállított elméleteket. Külön fontosnak tartom, hogy a Csörsz-árokrendszert, mint sajátos, a birodalom előterében létrehozott biztonsági zóna legfontosabb, ám semmiképpen sem minden előzmények nélküli elemeként vegyem górcső alá. Átértékelve ezzel a római hadsereg által a Közép-Duna-medencében a IV. században alkalmazott taktikát.

A fentebb felsorolt célok minél hatékonyabb megvalósítása érdekében értekezésemet a következő nagyobb részegységekre kívánom tagolni. Először tisztázni szeretnék néhány alapfogalmat, úgy mint a római erőd vagy mint a *limes* és a *ripa* fogalmi kapcsolatát. Ezt követően a történelmi előzmények rövid áttekintése után be kívánom mutatni azt az összetett válságot, ami a III. században a Római Birodalmat sújtotta és aminek hatására átalakult a teljes római állam, a gazdaság, a társadalom és a hadsereg is. Ebben a fejezetben részletesen fogok foglalkozni azzal a rendkívüli módon összetett katonai koncepcióváltással, amely a háttérét adta az erődépítészet átalakulásának.

A körülmények és a mozgatórugók részletes elemzése után áttekintem, hogy a válság kihívásaira adott birodalmi szintű általános katonai válaszok milyen konkrétumokban manifestálódtak a pannoniai határszakaszon. Ennek keretein belül elemezni kívánom a III. század végére a térségben kialakult katonai és biztonságpolitikai helyzetet, valamint az ennek

kezelésére hozott, helyi specifikumokhoz igazított intézkedéseket. Miután így, alaposan körüljártam a makró és mikro szintű determináló tényezőket, beható vizsgálat alá fogom vetni a pannoniai erődrendszerekben a III. század végén megjelenő változásokat, mind stratégiai, mind taktikai kontextusban. Ezután jelentősége és az általa felvetett problémák összetettsége miatt, külön fejezetben szeretném tárgyalni a Csörsz-árokrendszert. Ebben a fejezetben kiemelten szeretnék foglalkozni az árokrendszer építésével, valamint datálásával kapcsolatos problémákkal és a hozzá kapcsolódó koncepcióváltásokkal, hadi eseményekkel.

Mindezek után egy általános áttekintő fejezetben az egész rendszer globális működését fogom összefoglalni úgy, hogy a tartományon belüli katonai objektumokon, a *ripa* erődítményeken át, a megerősített átkelőhelyeken keresztül a Csörsz-árokig, minden elem együttes működése világosan kirajzolja a többlépcsős, integrált, késő római védelmi rendszer képét. Ezt követően a hanyatlás katonai okait és következményeit kívánom áttekinteni, különös tekintettel a változások védelmi rendszerre gyakorolt hatásaira és azok következményeire. Végezetül pedig egy külön fejezetben foglalom össze eredményeimet és következtetéseimet.

## **I.2. KUTATÁSI MÓDSZEREK, FORRÁSOK**

Disszertációm előkészítése során arra törekedtem, hogy először a nagy összefüggéseket és azok hátterét értem meg, ezért az általános birodalmi szintű jelenségektől kiindulva közelítettem meg a pannoniai folyamatokat és azok hatásait a régió erődépítészetének taktikai és stratégiai hátterére.

Kutatásom során a források széles spektrumát kellett feldolgoznom. Az egyik legnagyobb csoportot a különféle régészeti adattárak jelentették, amelyek nélkül nem lettem volna képes a különböző katonai objektumok analitikus vizsgálatára, tekintve, hogy azok fizikai jellemzőit csak ezekből lehet maradéktalanul megismerni. Ennek magyarázata, hogy terepbejárások során sok objektum ma már nem vagy csak igen nehezen azonosítható, aminek oka lehet, hogy a kérdéses objektum a kutatás óta megsemmisült, beépítették vagy egyszerűen a kutatás végeztével visszatemették. A különféle katonai épületek mellett egyéb, a témával összefüggő tárgyi emlékekről, például fegyverzetről szóló adatokat is részletesen tanulmányoztam.

A tárgyi emlékek vizsgálatával egyenértékűnek tekintem a kortárs források vizsgálatát, ami lehetővé tette a két forráscsoport összehasonlítását, és a kiinduló téziseim igazolását. Amikor alkalmam nyílt rá, különféle nyelveken (magyar, német, angol) elérhető forrásokat összevettem a latin eredetijükkel, ami lehetőséget adott apróbb finom hangolások elvégzésére. Erre azért volt szükség, mert a műfordítók gyakran, egy-egy árnyalatnyi különbséget jelentő kifejezést más szinonimával helyettesítenek munkájuk során a könnyebb érthetőség kedvéért, ám ez egy résztema elemzésénél olykor zavaró lehet, ha a kutató a források mikroanalízisét végzi. Az általam felhasznált kortárs forrásokat három csoportra lehet osztani. Az elsőbe a különféle késő ókori auktorok által összeállított történeti munkák tartoznak, a másodikba a korabeli katonai szakkönyvek, míg a harmadikba a különféle jegyzékek, gyűjtemények (katonai állományjegyzékek, jogszabály gyűjtemények).

Munkám során sokat dolgoztam különféle térképekkel, régiakkal és újakkal egyaránt, amelyek szoros összefüggésben álltak az általam végzett terepbejárásokkal. Ezek során a térinformatikai munka elvégzésében sok segítséget kaptam a Dr. Harkányiné Székely Zsuzsanna docens által a gödöllői Szent István Egyetemen vezetett kutatócsoporttól, akik a Csörsz-árok árokrendszer védetté nyilvánításán és turisztikai hasznosításán dolgoznak. Amikor csak tehettem, a terepbejárásaimat úgy szerveztem, hogy oda el tudjanak kísérni az adott helyszínt kiválóan ismerő szakemberek. Így kerültem kapcsolatba a Nemzeti Múzeum régészeivel, Gróf Péterrel, Gróh Dániellel és Mráv Zsolttal, akik készségesen bocsájtották rendelkezésemre a visegrád-gizellamajori és a Göd, bócsa-újtelepi kutatásaik dokumentációit, amiért külön hálával tartozom. Ezen ásatási adatok és a kölcsönösen hasznosnak bizonyuló terepbejárások nélkül minden bizonytalanság szegényesebb lenne a munkám.

Kutatásom első fázisától kezdve igyekeztem feldolgozni a hazai és a külföldi szakirodalmat. Ez utóbbi érdekében több alkalommal jártam külföldön (Németország, Ausztria, Svájc), ami egyben lehetőséget biztosított arra is, hogy a helyi késő római emlékeket tanulmányozzam és összevegyem őket a hazaiakkal.

## II. A RÓMAI ERŐD ÉS A LIMES – RIPA FOGALMA

Amikor elhangzik a limes kifejezés, az emberek képzeletében először a Római Birodalom határán álló erődök, őr- és jelzőtoronyok sora jelenik meg, amely egyfajta európai nagyfalként zárta le a határt a fenyegető barbár hordák elől. A valóságban azonban a limes korszakonként más és más jelentéssel rendelkezett. Mindenesetre soha sem volt egy tisztán védelmi célokat szolgáló statikus, egylépcsős védelmi vonal, ahogy azt a legtöbbször elképzelik.

A római hadsereg, a történelemben mindez ideig páratlanul hosszú ideig tartó sikersorozatát leginkább annak köszönhette, hogy időben felismerte az újonnan megjelenő kihívásokat, amelyekre páratlan alkalmazkodó képességgel és kreativitással reagált. Így volt ez azt követően is, hogy Kr.e. 321-ben a római hadsereg megszegyenítő vereséget szenvedett Caudiumnál a samnis erőktől. A vereségből levonták a megfelelő következtetést, a Rómától immár több napi járóföldre tevékenykedő hadseregnek megfelelő logisztikai és infrastrukturális háttérre van szüksége ahhoz, hogy otthonától távol is meg tudja őrizni ütőképességét. A megoldást Appius Claudius *ensor* találta meg. Az ő utasítására vette kezdetét Kr.e. 312-ben a via Appia építése. Róma tehát felismerte, hogy a győzelem gyakran nem a harctéren dől el, hanem azon múlik, hogy a szemben álló seregek melyikének jobb az infrastrukturális háttere.

Kezdetben a rómaiaknak a városuk közvetlen közelében élő rokon törzsekkel kellett harcolniuk. Ilyenkor a két ellenséges sereg felvonulása, az ütközet megvívása és a hazavonulás egy nap leforgása alatt kivitelezhető volt. Ahogy azonban Róma fokozatosan hatalma alá vonta a város közvetlen környékét, Közép-Itáliát, majd a teljes Appennini-félszigetet, úgy fordult elő egyre többször, hogy a katonák a harc végeztével nem térhettek azonnal vissza otthonukba. Így tehát a római hadseregnek egyre több időt kellett ellenséges területen töltenie, ami azt eredményezte, hogy az éjszakai táborhelyeket egyre jobban igyekeztek megerősíteni egy esetleges támadással szemben. Vagyis kialakult a római hadseregre oly jellemző megerősített menettábor. A hosszan, nem ritkán évtizedekig tartó háborúskodások miatt egyre gyakoribb lett, hogy a római csapatok a hadműveleti szünetet jelentő téli időszakot is hazájuktól távol töltötték, ilyenkor pedig az egyszerű menettáboroknál tartósabb téli táborokba vonultak. Ezek az erődítmények azonban csak ideiglenesek voltak, pár napra vagy pár hónapra szolgáltak a sereg szállásául. Éppen ezért nem tartós anyagokból,



fából és földből építették őket.

A Kr.e. II. századi görög történetíró, Polybiosz egyenesen a megerősített táborok építésének tudományában látta a római hadsereg fölényének egyik okát. A római táborokat évszázadokon keresztül építették változatlan formában, egy meghatározott előírás szerint, aminek köszönhetően minden katona tudta a pontos helyét a táboron belül és azt is, hogy veszély esetén milyen útvonalakat használhat. Igaz, ezek a megerősített táborok fából és földből épültek, mégsem az ostromok visszaverése volt a fő feladatuk. Ezt bizonyítja, hogy a tornyok a sáncokon belül helyezkedtek el, így alkalmatlanok voltak a támadók oldalazására, sokkal inkább megfigyelő pontok voltak, a töltés és a palánk pedig a meglepetés szerű támadások ellen védett, illetve arra szolgáltak, hogy a táborba csak a négy, jól ellenőrzött kapun keresztül lehessen bejutni.

A köztársaság korában kialakult szabványt a római hadsereg évszázadokon keresztül követte. Ezért, ha egy legionarius Scipio Africanus seregéből váratlanul egy Kr.u. I. századi táborban talált volna magát, semmiféle nehézséget nem jelentett volna számára a tájékozódás. A tipikus római tábor téglalap alakú volt, amelyet az angol szakirodalom gyakran játékkártya-típusnak szokott nevezni. A téglalap mind a négy oldalán volt egy-egy kapu. A főbejárat, a *porta praetoria*, mindig az ellenséges terület felé nézett, vele átellenben a tábor túlsó végén állt a *porta decumana*, vagyis tábor „hátsó bejárata”. A téglalap két szélső oldalán a *porta sinixtra* és a *porta dextra*, azaz a jobb és a baloldali kapu biztosította az utat a táborból való gyors kivonuláshoz a minél előbbi hadrendbe állás érdekében.

A tábornak három „főutcája” volt. A *via praetoria* a tábor főbejáratától indult és futott egészen a *porta sinixtrát* és *dextrát* összekötő *via principialisig*. Ennek a két útnak a kereszteződésénél volt a főparancsnokság, a *principia*. A *principia* és a *porta decumana* között haladt a *via decumana*. A különféle raktárak, műhelyek és a tisztek szállásai ezek mellett a főútvonalak mellett helyezkedtek el. Meg kell azonban még említenünk a *via sagularist*, amely a sáncok és a legénységi szállások között futott végig körbe. Amint azt az út elnevezése is mutatja, támadás esetén az íjászok ezen közlekedve, a sáncok fedezékéből tudtak nyílzáport zúdítani az ellenségre. Ostromra azonban ritkán került sor, mivel a római katonai gondolkodás alapvetően offenzív jellegű volt, ezért a katonai táborok, erődök, inkább laktanya, logisztikai központ szerepét töltötték be. Ha támadás fenyegetett, a csapatok kivonultak, és nyílt terepen szálltak szembe az ellenséggel. Vagyis a menettáborok és a hosszabb életű téli szállások

inkább egyfajta logisztikai háttérbázisok voltak, raktárakkal, műhelyekkel elsősegélynyújtó hellyel, amelyekre ugyan az adott hadi helyzetben taktikailag lehetett támaszkodni (pl. sáncokon belül újjászervezni az erőket), de alapvető stratégiai céljuk nem az volt, hogy dacoljanak az ellenség ostromával.

Ahogy Róma egy újabb vidékre terjesztette ki befolyását, úgy jelentek meg a kérdéses területen az utak, megerősített megfigyelőpontok és a támaszpontul, logisztikai bázisként szolgáló táborok, azaz a *limes*. A *limes* eredeti jelentése tehát nem védelmi vonal volt, hanem hadiút, a hozzá tartozó egyéb katonai létesítményekkel együtt, elsődleges feladata, hogy a római katonákat eljuttassa az ellenséges területre és ott biztosítsa az eredményes tevékenységüket. Ilyen értelemben pedig meglehetősen távol állt a hagyományos értelemben vett statikus védelmi vonaltól.

A *limes* így nem elválasztott az ellenséges területtől, hanem annak belseje felé vezetett, legalábbis a Kr.u. I.-II. századig, amikor állandósultak a birodalom határai. Gyakori hiba azonban, hogy a római határokon elhelyezkedő katonai létesítmények összességét *limesnek* nevezik, holott a *limes* kifejezést az ókorban csak olyan határszakaszra használták, ahol azt ténylegesen sáncok és árkok alkották. Az olyan határszakaszokra, mint például a pannoniai, ahol végig folyó mentén építették ki a rendszert, a *ripa* kifejezést használták.

A *limes*, illetve *ripa* elnevezés a hódítások leállításával válhatott a határ szinonimájává az utókor szemében. A Kr.u. I-II. századtól a korábbi ideiglenes állomáshelyek állandósultak, így megkezdődött az erődítmények kőbeépítése. Ennek során megtartották az eredeti, immár évszázadokra visszatekintő alaprajzot, hiszen ekkor még nem következett be váltás a római katonai gondolkodásban. A megerősített helyeket továbbra is olyan támaszpontnak tartották, ahonnan a római hadsereg elindítja támadásait az ellenséges területre. Vagyis a *limes*, illetve a *ripa* épületeinek tartóssá tétele csak azt jelentette, hogy a rendszer nem terjed tovább az ellenséges területek felé, állandósul egy ponton, feladata azonban nem változott. Továbbra is elsősorban a támadást elősegítő funkciói domináltak.

## III. A BIRODALOM VÁLSÁGA: KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK

### III.1. ÚJ KATONAI KIHÍVÁSOK

A Római Birodalom már a II. században felhagyott a hódításokkal és leginkább a korábban megszerzett területek megőrzésére, valamint a szomszédjai féken tartására koncentrált. A III. században azonban a gyakori polgárháborúk pont akkor gyengítették a birodalmat, amikor Európában a frankok, alemannok, szarmaták és gótok kezdtek el egyre nagyobb nyomást gyakorolni a határokra, keleten pedig a félelmetes Szasszanida Birodalom váltotta fel a parthusokat. A birodalom így csaknem összes határszakaszán egyszerre volt kitéve igen heves támadásoknak. Ilyen körülmények között nem működhetett az a *principatus*-kori stratégia, ami a határokra vonultatta fel a teljes római haderőt, és ami azzal számolt, hogy az egyszerre csak egy-két határszakaszon kialakuló krízishelyzeteket átcsoportosításokkal és az oszd meg és uralkodj elvével kezelni lehet.

Caesarnak, Germanicusnak, Tiberiusnak anno még kisebb, gyakran egymással is ellenséges viszonyban lévő törzsekkel kellett harcolnia a rajnai határnál, akik azonban a Severus császárok korára már sokkal komolyabb ellenfélle nőttek ki magukat.<sup>1</sup> Ennek oka az a történelem folyamán sokszor megfigyelhető jelenség, hogy a nagy, erős birodalmak szomszédságában élő kisebb népek, mintegy az önvédelem kényszerétől hajtva, egyesülni kezdenek és egy olyan nagyobb politikai, katonai entitás részévé válnak, amelyben ugyan eltérő lehet az egyes részelemek integrációjának a foka, de már hatékonyabban vehetik fel a harcot a határok felől érkező fenyegetésekkel szemben. Ezt a folyamatot lehetővé teszi az is, hogy a hosszú egymás mellett élés során, a kulturális diffúzió révén, modernebb ismeretanyagokhoz jutnak, amiket felhasználva még hatékonyabbá tehetik saját politikai, gazdasági, katonai alrendszereiket. Ez a folyamat játszódott le a Rajna és a Duna mentén élő germán törzsek között is. A III. századra két hatalmas germán törzsszövetség harcosaival néztek farkasszemet a római katonák a Rajna mentén. Északon a frankokkal, délen az alemannokkal. Ez utóbbinak már a neve is mutatja, hogy tagjai nem egy törzset alkottak és azt is, hogy eredetileg katonai szövetség volt, az alemann szóösszetétel ugyanis „minden férfit”, azaz minden harcost jelent. A Dunánál a markonnok, kvádok, szarmaták, vandálok és a gótok jelentettek egyre nagyobb fenyegetést Noricumra, Pannoniára és az akkor még római kézben

---

1 VÁRADY, 1961. 129.

lévő Daciára.

Nem volt jobb a helyzet az Európán kívüli határszakaszokon sem. A Közel-Keleten a Szasszanida Birodalom deklarált célja volt a keleti római provinciák elszakítása. Csakhogy a két nagyhatalom nem igazán bírt egymással, így egyfajta patthelyzet alakult ki közöttük, ami permanensen visszatérő háborúkhöz vezetett. Ez pedig különösen kellemetlenül érintette Rómát, mivel a III. század belháborúi, valamint a folyamatos nyomás alatt lévő európai határszakaszai miatt nem tudott kellő mennyiségű erőt felvonultatni a szasszanidák ellen, pedig igazából csak ez a hatalom volt egy szinten a római hadikultúrával. A kutatás kevésbé szokott odafigyelni a Római birodalom afrikai határszakaszaira, pedig a III. században a különféle sivatagi törzsek támadásai itt is kritikus állapotokhoz vezettek. Elmondható tehát, hogy a Birodalom gyakorlatilag ostrom alá került, ráadásul állandó polgárháborúk gyengítették.

A III. században minden kezdett megváltozni. A válságok során gyakran előfordult, hogy az egyes területekről elvezényelt kisebb egységek a zűrzavar miatt már soha sem tértek vissza eredeti csapattestükhöz, így a hadsereg korábbi szervezeti rendje is kezdett felbomlani. Az ellenség pedig egyre szervezettebbé és hatékonyabbá vált. Ezt jelezte, hogy 260-ban I. Shapor szasszanida uralkodó fogságba ejtette Valerianus római császárt, az alemann betörések már Itáliát is veszélyeztették, a gótok pedig többször végig pusztították a Balkán-félszigetet.

Katonai értelemben a legnagyobb gondot az jelentette, hogy a korábbi principatus kori stratégia szerint a határokon elosztott csapatok nem voltak képesek ellenállni egy gyors és váratlan koncentrált támadásnak. Egy ilyen támadás könnyedén legyűrte a római erőket egy adott területen, csakhogy a rómaiak nem voltak képesek erősítést küldeni a veszélyeztetett régióba, mivel akkor más határszakaszokról kellett volna elvonni csapatokat, ami az ottani határvédelem végzetes meggyengülését vonta volna maga után. Vagyis, ha egyszer egy helyen eredményesen áttörte az ellenség a római védelmet, akkor mélyen be tudott hatolni a birodalomba és kirabolhatott mindent, ami az útjába akadt, mert a római csapatok vagy a többi határszakaszt őrizték, vagy éppen egymás ellen harcoltak egy polgárháborúban.

Úgy látszott, hogy a római állam és annak alrendszerei, beleértve a hadsereget is, egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis határfokkal képes ellátni a feladatát. Ilyen körülmények között nem kell azon csodálkozni, hogy a legsúlyosabb támadásoknak kitett régiókban elkezdett

kiépülni egyfajta önmegszervező alternatív állami hatalom, ami a század közepére az adott területek szeparatizmusának felerősödéséhez és leszakadásukhoz vezetett. Ez nyilvánult meg a 260-as 270-es években a Palmyrai és a Britanniai-Galliai Császárság ideiglenes önállóságában is. A Duna vidéke minden bizonnyal csak azért nem kezdett önállósodni, mivel az ekkor egymást sűrűn váltó katonacászárok innen származtak, és erőforrásaik tekintélyes részét ennek a régióknak a stabilizálására fordították. A birodalom a végleges szétesés határára sodródott.

### III.2. MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK, AZ ÁLLAMIGAZGATÁS ÉS A HADSEREG REORGANIZÁCIÓJA

Az, hogy egy új, átfogó katonai stratégiára van szükség, már 260-as évek elején nyilvánvaló volt. Ezt jelezte Gallienus (253-260 társascsászár, 260-268 egyedüli császár) kísérlete is egy központi mozgó lovashadsereg felállítására, valamint, hogy Probus (276-282) alatt sorra falakkal vették körbe a nagyobb városokat.<sup>2</sup> Csakhogy ahhoz, hogy ezek a kezdeményezések tényleg működő képesek legyenek, a megosztottságot kellett felszámolni, ami egészen Diocletianus (284-305) uralmáig váratott magára. Paradox módon pont a Diocletianus által megteremtett tetrarchia regionális decentralizációja volt az, ami megmentette a birodalom egységét azzal, hogy felismerte, egyszerre több helyen is szükség van a birodalomban császári imperiummal felruházott személyek tevékenységére. Ezért a fő hatalmat két *augustus* és két *caesar* között osztotta meg.

Az jól látható volt, hogy az állandóvá vált katonai veszély megszüntetése érdekében az egész állam mélyreható strukturális reformjára van szükség. A hadsereget pedig csak a gazdasággal és az államigazgatással együtt lehetett rendbe tenni. A haderő fenntartásának a költségei ugyanis az egekbe szöktek,<sup>3</sup> valamint az is egyértelművé vált, hogy a korábbi szervezeti keretek nem felelnek meg sem az államigazgatás, sem pedig a katonai igényeknek.

Időszak	Millió dénár/év
Kr.u. I. század	64.75
Kr.u. II.-III. század fordulója	86.20
Kr.u. III. század első fele	130
Kr.u. III. század második fele	195

2 WHITE, 1998.25-26.

3 LE BOCHEK, 1993. 243.

### III.2.1. Az államigazgatás átalakítása

A késő római korban a civil és a katonai igazgatást a korábbi gyakorlattól eltérően helyi, provinciális szinten mereven elválasztották egymástól, a katonai pályát pedig csak a lovagrendiek számára tartották fenn.<sup>4</sup> A szenátori rangúaknak meg kellett elégedniük a közigazgatással. Mindenesetre álláshelyek bőven keletkeztek, köszönhetően Diocletianus és I. Constantinus közigazgatási reformjainak, melyek eredményeként a birodalom provinciáinak számát 50-ről 98-ra emelték úgy, hogy a nagyobb tartományokat felosztották.<sup>5</sup> A folyamat Diocletianus és I. Constantinus után is folytatódott, így a provinciák száma IV. század végére elérte a 120-t.<sup>6</sup>

Minden provincia polgári közigazgatásának élén a *praeses* állt I. Constantinus reformjai eredményeként, a *praesesek* munkáját mintegy 100 fős hivatali apparátus segítette. Ekkorra a katonai és a civil vezetés már földrajzilag is elkülönült. Amíg a határmenti tartományokban katonai parancsnoknak, a *duxok*nak a központjai megmaradt korábbi, határvonalhoz közeli székhelyen, addig a *praeses* rendszerint a határtól kb. 50-60 km-re rendezte be központját. Ahogy ezt a későbbiekben látni fogjuk, ez az analógia Pannonia esetében is megfigyelhető. A polgári közigazgatás következő szintje a több tartományt átfogó *diocessisek* voltak, ezek száma kezdetben 12 volt, majd a későbbiekben 14 lett, élükön a *vicariusok* álltak, akiknek a hivatalában mintegy 300 ember dolgozott. Igaz tehát, hogy a IV. század elején a szenátori rangúak kiszorultak a katonai pályáról, de helyette bőven nyílt lehetőségük karrierépítésre a felduzzasztott hivatalnoki apparátusban.

Amint azt láthattuk, alsó szinten egyértelműen elvált egymástól a katonai és a civil igazgatás. Elvileg ez az elválasztás megvolt a legfelsőbb szinteken is, de ez csak látszat. A következőkben bizonyítani fogom, hogy a civil közigazgatás csúcsintézményeinek és azok vezetőinek igenis komoly katonai feladataik voltak. Azaz, pontos és naprakész katonai ismeretek kellettek, hogy a rendelkezésükre álljanak hivatalaikban, így az ott dolgozó tisztviselők érthettek koruk hadművészetéhez, vagyis az ezekben a hivatalokban dolgozó, katonai szakkönyveket összeállító szerzők, az elterjedt nézettel szemben, releváns ismeretek birtokában kellett, hogy legyenek. Az, hogy a kutatás eddig nem foglalkozott részletesen ezzel a témával, eredményezhette azt, hogy késő római katonai szakírókat inkompetensnek könyvelték el, mivel látszólag azok a hivatalok, ahol dolgoztak, nem foglalkoztak katonai

4 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 198.

5 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 594.

6 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 735.

ügyekkel. Ez az előítélet pedig rányomta bélyegét munkájuk értékelésére is.

Most tehát nézzük meg, hogy a polgári állami csúcsvezetés tagjainak milyen feladatkörei is voltak. A birodalom csúcs államigazgatási szervei a császári udvarban működő ügynevezett *scriniumok* voltak. Ezek, hasonlóan a mai minisztériumokhoz, jól körülhatárolt illetékességi körrel rendelkeztek. Élükön a *comesek* álltak, akik együtt a császárral és a legfőbb katonai vezetőkkel alkották a *consistorium sacrumot*, azaz császári tanács állandó tagjait.

A *scriniumok* vezetői a következők voltak:<sup>7</sup>

- *Magister officiorum*
- *Quaestor sacri palatii*
- *Comes sacrarum largitionum*
- *Comes rerum privatarum*

A *magister officiorum* gyakorolta a felügyeletet az összes többi *scrinium* felett, ez volt tehát a legfontosabb és legmagasabb udvari tisztség.<sup>8</sup> Feladatköre rendkívül szerteágazó volt, amellett, hogy ő hagyott jóvá különféle kinevezéseket, folytatott le belső vizsgálatokat, protokoll főnök is volt egyben, ami együtt járt azzal, hogy a külföldi követségekkel folytatandó tárgyalások lebonyolítása is hozzá tartozott. A követek először mindig vele tárgyaltak. Ezek a feladatok azonban mind a civil kategóriába tartoznak. Most nézzük meg, hogy milyen katonai jellegű funkciókat látott el. Először is, a *magister officiorum* felelt a császár személyes biztonságáért, így ő felügyelte a *scholae palatinae* alakulatokat.<sup>9</sup> Ezek az egységek kevésbé testőrök, inkább a gyakran mozgó udvar katonai biztonságát szolgáló alakulatok voltak, amelyek hadjárat idején a császár személyes parancsnoksága alá kerültek és amelyek ténylegesen részt is vehettek harci cselekményekben. Létszámuk 500 fő volt, fegyverzetük szerint voltak köztük pajzsos íjász (*scutarii sagittarii*), pajzsos (*scutarii*), pajzsos páncélos (*scutarii clibanarii*) egységek. A Notitia Dignitatum szerint az V. század elején a birodalom keleti felében 7, a nyugati felében 5 *scholae palatiae* teljesített szolgálatot. A korábbi időszakokban számuk több is lehetett, mivel minden udvartartással rendelkező hivatalban lévő *augustus* fenntartott ilyen alakulatokat.

Láthatjuk tehát, hogy a *magister officiorum* rendelkezett parancsnoki jogkörrel a birodalom

7 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 734.

8 NÉMETH, 2001. 328-329.

9 Cod. Theod. 6. 27. 7.

egyik legelitébb katonai alakulata felett, még ha az konkrét harci helyzetben a császár parancsnoksága alá került is. Legfontosabb befolyását a hadseregre azonban a logisztikai rendszer felügyeletén keresztül gyakorolta. Irányítása alá tartoztak a IV. század elején létrehozott nagy állami fegyvergyárak, amelyekből az V. század elején a Notitia Dignitatum tanúsága szerint 15 működött a birodalom keleti felében és 20 a nyugatban.<sup>10</sup> Azaz, a birodalom teljes hadiipara az ő kezében volt, így nem csoda, hogy háború esetén neki kellett gondoskodni az utánpótlás megszervezéséről is. A IV. században tehát a *magister officiorum* irányította a hadgazdaságot. Az V. században a birodalom keleti felében már a határvédő *limitanei* alakulatok és azok parancsnokainak, a *duxok*nak az irányítása is hozzákerült, az erődítmények állapotának felügyeletével együtt.

Nem csak a hadi ipar és egyes egységek irányítása miatt volt fontos a késő római hadsereg számára az államigazgatási hivatalokat felügyelő legmagasabb rangú tisztségviselő, hanem a nélkülözhetetlen katonai jellegű információk miatt is, amelyeknek birtokában volt. Azt már említettem, hogy a külföldi követekkel folytatott tárgyalásokban kulcsfontosságú szerepe volt a *magister officiorum*nak, de emellett ő felügyelte a császári futárpostát, *cursus publicus* valamint a külső és belső elhárítási, hírszerzési feladatokat ellátó *candidatikat* is. Ammianus Marcellinus történetíró is tagja volt ennek a szervezetnek. Munkáiból tudjuk, hogy a szervezet tagjaként többször hajtott végre „fedett, konspirációs” akciókat belső katonai veszély megszüntetése érdekében, valamint folytatott külföldön katonai hírszerző tevékenységet.

Mіндеzen feladatkörök áttekintése után világossá válhat, hogy a késő római hadsereg nem működhetett hatékonyan az elvben közigazgatási feladatokat ellátó központi hivatalokat felügyelő vezető tisztségviselő nélkül. Vagyis, ha ellentét feszült a hadsereg parancsnokai és a *magister officiorum* között, az lebéníthatta a római haderőt. Nem véletlen, hogy az V. században, amikor a hadsereg vezetői szinte mind barbárok voltak és egyre több konfliktus alakult ki a civil és a katonai vezetés között, ez egyike azon okoknak, amelyek a Nyugat Római Birodalom katonai összeomlásához vezettek.

A *quaestor sacri palatii* töltötte be a császári tanács elnöki tisztét.<sup>11</sup> Jogi tanácsadóként neki kellett gondoskodnia a rendeletek, törvények megszövegezéséről. Bizonyos körülmények között a császár személyes jogi képviselőjeként léphetett fel.

---

10 NOT. DIG. OR. 11. 18./ OCC. 9. 16.

11 NÉMETH, 2001. 400.



A *comes sacrarum largitionum* felügyelte az állam pénzbeli bevételeit, adókat, vámokat, bírságokat, pénzverdét és a külkereskedelmet.<sup>12</sup> A hadsereg számára folyósított rendkívüli kifizetések is az ő illetékességébe tartoztak, ami azt jelenti, hogy a rendszeres zsoldon kívül minden egyes egyéb juttatás az ő kezei között kellett, hogy átmenjen. Azaz, mindennemű jutalmat, amit a hadsereg tagjai kaptak a *comes sacrarum largitionum* fizetett ki.

A *comes rerum privatarum* volt a császári vagyon, a császári birtokok kezelője.<sup>13</sup> De a teherposta járműállománya is az ő felügyelete alá tartozott, amit a hadsereg is igénybe vehetett.

Ahogy az a fenti áttekintésből látszik, a késő római korban a hadügyeknek nem volt egy centralizált „csúcs” *scriniuma*. Az ehhez a területhez kapcsolódó feladatkörök szét voltak osztva több hivatal között. A katonai csúcsvezetésnek pedig közvetlenül csak a legénységi állománnyal és a konkrét műveleti feladatokkal kellett foglalkoznia. A korábbi évszázadokban rájuk rótt igazgatási többletfeladatokat teljes egészében levették a vállukról, ráadásul hadigazdasági és logisztikai feladatokat is átvállalta az államigazgatás többi szereplője. Ebből azonban az is következik, hogy a császári udvarban tevékenykedő, a hadsereg kötelékébe nem tartozó hivatalnokoknak is érteniük kellett a hadügyekhez. Ilyen intézményi háttér és feladat megosztási rendszer mellett pedig nem kell azon csodálkozunk, hogy a császári udvar hivatalnokai által összeállított, javaslatokat is tartalmazó hadtudományi összefoglalásokban foglaltak bizonyíthatóan alkalmazásra kerültek Pannonia késő római kori erődépítészetében.

### **III.2.2. Változások a hadseregben**

Diocletianus és I. Constantinus a IV. század elején nem csak a politikai intézményrendszert alakította át a császári hatalom megosztásával, hanem a hadsereget is teljesen átszervezte. Átvették Gallienustól azt az elképzelést, hogy szükség van mobil, gyorsan mozgó központi egységekre, amik mindig bevethetőek a legveszélyesebb helyeken anélkül, hogy csapat elvonásokkal kelljen meggyengíteni más határszakaszokat. Azaz, a lineáris védelem helyett megjelent a mélységi védelmi koncepció, ami kiegészült azzal az Aurelianus (270-275) és Probus (276-282) alatt megjelent elképzeléssel, hogy a birodalom belsejében lévő városokat

---

12 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 734.

13 NÉMETH, 2001. 138-139.

és stratégiaiilag fontos pontokat is meg kell erősíteni.<sup>14</sup> Az elképzelés egyenes átvétele már csak azért is egyértelmű, mivel Diocletianus korában Probus egyik tisztje volt.

### **III.2.2.1. Szervezeti változások**

Bár a római hadseregnek két részre, egy határvédő és egy központi mozgó részre történő osztása Gallienus idején vette kezdetét a központi mozgó lovassereg felállításával, a folyamat csak ezt követően, Diocletianus és I. Constantinus alatt teljesedett ki. A reformok eredményeként a római hadsereget határvédő, *limitanei* és *comitatenses*, azaz mozgó alakulatokra bontották. Ezt az ütőképesebb csapatok határokról történő elvezénylésével és a központi mozgó alakulatokhoz való beillesztésükkel érték el, amit végül Constantinus fejezett be. Az idők során létrejött egy harmadik kategória is, amit *pseudocomitatenses*-nek neveznek. Nevüket onnan kapták, hogy bár a központi mozgó seregek állományába tartoztak, erre utal a *comitatenses* az elnevezésükben, mégsem osztoztak annak mobilitásában, vagyis „ál”, azaz *pseudo* mozgó csapatok voltak. Ennek magyarázata, hogy a *comitatenses* egységek számára fontos belső bázisok védelmét látták el. Nem kizárt, hogy egyes városokban is ilyen egységek állomásoztak. A késő római korszak egyik új jelensége ugyanis, hogy a hadsereg alakulatai a belső vidékek városaiban is állomásoztak.

A hadsereg főparancsnoka természetesen a császár volt, azaz a két *augustus* egyaránt maga rendelkezett az alájuk és *caesar*jaik alá tartozó csapatok felett. Névlegesen tehát ők irányították a teljes római hadigépezetet, azonban a konkrét irányítás gyakran más, magas rangú parancsnokok végezték. A katonai felsővezetés fejlődése idővel ketté vált keleten és nyugaton, így most én is külön tárgyalom a két birodalom rész katonai vezetésének rendszerét.

Nyugaton a két legmagasabb rang a gyalogsági főparancsnok (*magister peditum*) és a lovassági főparancsnok (*magister equitum*) volt, amiket eredetileg két egymással egyenrangú főparancsnoki tisztségnek szántak, ám a IV. század közepére a gyalogsági főparancsnok már kezdett a lovassági főparancsnok fölé nőni. Ekkor egyre gyakrabban egyesítették a két tisztséget *magister militiae* néven. Amíg nyugaton két főparancsnok volt, addig keleten öt. Ezek közül három egy-egy régió védelméért felelt (*magister militum per Orientem*, *magister*

---

<sup>14</sup> HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 576.

*militum per Thracias, magister militum per Illyricum*), kettő pedig közvetlenül a császár mellett tartózkodott (*magister militum praesentialis I.-II.*).

A *limitanei* alakulatok lényegében a *ripa/limes* mentén határőrszolgálatot ellátó alakulatokból tevődtek össze, melyeknek parancsnoka a tartomány katonai vezetője, a *dux*<sup>15</sup> volt, aki közvetlen a császárnak és a régióban illetékes *comesnek* is alá volt rendelve.<sup>16</sup> A határvédő alakulatok a központi mozgócsapatokhoz képest kevésbé voltak ütőképesek, gyengébb legénységi állományból válogatták össze a katonáikat, valamint rosszabb felszerelést és kevesebb zsoldot kaptak. Szolgálati idejük is hosszabb volt (24 év). Kötelékükbe a reformok során lecsökkentett létszámú 1000 fős légiók, valamint 500 fős *cohorsok*, *alák* és *auxiliák* tartoztak.

A központi sereget alkotó *comitatenses* alakulatok sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, mint a határokon szolgáló társaik. Katonáik adókedvezményt, magasabb zsoldot kaptak és szolgálati idejük is rövidebb volt (20 év).<sup>17</sup> A *comitatenses*eken belül külön kategóriát képeztek a *palatini* alakulatok, akik egyfajta elitgárdát alkottak, amelyek a császár parancsnoksága alatt álltak, így a nem csak sima *comitatenses*, hanem *comitatensis palatina legiokról*, *auxiliáriákról* és *vexilatiokról* beszélhetünk.

A *comitatenses* alakulatok regionális szinten a több tartomány katonai igazgatását is átfogó *comesek* irányítása alatt álltak, akik közvetlen a gyalogsági vagy lovassági főparancsnok alá tartoztak, de a *comesek* és a legfelsőbb vezetés közé beékelődhettek olyan ideiglenesen, időszakosan létező tisztségek, mint például a *magister militum per Illyricum* vagy a *magister equitum per Gallias*.<sup>18</sup> A két főparancsnok hatásköre alól csak az 500 fős *scholae palatiae* alakulat képezett kivételt, amik a *magister officiarum* alárendeltségében voltak békeidőben, háborúban viszont a császár személyes parancsnoksága alá kerültek és elkísérték őt a hadjáratokra is.<sup>19</sup>

Ami a hadsereg létszámát illeti, Diocletianus alatt 389 704 fő szolgált (flottával együtt 440

---

15 NÉMETH, 2001. 206-207. 322-323. / SOUTHERN – DIXON, 2000: 35-37. / FERRILL, 1988: 46-47. / GOLDSWORTHY, 2004. 2002-203.

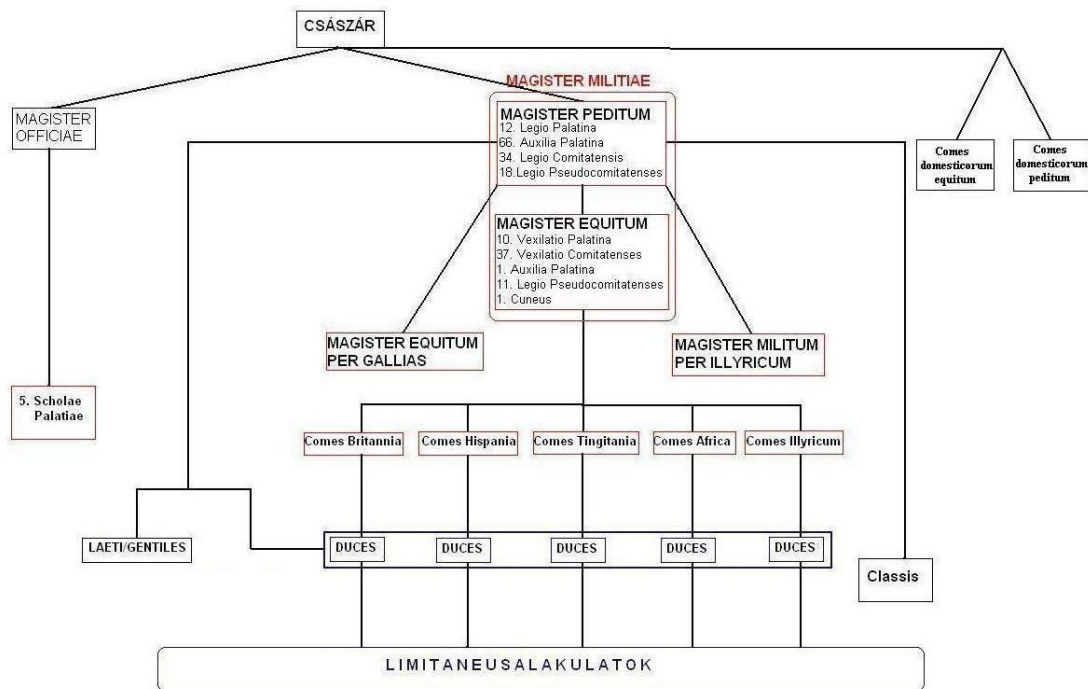
16 FERRILL, 1988. 47.

17 FERRILL, 1988: 46-47. / SOUTHERN – DIXON, 2000: 17-20. / NÉMETH, 2001: 140. / GOLDSWORTHY, 2004. 2002-203.

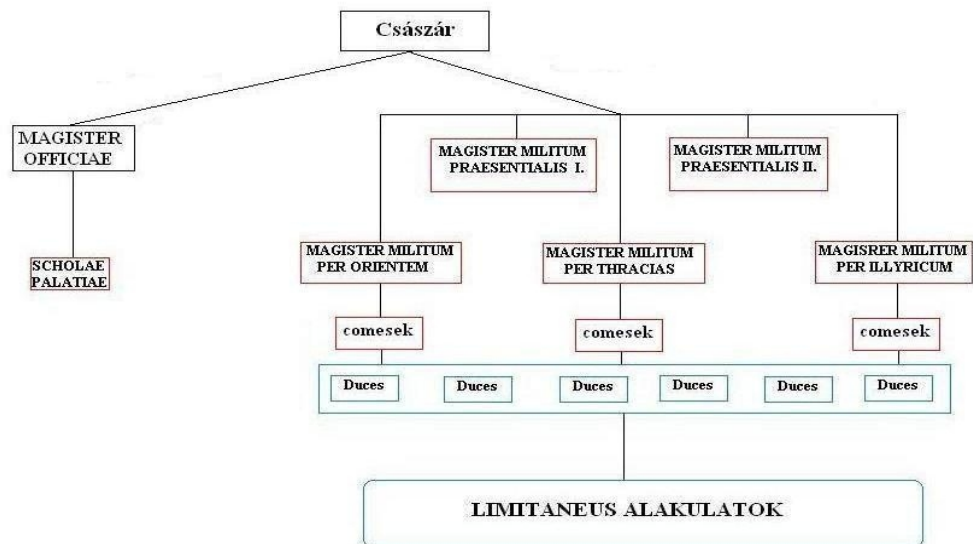
18 NÉMETH, 2001: 137-138.

19 NÉMETH, 2001. 417-418. / SOUTHERN – DIXON, 2000: 18-19.

000), az V. század elején pedig már 600 000.



1. ábra: Római Birodalom nyugati felének hadszervezete a Kr. u. IV. század második felében



2. ábra: Római Birodalom keleti felének hadszervezete a Kr.u. IV. század második felében

### ***III.2.2.2. A barbarizálódás***

Akármilyen hadtörténelmi összefoglalást vesz a kezébe az ember, a késő római korszak hadseregével kapcsolatban biztosan találkozni fog a barbarizáció fogalmával, ami nem más, mint az a folyamat, ahogy a barbár jegyek lassan, de folyamatosan megkezdnek beszűrődni a római hadseregbe, hogy végül teljesen átítassák azt. Ez a birodalom nyugati felében igazán a IV. század közepén gyorsult fel.<sup>20</sup> A jelenség azonban már korábban kezdetét vette, amikor sok újonnan felállított egység már nem római, hanem barbár eredetű elnevezést, esetenként egy barbár törzs nevét viselte.<sup>21</sup> Éppen ezért nem kell meglepődni, hogy a korabeli római hadsereg már olyan barbár taktikai elemeket használt, mint a *cuneus* vagy a barbár eredetű, halkan kezdődő és fokozatosan erősödő *baritus* csatakiáltással rémisztgette az ellenséget.<sup>22</sup>

A barbarizáció fogalmához tartozik még az a már tárgyalt jelenség is, hogy a különféle barbár származású tisztek egyre nagyobb szerephez jutottak a hadsereg felső vezetésében. Az viszont már egy külön kérdés, hogy milyen fokú volt körükben a romanizáció. A. H. M. Jones álláspontja szerint a IV. században még a germán közkatónák is megtanulták a hadsereg hivatalos nyelvét, a latint, míg a germán származású tisztek folyékonyan beszéltek, sőt gyakran a denacionalizáció olyan fokára is eljutottak, hogy a saját anyanyelvüket el is felejtették.<sup>23</sup> Ez utóbbit viszont csak akkor tarthatjuk elképzelhetőnek, ha legalább másod, vagy harmad generációs germán származású tisztekről van szó, akik már a birodalomban nőttek fel és eleve a római hadseregben kezdték a pályájukat. A. H. M. Jones állítását így csak megszorításokkal tarthatjuk elfogadhatónak, hiszen igaz, hogy Ammianus 359-ben még külön kiemeli, hogy a hírszerzési feladatokkal megbízott Hariobaudes számfeletti *tribunus* beszélt a barbárok nyelvét, addig, mint megfigyelhető, a IV. század közepére már sok római szolgálatban álló germán származású tiszt nem érezte szükségét, hogy nevét római hangzásúra cserélje.<sup>24</sup> Ilyen szempontból a IV. század átmeneti időszaknak tekinthető, amikor még kivételesnek számított, ha egy római szolgálatban álló germán felmenővel rendelkező tiszt beszélt ősei nyelvét, de már nem adta fel annyira az identitását, hogy nevét is megváltoztassa, vagyis romanizáció ezen tisztek körében már nem volt olyan mértékű, mint a korábbi nemzedékek esetében.

A kettős identitástudat és a barbaricummi rokonokkal fenntartott kapcsolat a IV. századra már

20 JONES, 1973. 607.

21 JONES, 1973. 611.

22 RANCE, 2004. 289.

23 JONES, 1973. 622.

24 AM. XVIII./ 2. 2.

veszélyes biztonságpolitikai tényező volt a birodalom számára. Egy 378 februárjában bekövetkezett alemann támadást egy szabadságra hazament, egyébként a császári nehézfegyverzetű testőrségben szolgáló katona idézett elő, aki elmondta az otthoniaknak a sok szaftos udvari pletyka mellett, hogy Gratianus a római seregek tekintélyes részével keletre akar menni, hogy Valenset segítse a gótok ellen.<sup>25</sup> Az alemannok persze kapva kaptak az alkalmon és átkelve a befagyott Rajnán, rátörtek a római provinciákra. Igaz, a rómaiak az udvari *comes* Mallobaudes frank király (!) vezetésével legyőzték a támadókat, de Gratianus arra kényszerült, hogy visszahívja a már Pannoniában járó előőrseit és ő maga is később indult nagybátyja megsegítésére. Ez a késés pedig igencsak megbosszulta magát, mivel Gratianusnak pont a sorsfordító hadrianapolisi csatából sikerült elkésznie. Mindez azért, mert egy alemann származású testőr a jól megérdemelt szabadságán otthon elmesélte, amit hallott...

A barbarizálódás melegágyának szokás tekinteni a IV. században megjelent *laetus/gentiles* telepeket, valamint a *foederati* intézményét. Az úgynevezett *laetus, gentiles* telepek azt jelentették, hogy bizonyos birodalmon kívüli népek vagy azok csoportjai állami földeken kaptak letelepedési engedélyt, és a polgári közigazgatástól elkülönült egységet alkottak. Közvetlenül katonai igazgatás alá tartoztak és katonai szolgálatot kellett teljesíteniük a római hadseregben. A telepek kezdetben közvetlenül a lovassági parancsnok alá tartoztak, később, az V. század elején, ezek is átkerültek a gyalogsági parancsnok alá. Az ilyen telepeken élőknek korlátozva volt a provinciabeliekkel való érintkezésük, nem köthettek házasságot velük. Ennek a szabályozásnak a hátterében nyilván a keveredés megakadályozása állt, mivel így akarták elkerülni, hogy az utódok jogilag kikerüljenek a katonai szolgálattal tartozók csoportjából, illetve így akarták megőrizni a nemzeti jelleget, amihez a harcmodor is hozzátartozott.<sup>26</sup>

A *foederati* ennél jóval többnek számított. Általános iskolapéldája az I. Theodosius (379-395) által a gótokkal kötött szerződés. Ennek révén a *foederatinak* számító nép kollektív jogokat nyert a birodalom határain belül. A saját törvényei szerint élhetett, a saját vezetői alatt, mindössze csak a vezetőknek kellett a császár parancsainak engedelmeskedni, de ez a korszak végére már egyáltalán nem volt igaz. A *foederatik* önállósították magukat, így szétdarabolva a birodalmat.

---

25 AM. XXXI./10.3.

26 VÁRADY, 1961. 34-35. 37-38.

Itt röviden meg kell még emlékezzem a *bucellarius* rendszerről is, ami eredetileg tisztán germán törzsi-nemzetségi alapokon nyugodott, de az V. századtól, amikor a római hadseregbe főleg *foederat*ként tömegesen kerültek barbár csoportok, akik megtartották maguk szervezeti kereteit és mindössze csak a vezérük kapott római rangot, a *bucellarius*, ha közvetlen is, de megjelent a római hadseregben.

A *bucellarius* rendszere sajátosan a germán nemzetségi társadalom haderejére volt jellemző, majd az V. századra a barbarizáció előrehaladtával fokozatosan teret hódított a római hadseregben is. A *bucellarius*ok eredetileg a különféle germán előkelők testőrei voltak, de magának a vezérnek a rangját is szimbolizálták. Minél nagyobb volt egy *bucellarius*, annál nagyobb volt a vezér tekintélye is, hiszen a legjobb harcosok versengtek azért, hogy bekerüljenek egy-egy jelentősebb vezér vagy király *bucellarius*ába, ahol vagyont és hírnevet szerezhettek. Egy tekintélyes vezér *bucellarius*a akár a több ezer főt is elérhette.

A germán törzseknél tehát létezett egy fajta szelektálási folyamat, melynek során a legjobb harcosok a legtekintélyesebb vezér kíséretébe kerültek. Az ilyen kíséretben szolgálók gyakran fanatikusak voltak és a végsőkig kitartottak vezérük mellett, nagy szégyennek számított, ha a vezér meghalt, de ők elmenekültek, ezért képesek voltak a harc folytatására a legvégsőkig. A *bucellarius*ok lényegében a vezér magán hadseregének számítottak, akik csak a vezértől függtek, nekik tartoztak engedelmeskedni, ellátásukról is ő gondoskodott, nem az állam. Ilyenformán a későbbi feudalizmus egyik elemének korai megjelenési formájának is tekinthetőek.

### ***III.2.2.3. A fegyverzet***

Nemcsak a hadsereg szervezete, a tiszték és a katonák származása változott meg a III. század végén, IV. század elején a római hadseregben, hanem a katonák felszerelése, fegyverzete is. Az Traianus oszlopáról ismert és olyannyira népszerű római katonai felszerelés már a múlté volt. Ennek okát egyszerre lehet keresni a taktikai változásokban, a barbarizációban és a hadsereg felduzzasztásában.

A késő római korban nagy fokú specializáció figyelhető meg a hadseregben. Egyes alakulatok egy jól meghatározott fegyver vagy taktika alkalmazásának mestereivé váltak, miközben a

taktikában általánosságban a mozgékonyásra és a távharcra került a hangsúly. A taktikai változások mellett az egyes katonák fegyverzetének átalakulását leginkább az új, barbár eredetű fegyverzet rendszerbeállítása, valamint a hadsereg létszámának a növekedése befolyásolta leginkább. Tudjuk, hogy a római hadsereg pont ebben a válságos időszakban volt a legnagyobb létszámú. Amíg Diocletianusnak 440 000 fős hadserege volt, addig a száz évvel később összeállított Notitia Dignitatum szerint az V. század elején már 600 000-en szolgáltak a római hadseregben.<sup>27</sup> Ezt a tömeget pedig nemcsak ellátni kellett, hanem fel is kellett fegyverezni, ami a fegyverzet olcsóbb és egyszerűbb előállítású elemekre történő lecserélésével járt együtt, így végérvényesen megváltozott a római katonák megjelenése.

Mind a lovasságnál, mind a gyalogságnál továbbra is szolgáltak nehéz páncélzattal ellátott alakulatok, az azonban tagadhatatlan, hogy a késő római hadsereg általánosságban jóval kevésbé volt páncélozott, mint a korábbi századokban. Csak azok az alakulatok rendelkeztek nehézpáncéllal, amelyektől ezt a speciális feladataik megkövetelték. A legtöbb római katona, az ábrázolások tanúsága szerint geometrikus mintákkal díszített hosszú ujjú tunikát viselt mindenféle páncélzat nélkül,<sup>28</sup> amit derekánál övvel fogott össze, ahova a kézfegyvereit akasztotta. A római katonai öv ebben a korban is több volt egyszerű kiegészítőnél, ez jelképezte a különbséget a katona és a civil között. Többféle változatban is készítették a katonai öveket, de a korszakra a legjellemzőbb a winchester típusú széles öv volt, amire több függesztőgyűrűt is szereltek a különféle eszközöknek.<sup>29</sup> A katonák lábait hosszú nadrággal fedték, ami Galliából terjedt el a birodalom egész területén, de mellette, főleg a mediterrán vidékeken rövidebb térdnadrágokat is hordtak.<sup>30</sup> A római katona öltözetét alul a lábbeli zárta, ez azonban erre a korra már nem *caliga* volt, hanem bőrből készült cipő vagy bakancs.<sup>31</sup> Fejükön a fezhez hasonló *pilleust* viselték, ami Diocletianus edictuma szerint birkabőrből és gyapjából készült.<sup>32</sup>

A páncélt viselő katonák nemez sapkát hordtak a sisakjuk alatt bélésként, az úgynevezett *thoracomachust* pedig a páncél alatt, hogy védjék testüket a kidörzsölődéstől.<sup>33</sup> A korszakban dominánssá váló sisaktípusok jóval egyszerűbbek voltak a korábbi római sisakoknál, bár tisztí

---

27 JONES, 1973. 679, 683-84.

28 SOUTHERN – DIXON, 2000. 121-122.p; MACDOWAL– EMBLETON, 1994. 9.

29 SOUTHERN – DIXON, 2000. 118-121.

30 SOUTHERN – DIXON, 2000. 123.

31 SOUTHERN – DIXON, 2000. 124.

32 SOUTHERN – DIXON, 2000. 123-124.

33 ANONYMOS. XV.



változataik meglehetősen díszesek és mives kivitelezésűek voltak. Az egyik fő típusa az úgynevezett *intercisa* sisak vált, aminek fő jellegzetessége a fejtetőn végig futó kisebb-nagyobb taraj, valamint a homlokon elhelyezett stilizált szemek. Egyes *intercisa* típusú sisakokat tarkó- és arcvédővel is elláttak.<sup>34</sup> A másik legelterjedtebb típus a spangenhelm már bonyolultabb, összetettebb, több lemezből összeillesztett konstrukció volt arcvédővel és orrvédővel.<sup>35</sup> Igaz ennek a sisak típusnak a neve germán, eredete valószínűleg szarmata-iráni, mivel először ezeken a határszakaszokon bukkan fel az ábrázolások között.<sup>36</sup>

Páncélzat területén végleg elhagyták a *lorica segmentatá*t, helyette visszatértek a könnyebben javítható pikkelypáncélokhöz és láncingekhez, még a hagyományos hajlított, szögletes pajzsokat is a kerek, ovális típusok váltották fel.<sup>37</sup> Ezek a pajzsok valamivel kisebbek voltak elődeiknél, azt, hogy egyes pajzsok hajlítottak voltak-e, sajnos nem tudjuk biztosan. A méretüket tekintve voltak nagy, 1.07-1.18 m és valamivel kisebb, 0.92-0.97 m átmérőjűek, melyek vastagsága 8-12 mm között változott. A pajzsgomb továbbra is fémből volt, így lehetett vele ütni is, magára a pajzs külső felületére pedig jól látható méretben a pajzs egész felületén az alakulat jelképét festették.<sup>38</sup> A pajzs belső felére írták fel a katona nevét, rangját és helyét az egységében, de ide függesztettek öt, úgynevezett *plumbatá*t, vagy Vegetius terminus technicusát használva, *martioarbulust*, amik ólomsúllyal ellátott dobónyilak voltak.<sup>39</sup> Ezeket a megközelítőleg 50 cm-es hajítófegyvereket 30 méterről hajították az ellenségre az első sorok védekezésénél és támadásnál egyaránt. Hasonló szerepet töltött be a frank származású katonák jellegzetes rövid nyelű hajítóbárdja a *francisca* is.<sup>40</sup>

A kutatás úgy tartja, hogy a hagyományos hajítófegyver, a *pilum* is eltűnt a III. századra a római katonák fegyvertárából. Igaz Vegetius arról tudósít, hogy *spiculum* néven még a IV. században is használatban volt, amit alátámasztani látszik, hogy a *spiculum* kísértetiesen hasonlít a *pilumra* a maga trianguláris hegyével, 20 cm-es nyakával és 162.8 cm-es nyelével.<sup>41</sup> Egy *vericulum*nak nevezett hajítódárdát is használtak a korban Vegetius szerint, amiknek 11.4 cm-es fejét egy 103 cm-es nyélhez erősítették.<sup>42</sup> Hajításra és szúrásra egyaránt használt

---

34 SOUTHERN – DIXON, 2000. 92-93.

35 SOUTHERN – DIXON, 2000. 95.

36 MACDOWAL – EMBLETON, 1994. 53.

37 SOUTHERN – DIXON, 2000. 96-99.

38 SOUTHERN – DIXON, 2000. 99-103.

39 VEG. III./14.; ANONYMUS X-XI.; SOUTHERN – DIXON, 2000. 113-115.

40 SOUTHERN – DIXON, 2000. 115-116.

41 VEG. II./15.

42 VEG. II./15.

fegyver volt a *lancae*, ami valószínűleg a köztársaság kori *hasta* késői megfelelője lehetett.

A szálfegyverek mellett a kardok terén is változások voltak megfigyelhetők. A korábbi időszakokra jellemző *gladius* kiszorult a használatból, amit a gyalogsági taktika megváltozásával lehet magyarázni, helyét átvette a lovasságnál használt, germán eredetű kb. 70 cm-es *spatha*.<sup>43</sup> Kisebb kardokat persze továbbra is használtak, amiket *semispatha*enak neveztek.

A specializáció nemcsak a gyalogságnál, hanem a lovasságnál is megfigyelhető. Itt első sorban a nehézlovasság, az úgynevezett *clibanariusok* és *cathaphractesek* térnyerésére gondolok. Ezek az egységek jelentették a nehézlovasság fejlődésének a csúcsát a késő antikvitásban. A lovas és nem ritkán a lovat is teljes páncél fedte, gyakran még a lovas arcát is eltakarták egy arcvérttel úgy, hogy csak két szűk szemnyílást hagytak. Gyakran éri kritika ezeket az egységeket hadtörténelmi körökben, mondván, hogy igazából nem voltak alkalmasak harcra, mivel súlyuk miatt nem voltak képesek üldözésre és az is előfordult, hogyha elveszítették egyensúlyukat, könnyen leestek a lóról. Persze az ilyen extra nehéz lovasoknak sohasem a váratlan rajtaütésekben és az üldözésben volt az erejük, hanem frontális, csatadöntő rohamokban.

A késő római korban a különféle hajító- és vetőgépek fontos szerepet kaptak a harcászatban. A római hadseregben egy és kétkarú gépeket használtak, melyek karjait úgynevezett torziós kötegekbe fogták. A késő római katonai terminológia *catapulta* elnevezéssel illette az egykarú követőket, melyeket *scorpio*, vagy későbbi nevén *onager* típusba lehet besorolni, eltérően a korábbi korok megnevezéseitől, amikor a *ballista* jelentette a követőt és a *scorpio* még egyértelműen kétkarú szerkezet volt.<sup>44</sup> A jelentésváltozás miatt a IV. századra a *ballista* már a kétkarú szerkezeteket jelentette, amik követ, dárdát vagy nyilat egyaránt kilőhettek mindenféle méretben. Vagyis *ballista* alatt lehet hatalmas rögzített szerkezeteket és könnyű, mozgatható, akár egy ember által is könnyen használható lövőgépet érteni.<sup>45</sup> A *scorpio* kifejezést pedig egykarú követők egy típusára kezdték el használni.

Nem szabad tehát azt gondolnunk, hogy a *ballistarik* csak nehéz gépekkel felszerelt egységek voltak. Voltak köztük könnyű, úgynevezett *cheiromballistákkal* felszerelt egységek. A

43 SOUTHERN – DIXON, 2000. 103.

44 AM. XXIII./4.; VEG. IV./22.

45 NÉMETH. 2001. 75.; SOUTHERN – DIXON, 2000. 152-153.

*cheiroballistákat* egy ember is gyorsan működésbe tudta hozni és állványzat nélkül, egyszerűen csak kézben tartva lehetett vele lövéseket leadni. Tulajdonképpen ezeket a szerkezeteket leginkább torziós elven működő nagyobb számszerijakhoz lehetne hasonlítani, amiket nemcsak ostromoknál, de nyílt mezei összecsapásoknál is alkalmaztak.

#### **III.2.2.4. A taktika**

A fegyverzettel egyidejűen a római hadsereg taktikája is átalakult. A korábitól eltérően nagyobb szerepet kapott a védekezés, ami az erődépítészet mellett a nyílt mezei ütközetekben is tetten érhető.

A késő antikvitásban, a római csapatok egyre többször kényszerültek védekező szerepbe a különféle összecsapásokban. Írtam már, hogy a csapatok kevésbé voltak páncélozottak, mint a korábbi időszakokban, ugyanakkor jobban specializálódtak. Ez azt jelenti, hogy a *principatus* korától eltérően a *dominatus* korában azok az alakulatok rendelkeztek nagyobb pajzsokkal és páncéllal, akiknek a feladatuk ezt megkövetelte, és ennek megfelelően voltak kiképezve. Trajanus idejében még minden *legionarius* ugyanúgy értett az ostromhoz, mint a nyílt mezőn vívandó csatához. A IV. században viszont a csapatok már csak a saját speciális feladataikat tudták ellátni hatékonyan. Erre utal az, hogy egy közel-keleti város 359-es védelmének a római tisztek teljesen hasznavehetetlennek nyilvánították azokat az eredetileg *comitatenses* kötelékbe tartozó galliai csapatokat, amelyek a város védelmére a rendelkezésükre álltak, mondván, hogy nem értenek semmihez, amire az adott katonai helyzetben szükség lenne.

Az újfajta kiképzési módnak megvoltak a maga előnyei és hátrányai is, ez viszont azzal járt, hogy a kiképzésnek is specializálnia kellett. Általánosságban elmondható, hogy nagy hangsúlyt fektettek a mozgékonyaságra, valamint a távolsági fegyverek használatára.<sup>46</sup> Az ellenséggel történő összecsapáskor, gyakran alkalmazták a lovasság által végrehajtott szárnytámadásokat, miközben a gyalogságra a centrum védelmének a feladata, vagy a lassú előrenyomulás hárult. A gyalogság ilyen harcmodorát *pugna statarianak* nevezték.

A késő antikvitásban szelés körben alkalmazott *pugna stataria* során a gyalogság szilárdan állva várta az ellenség szemből ismétlődő rohamait, amelyeket az úgynevezett *fulcum* taktika alkalmazásával vert vissza. Magának a *fulcum* taktikának a leírása a Maurikiosz császárnak

---

46 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 750.

tulajdonított VI. század végén íródott Sztratégikonban maradt az utókorra,<sup>47</sup> de IV. és V. századi ábrázolások is bizonyítják, hogy már korábban is alkalmazták. Valószínűleg *fulcum* taktikát ír le Ammianus is több helyen, bár ő nem ezt a kifejezést használja,<sup>48</sup> aminek az állhat a háttérében, hogy a *fulcum* hagyományos római és germán taktikai elemeket egyesít magában,<sup>49</sup> így gyakran több elnevezést használtak rá. Ilyenformán a hagyományos római *testudo* és Arrianus alánok ellen javasolt hadrendje is egyenes előzményének tekinthető. Tulajdonképpen nem is egy, hanem két fajta *fulcum* taktika létezett, egy a gyalogsági, egy pedig a lovassági támadások elhárítására. Közös elemük volt, hogy a tapasztalt katonákat az alakzat elejére állították, míg a tapasztalatlanabbakat hátra, nekik ugyanis csak a tömegükkel kellett segíteniük az ellenséggel közvetlen harcérintkezésbe kerülő első két-három sort.<sup>50</sup>

A gyalogsági támadások kivédésére *fulcum* első két sorában álló katonák pajzsukat úgy illesztették össze, hogy az egymás mellett álló katonák pajzsainak a széle a szomszédjuk pajzsgombjához érjen.<sup>51</sup> Így gyakorlatilag minden katonát dupla vastagságú pajzs védett, az egymásnak szorított pajzsok pedig szilárd falat alkottak. Várady László szerint az első sorok katonái extrém nagy, 160 cm átmérőjű pajzsokkal voltak felszerelve, melyek pajzsgombjára 8 cm nagyságú tüskét erősítettek.<sup>52</sup> Az ekkora pajzsok kezeléséhez persze megfelelő testi adottságokkal rendelkező katonákra volt szükség. Éppen ezért nem lehet véletlen, hogy az első sorokban álló katonák esetében a 173-178 cm közötti magasságot tartották ideálisnak. Ilyen magasság mellett a katona kényelmesen kilátott a 160 cm magas pajzsa mögül, csak a szeme volt védtelen, attól lefele a pajzs, felfele pedig a sisak védte a testét.

A második sorban állók pajzsán nem volt az első soréhoz hasonló 8 cm-es hegy, mivel azok a pajzsgombtól pajzsgombig egymáshoz szorított pajzsukat az előttük állók hátának feszítették, hogy ellensúlyozzák az ellenség által az első sorra gyakorolt nyomást. Az első két sorban álló katonák így rendkívül szorosan álltak. Ha az első sorban 160 cm átmérőjű pajzsokkal számolunk, akkor három katona nagyjából 3.5 méter széles arcvonulat alkothatott. Ha a korban átlagosnak számítók, kb. 1 m átmérőjű pajzsot vesszük, akkor pedig három katona valamivel több mint 2 méteres arcvonulat képzett, a pajzsgomb szélességétől függően. A hátsó sorok már nem maguk előtt illesztették össze a pajzsukat, hanem fejük fölé emelve a

---

47 RANCE, 2004. 265.; MACDOWAL–EMBLETON, 1994. 32. 45.

48 AM. XXIX./4.; XXXI./7.12.

49 RANCE, 2004. 266, 290. 305.

50 RANCE, 2004. 274.

51 RANCE, 2004. 271-72.

52 AN.BYZ. XVI./1-2.

különböféle lövedékek ellen védekeztek. Az ilyen módon gyalogsági támadás ellen alkalmazott *fulcumot* íjászok vagy egyéb más, hajítófegyverrel felszerelt katonák támogatták, akik az alakzat mögött foglaltak helyet, és magas röppályán lőtték ki nyilaikat vagy hajították el egyéb fegyvereiket, aminek kivédésére az ellenségnek a magasba kellett emelnie a pajzsát. Ezt kihasználva viszont az első sorokban álló katonák lapos ívben elhajították az addig a pajzsuk belsejére akasztott dobónyilakat (*martiobarbuli, plumbatae*), amik így könnyedén megsebezhettek a magukat ideiglenesen szemből védtelenül hagyó ellenséget.<sup>53</sup> Azaz, ha a *fulcumot* támadók felemelték a pajzsukat, hogy kivédjék a fentről rájuk záporozó lövedékeket, akkor szemből érték őket a dobónyilak, ellenben, ha a dobónyilak kivédésére maguk előtt hagyták a pajzsokat, akkor a fentről hulló lövedékekkel szemben váltak védtelenné. Ezt a taktikát akkor tudták alkalmazni, mikor az ellenség már 30 méteren belül volt, mivel a dobónyilak ilyen távolságról voltak hatásosak. Vagyis az ellenség mozgásának gyorsaságától függően csak pár dobónyil elhajítására volt idő, mert első az sorok katonáinak még azelőtt ki kellett húzniuk a lándzsát a földből, ahova azért szúrták le azokat, hogy a dobónyilak alkalmazásához szabad legyen a jobb kezük, mielőtt az ellenség túl közel ért volna.



**3. ábra:** Gyalogsági támadások elhárítására alkalmazott *fulcum*

A lovassági támadások ellen alkalmazott *fulcum* gyökerei a II. századig nyúlnak vissza, amikor Arrianus egy újfajta taktikát javasolt az alán lovassági támadások kivédésére.<sup>54</sup> Eszerint az első sor nem áll, hanem térdel és így illeszti össze pajzsait, miközben a második sor katonái az első sor fölé hajolnak és föntről illesztik pajzsuk alsó szélét az első sor pajzsaihoz. Az első három sor katonái mind előre tartják a lándzsáikat, így a rohamozó

53 VEG. III./14.; RANCE, 2004. 274.

54 RANCE, 2004. 278-79.; MACDOWAL–EMBLETON, 1994. 47-49.

ellenséges lovasság egy, szimpla pajzsfalnál magasabb akadályba ütközik, amiből lándzsák merednek ki és a lovak ezt látva megtorpannak.<sup>55</sup>



**4. ábra:** Lovassági támadások elhárítására alkalmazott *fulcum*

A rómaiak azonban nemcsak mereven védekezésre voltak képesek, ha kellett *fulcum*ból gyorsan váltottak a Vegetius által leírt *forceps*re, amint az a 357-es argenteratei csatánál is megfigyelhető.<sup>56</sup> Támadáskor pedig ismerték az ék alakú *cuneust*.

### III.3. A RÓMAI ERŐDÉPÍTÉSZEZET ÁTALAKULÁSA

A IV. századra nemcsak a római hadsereg szervezete, taktikája és a fegyverzete alakult át gyökeresen és vált egyre fontosabbá a mozgékony és távolsági fegyverek alkalmazása, hanem az erődépítészet is fontos változásokon ment keresztül. Rómának ugyanis innentől kezdve védekeznie kellett, vagyis a korábbi, elsősorban laktanya és logisztikai bázis funkciót betöltő erődök helyett komoly ostromok kivédésére is alkalmas erősségekre volt szüksége. Ennek megfelelően felhagytak az évszázadokig használt „játékkártya” alakú erődök építésével és a környezeti viszonyokhoz maximálisan alkalmazkodó, a terep által nyújtott előnyöket kihasználó új erődítményeket kezdtek el építeni.<sup>57</sup> A korábban emelt erődöket pedig az új követelményeknek megfelelően átépítették.

Azt eddig is evidenciaként kezelte a szakirodalom, hogy a római táborok a *dominatust*

<sup>55</sup> LENDON, 2005. 266.

<sup>56</sup> VÁRADY, 1961. 210.

<sup>57</sup> PROCOPIUS, IV./2. 3.

megelőzően egy séma szerint épültek, ám az, hogy a késő antikvitásban is léteztek ilyen sémák, már kevésbé köztudott. Ennek magyarázata, hogy a szabályos alaprajz gyakori elhagyása és a helyi terepviszonyokhoz való alkalmazkodás látszólag ez ellen szól. A valóságban azonban a késő római korszakban több, központilag vezényelt erődépítési programról van tudomásunk.<sup>58</sup> Ilyen volt például Diocletianus „Daphnae-terve”,<sup>59</sup> vagy Valentinianus nagy volumenű építkezései a 360-as években a Rajna, a 370-es évek első felében a Duna mentén. Az ezen programok során emelt erődök építésénél messzemenően figyelembe vették a helyi sajátosságokat és a várható támadók hadművészetének szintjét. Ennek megfelelően az európai határszakaszokon ezen erődök védműveit az egyszerűen rohamozó ellenség visszaverésére tervezték. A Közel-Keleten, a rómaiakkal azonos fejlettségű haditechnikával rendelkező szasszanida támadásoknak kitett erőseknél viszont figyelembe vették különféle ostromgépek elhárítását is, így itt különféle elővéd építményeket (ostromtornyok ellen) és mély vizesárkokat (aknák ellen) is alkalmaztak.

Az új típusú római erődöknek a korábbiakkal ellentétben csak egy bejáratuk volt. Ezzel is csökkenteni akarták a kiemelten fontos védendő pontok számát. Az épületeket a falak belső oldalához tapasztották, üresen hagyva a középső területet, ami arra utal, hogy számoltak az ostromok során az erődök belsejébe hulló lövedékekkel. A falak vastagságát és magasságát számottevően megnövelték, miközben az erődök átlagos területe, különösen a határvidékeken csökkent. A méret csökkenésének egyik okát a hadsereg átalakításában kell keresni. Amint azt már korábban írtam, *principatus* kori több ezer fős *legiok* létszámát lecsökkentették 1000 főre és minden bizonnyal gyakran ezek a létszámkeretek sem voltak ténylegesen feltöltve. Ráadásul az erődök megnövelt száma miatt ezeknek az egységeknek is egyszerre több objektum őrzéséről kellett gondoskodniuk. Már ebből is kitűnik, hogy a késő római határvédő alakulatokat nem komoly inváziók kivédésére szánták, hanem ellenőrzésre és kisebb támadások visszaverésére. Ezeknek az igényeknek pedig kiválóan megfeleltek a *quadriburgium*nak nevezett, négy legyező alakú vagy négyszögletes saroktornyokkal ellátott kiserődök, amelyeket Diocletianus uralmától Valentinianus haláláig építettek megközelítőleg 30X30-60X60 méteres nagyság között. Habár ezek legtöbbször szabályos négyzet alaprajzú volt, ismerünk példát szabálytalan négyszögűre is, például Passauban (Boiotro).

Ahogy általában a késő római harcászaton, így az erődített helyek védelménél is

---

58 BAATZ, 1999. 139.

59 SOPRONI, 1969. 43-53.

felértékelődtek a különféle kézi hajítófegyverek és vetőgépek. Ezt a témát azonban mind a mai napig csak kevesen kutatták. Alan Wilkins elsősorban a késő római könnyű kézi mechanikus hajítógépek vizsgálatát végezte, így adatai elengedhetetlenül fontosak számomra kutatásaim során, éppen úgy, mint Dietwulf Baatz munkássága, aki először ismerte fel a mechanikus fegyverek szerepét a *limes/ripa* menti római erődítmények védelmében.

Annak ellenére, hogy régészeti és írott bizonyítékok is megerősítik, eddig méltatlanul keveset foglalkoztak a különféle torziós vetőgépek erődök védelmében betöltött szerepével, ezért gondoltam úgy, hogy dolgozatom későbbi részében alaposabban megvizsgálom a téma pannoniai vonatkozását. Több külföldi párhuzam ugyanis azt bizonyítja, hogy a késő római korban épített erődök esetében külön lövésztoronyokat építettek ki a falakon a hajítógépek számára.<sup>60</sup> Erre utaló jelek kerültek elő Hatraban és legutóbb a galileai-tó mellől.<sup>61</sup> Nem kell azonban ilyen messzire mennünk, ha régészeti bizonyítékokat szeretnénk találni arra, hogy nemcsak a falakon, hanem az erődök saroktornyaiba is állítottak könnyebb hajítógépeket. Erre jó példát szolgáltatnak Vaskapunál Orosvánál és Gorneánál talált leletek,<sup>62</sup> ahol az erődítmény folyóra néző saroktornyaiban találták meg a hajítógépek fémszerkezeteit.

A korabeli írásos források is alátámasztják, hogy a távolsági fegyverek kulcsfontosságú szerepet tölthettek be a megerősített objektumok védelmében: „*Az ostromlottak védőeszközei: a nyíllövőgépek, „vadszamarak”, „scorpiók”, íves nyíllövők, rudas és kézi parittyák.*”<sup>63</sup> Mint látjuk, Vegetius az erősségek védelmében magától értetődőnek tartotta a mechanikus fegyverek alkalmazását. Sajnálatos módon azonban mellőzi azok működésének részletes leírását arra hivatkozva, hogy azok általános használatuk miatt ismeretesek. Szerencsénkre viszont fennmaradtak Ammianus Marcellinus saját korára, azaz a IV. századra vonatkozó történelmi művei, amelyekbe nem kis mértékben beledolgozta saját visszaemlékezéseit. Ammianus pedig nagy valószínűséggel egy *ballistarii* alakulatnál kezdhette a pályafutását, így nemcsak hogy szakszerűen írja le a korban használatos torziós hadigépeket, hanem azok erődvédelemben játszott szerepét is bemutatja Aminda 359-es ostrománál, ahol ő maga is a védelmet irányító főtisztek között volt, és egy dárdavetővel végrehajtott speciális operációt is személyesen vezetett.<sup>64</sup> Ammianus leírásaiból az is kiderül, hogy Amidánál alkalmaztak

---

60 SOUTHERN – DIXON, 2000. 129.

61 SOUTHERN – DIXON, 2000. 157.

62 BAATZ, 1999. 6.

63 VEG. III. 22.

64 AM. XIX.5.6.



könnyű, egy ember által kezelhető gépeket,<sup>65</sup> állványra szerelt, lőállásba rögzített, de könnyen mobilizálható lövegeket,<sup>66</sup> valamint súlyos, nehezen mozgatható követőket, amiket az ostromtornyok ellen alkalmaztak.<sup>67</sup>

Mindezek alapján a késő római korban az erődvédelemben alkalmazott torziós lövegeket több csoportba lehet sorolni. A római hadseregben ekkoriban egy- és kétkarú vető- illetve hajítógépeket használtak, melyek karjait torziós kötegekbe fogták. Ezek a torziós kötegek összecsavart lószőrből, inakból készültek és jelentős energia tárolására voltak képesek, amit a megfeszített kar vagy karok kioldása után a lövedék kilövésére használtak fel. A lövedék egyaránt lehetett kőgolyó vagy nyíl, illetve dárda. Gyakran három- négyélű, speciálisan páncéltörésre kialakított hegyű lövedékeket is alkalmaztak. Tudomásunk van olyan speciálisan kiképzett páncéltörőfejű lövedékekről is, amelyekbe gyúlékony anyagot töltek és azt a fémlemezekkel borított ostromtornyokra lőtték, hogy a páncélt áttörve felgyújtsa a szerkezetet.<sup>68</sup>

Az erődépítészet területén dolgozó római hadmérnökök előtt azonban nemcsak az a feladat állt, hogy teljesen új típusú, az új követelményeknek megfelelő erődítményeket építsenek, hanem a korábbi évszázadokból örökölt erősségeket is modernizálniuk kellett. Ezt a feladatot több lépésben oldották meg. Amint azt már említettem, diocletianusi és I. constantinusi reformok keretében megnövelt hadsereget egyre kisebb egységekre osztották, ami azt eredményezte, hogy a korábbi több száz vagy több ezer fő befogadására épített erődök túl nagyok és nehezen védhetőnek bizonyultak. Ezt a problémát egy részről meg lehetett oldani a csapatok diszlokációjával. Ismerünk ugyanis olyan eseteket, amikor egyszerre több egység állomásozott egy erődítményben, igaz ez nem volt általános. Másrészről sokkal elterjedtebb volt, hogy a korábbi nagy kiterjedésű erődöt az átépítése során leszűkítették vagy egyéb módon hasznosították a felszabadult belső teret. Ennek két módozata volt, vagy egy hatalmas kiterjedésű szabad területet hoztak létre az épületek egy részének elbontásával, ahova veszély esetén a feltételezések szerint a környékbeli lakosságot és azok állatait menekíthették, vagy az üresen maradt épületekbe egyszerűen beköltöztették a már korábban is minden római erődítmény közelében megtalálható település lakosságát. Erre jó példa Carnuntum esete.

---

65 AM. XIX.1.7.

66 AM.XIX.5.6.

67 AM.XIX.7.5.

68 VEG. IV.7.

Az átépítés során nemcsak a régebbi erődök méreteit változtatták meg, hanem védelmi rendszerüket is. A korábban általánosnak számító négy kapu számát lecsökkentették egyre mégpedig úgy, hogy a fölöslegesnek ítélt bejáratokat befalazták és eléjük tornyot emeltek. A megmaradt kaputornyokat pedig sokkal erősebbre és magasabbra építették, akár csak a falakat.

A korábbi erődökben a falat belülről támasztó töltést elhordták és helyükbe, a falak fedezékében emeltek új épületeket. Korábban a tornyokat a falak belső oldalára építették és elsősorban csak megfigyelőpontok voltak. A késő római korban azonban általánossá váltak a különböző alakú, falakból kiugró tornyok, amelyek lehetek sokszög vagy kör alakúak, de ekkor terjedt el a sajátos, a késő római korszakra jellemző, úgynevezett „legyező alakú” saroktorony, amelynek formája leginkább az erődítmény távolabbi előterének hatékonyabb pásztázását tette lehetővé a falak oldalazása mellett. Fontos változás volt még, hogy míg korábban az árkok a falak tövében húzódtak, addig az új séma szerint a kiugró tornyok megjelenése miatt távolabbra kerültek, ám ezzel a távolsági fegyverek nagyobb hatásfokú kihasználását is elősegítették. Az árkok alakja is megváltozott, a korábbi V-alakú keresztmetszet helyett egyre gyakrabban trapéz keresztmetszetű árkokat kezdtek el ásni.<sup>69</sup> Ezáltal vált ugyanis lehetségessé az árkok szélességének nagyarányú növelése. Ezen kívül növelték az árkok számát is az egyes katonai objektumok körül.

Hasonlóan a hadsereg más szegmenseiben megfigyelhető specializációhoz a késő római kor erődépítészetében elterjedtek a különleges funkciókat ellátó létesítmények. Ilyenek voltak például a megerősített folyami átkelőhelyek, amelyek azt a célt szolgálták, hogy a római hadsereg az ellenséges folyóparton állandó hídfővel rendelkezzen.

A III. századtól kezdve vált általánossá a birodalom belső területeinek megerősítését. Ez a jelenség három elemből tevődik össze: a városok falainak kiépítéséből, megerősítéséből, erődített stratégiai pontok, úttállomások rendszeréből, valamint az úgynevezett *refugialis* belsőerődökből. A városok megerősítése mintegy alulról jövő kezdeményezés volt a III. század közepén válaszként az egyre gyakoribb és egyre mélyebbre hatoló ellenséges betörésekkel szemben. A későbbiekben természetesen a központi hatalom felkarolta ezeket a kezdeményezéseket és csapatok városokba helyezésével igyekezett növelni azok védelmi erejét. Igaz, ezeknek az egységeknek a fenntartása gyakran súlyos terhet rótt a városokra.

---

69 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 206.

Az ellenséges betörések pusztító erejét voltak hivatottak csökkenteni az utak mentén és a stratégiai pontokon létesített erősségek is, mivel azok lelassíthatták az ellenséges csapatok mozgását. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a IV. században megjelenő, úgynevezett belső erődítmények. Ezek funkciójával kapcsolatban a mai napig nem csitultak el a szakmai viták. Egyes kutatók úgy gondolják, hogy az adott környék lakosai számára szolgálhattak veszély esetén menedékként, mások viszont a központi mozgó hadsereg bázisait látják bennük, és a határ menti csapatok logisztikai bázisait. Rendkívül nagy kiterjedésük, a bennük található nagy kapacitásokkal rendelkező raktárak, valamint szabad területek azonban a véleményem szerint az összes felsorolt funkció betöltésére alkalmassá tehetné őket

## IV. A PANNONIAI HATÁRVÉDELEM ÁTALAKÍTÁSA

Miután áttekintettem mindazon körülményeket, amelyek meghatározták a késő római hadseregben és azon belül az erődépítészetben bekövetkezett változásokat, érkeztem disszertációm azon pontjára, ahol áttérek a pannoniai jelenségek vizsgálatára. Először egy rövid áttekintést szeretnék adni Pannonia I-III. század közötti történelméről, hogy a későbbi eseményeket megfelelő kontextusba tudjam helyezni, majd részletesen meg kívánom vizsgálni a tartomány stratégiai helyzetében beállt változásokat, mindazokat a helyi tényezőket, amelyek a III. század végétől megszabták a térséggel kapcsolatos római stratégiai és taktikai gondolkodást. Ezt követően pedig alaposan meg kívánom vizsgálni, hogy mindezen tényezők miként jelentkeztek az erődépítészetben.

### IV.1. ELŐZMÉNYEK

Amikor az első légiós sasok megjelentek a Száva völgyében, a Kárpát-medencében nem létezett egyetlen olyan hatalmi képződmény sem, amely eredményesen vehette volna fel a harcot Rómával. A Dunántúlon különböző pannon-kelta törzsek éltek, tőlük északra a Felvidék nyugati felén germánok, keleti felén pedig ismételten kelták. A régió legerősebb törzsei az Erdélyben élő dákok voltak, azonban ők még ekkor nem jelentettek nagy konkurenciát Róma számára a Közép-Duna-medencében.

A római uralom Pannoniának először csak a déli (Dráva-Száva-közi) és nyugati Noricumhoz közel eső területeire terjedt ki. Mindkét vidék meghódításában stratégiai és gazdasági okok játszották a főszerepet.<sup>70</sup> Pannonia Dráva-Száva-közi megszállására a dalmáciai és boszniai római hódítások megtartása miatt volt szükség, mivel ezen területek megfelelő védelmét észak felől csak ennek a két folyóvölgynek az ellenőrzésével tudták biztosítani.<sup>71</sup> Az Emonától Vindobonáig illetve Carnuntumig húzódó sáv meghódítását az észak-déli kereskedelem legfontosabb útvonalának, a Borostyánkő útnak az ellenőrzése tette szükségessé.<sup>72</sup> A szűkebben vett mai Dunántúl területére azonban csak jóval később terjedt ki Róma hatalma, majd csak azt követően, miután az ide beköltözött itáliai telepések

---

70 FITZ, 1999.28-29.

71 FITZ, 1999. 17.

72 FITZ, 1999. 29.

védelmének érdekében a római csapatokat az azalusok és az eraviscusok földjére kellett vezényelni, azaz a Duna vonalára. Ez pedig véglegesen csak az első század közepén történt meg.<sup>73</sup>

Egy olyan nagyhatalomnak, mint Rómának a megjelenése a Kárpát-medencében, persze nem hagyta érintetlenül a régió távolabbi felében élő népeket sem, már csak azért sem, mert a rómaiak jól tudták, ha tartósan be akarnak rendezkedni az újonnan meghódított területeken, akkor azok előterét is biztosítaniuk kell. Ez lehetett minden bizonnyal Vinicius célja is Kr.u. 10-11-ben, amikor az Alföldet átszelő hadjáratát vezette, mely a Kárpát-medence észak-keleti felében lakó dák-kelta törzseket is érintette.<sup>74</sup> Ezek a törzsek pedig a hadjárat eredményeként elismerték Róma hatalmát. Itt azonban nem kell arra gondolnunk, hogy a kérdéses területeket (Tiszahát vidéke) a birodalomhoz akarták volna csatolni, sokkal inkább arról lehetett szó, hogy az itt élő törzsek elismerték a római hatalom megjelenését a Kárpát-medencében, és kijelentették, hogy békében kívánnak vele élni. A háborúnak viszont olyan következményei lettek, amelyek döntően befolyásolták a Kárpát-medence történelmét. Vinicius hadjárata ugyanis meggyengítette a Kárpátok észak-keleti hágóinak belső felén élő törzseket, így az azokon túl, a sztyeppéken élő szarmaták esélyei megnöttek az Alföldre történő betelepülésre.

<sup>75</sup>

A szarmaták az ukrán sztyeppéken élő lovas nomád népekhez tartoztak, Strabon leírása szekerekkel vándorló, állandóan jobb legelőket kereső pásztoroknak mutatja őket.<sup>76</sup> A szarmaták egyik csoportját a jazigok alkották, akik az I. század első éveiben a Fekete-tenger partvidékétől a Kárpátok lábaihoz vándoroltak, majd a Vinicius hadjárata által érintett észak-kelet-kárpát-medencei törzsek gyengeségét kihasználva betelepültek az Alföldre.<sup>77</sup> Pontosan nem lehet tudni, hogy mikor is ment végbe a jazigok Alföldre történő benyomulása, csak az biztos, hogy Kr.u. 10-ben még nem éltek az Alföldön, 50-ben viszont már igen.<sup>78</sup> Valamikor tehát a két időpont között ment végbe a beköltözés, ami a Duna-Tisza-közét érintette. A Tiszántúlon ugyanis ekkor még dákok éltek. A jazigok új szállásterületévé így a Duna-Tisza-köze vált, központjukká pedig a vidék északi része, vagyis a mai Pest és Heves megye.<sup>79</sup> Ezért

---

73 FITZ, 1999. 29. 56. / MÓCSY-FITZ, 1990. 32.

74 MÓCSY-FITZ, 1990. 32-33.

75 HAVASSY, 1997. 38. / HARMATTA, 1970. 41.

76 STRABON, 1977. VII./2.4.

77 HAVASSY, 1997. 38. / HARMATTA, 1970. 14.

78 MÓCSY-FITZ, 1990. 33. / MÓCSY, 1975. 45.

79 MÓCSY, 1975. 93.

lett a későbbiekben a szarmata föld központja felé vezető legfontosabb dunai átkelőhely Aquincum néven fontos katonai bázis.

Annak, hogy a rómaiak nem akadályozták meg a szarmata jazigok betelepülését az Alföldre, több lehetséges okát is felsorolja a szakirodalom, ám ezek nem zárják ki egymást, így az általam legvalószínűbbnek tartott konstellációt szeretném vázolni.

Amikor az első szarmata telepések megérkeztek a Duna-Tisza-közébe, a rómaiak hatalma még nem terjedt ki a Dunántúl keleti felére, és mivel a szarmaták nem keltek át a Dunán, nem sértették a rómaiak érdekeit. Máskülönben pedig az ebben az időben zajló pannon lázadás és az azt követő pacifikálás lekötötte a térségben állomásozó római erőket, így megfelelően nyugodt háttérrel a rómaiak nem akarták az I. század elején meghódítani a Duna-Tisza-közét.<sup>80</sup> Mivel az oda betelepülő jazigok nem sértették a római érdekeket, nem volt ok megakadályozni azok letelepülését. Sőt mi több, a jazigok betelepülése még egy ütközőzónát is létrehozott a dákok és a rómaiak uralta területek között, kitöltve azt a hatalmi vákuumot, melyet, amint már említettem, Róma nem akart, és megfelelő eszközök és körülmények híján nem is tudott kitölteni az I. század elején.<sup>81</sup> Az viszont mindenképpen zavarta volna Róma hatalmát, ha a dákok terjesztik ki fennhatóságukat a Duna-Tisza-közébe, vagyis a jazig betelepülés megfelelt a pillanatnyi római érdekeknek, ezért azt sem lehet kizárni, hogy a betelepülés Róma támogatásával indult.

A jazigok megjelenése az Alföldön természetesen kihatott a Dunántúlon uralkodó hatalmi viszonyokra is. A terület keleti felén élő eraviscusok és a már a Dunántúl középső vidékére költözött itáliai telepések, így a rómaiak által uralt vidék és a jazigok közé kerültek.<sup>82</sup> Mivel a rómaiak stratégiai okok miatt nem engedhették ki a kezükből a kelet-dunántúli területeket, 40 és 50 között a határokat kelet felé a Dunáig tolták, a csapatok folyóparti táborokba vezénylésével.<sup>83</sup> Ez azt eredményezte, hogy a dákok és a nyugat- valamint a dél-pannóniai római területek közötti hatalmi vákuumot a római külpolitikának úgy sikerült felszámolnia, hogy abban a rivális dákoknak nem sikerült teret nyerniük. A dákokat az új római határoktól a jazig ütközőzóna választotta el, miközben a római csapatok új, előnyös védelmi állásokba tudtak vonulni a Duna mentén anélkül, hogy ez az ottani törzsek komoly ellenállásába ütközött

---

80 FITZ, 1999. 56. / MÓCSY-FITZ, 1990. 33. / MÓCSY, 1975. 45.

81 HARMATTA, 1970. 42.

82 FITZ, 1999. 56.

83 FITZ, 1999. 29. / MÓCSY-FITZ, 1990. 32.

volna, mivel azok szükségét érezték a római védelemnek az új nomád szomszédjaikkal szemben.

Pannonia keleti előterét tehát sikeresen stabilizálták a rómaiak, ezzel párhuzamosan hasonló folyamat zajlott a Kárpát-medence észak-nyugati felében is germán viszonylatban, azzal a különbséggel, hogy itt a római uralom már a század elejétől a Dunáig terjedt.<sup>84</sup> A stabilizációt ebben a régióban több kísérlet után végül Drusus végezte el Kr.u. 17-ben, amikor a kvádok és a markomannok királyának Vanniust iktatta be.<sup>85</sup> Vannius sikeres uralkodónak bizonyult, aki fokozatosan kelet felé toltá állama határait, egészen a Dunakanyarig, ahol a jazigokba ütközött.<sup>86</sup> Ezzel az I. század közepére létre jött az a hármasszomszedság (római-szarmata - kvád), mely a hun hódításig fennállt, és aminek a keretei között kellett a római kül- és biztonságpolitikának mozognia a Közép - Duna-medencében majd 400 éven át. Egyben ez azt is jelentette, hogy Pannonia térségében a rómaiaknak egyszerre két hadi kultúra jelenlétével kellett számolniuk, a germánnal és az indoeurópai sztyepei lovassal.

A kvádok és a jazigok között már korán jó viszony alakult ki. Jelzi ezt az, hogy az utóbbiak egy csoportja Vannius királyságába is betelepült a Vág völgyébe, amint ezt a régészeti leletanyag is bizonyítja.<sup>87</sup> Minden bizonnyal ezek a lovas harcmódban jártas jazig betelepülők, katonai szolgáltra voltak kötelezve Vannius kíséretében.<sup>88</sup> Ezt támasztja alá Tacitus közlése is Kr. u. 50-ből, amikor is Vannius polgárháborúba keveredett az ellene lázadókkal: Vannius *„ő maga csak gyalogsággal rendelkezett, lovassága szarmata jazigokból került ki. ...De a jazigok, kik az ostromot nem állhatták, és a közeli síkságon bóklásztak, elkerülhetetlenné tették az összecsapást, mivel a lugiusok s hermundusok ott törtek be. Így aztán Vannius leereszkedvén a várakból vereséget szenvedett a csatákban.”*<sup>89</sup> A Kr.u. 50-ben Vannius ellen fellázadt Vangio és Sido által vezetett, alugiak és a hermundurok által támogatott felkelés volt az első konfliktus, ami fenyegetést jelentett a rómaiak által kialakított közép-duna-medencei biztonsági rendszerre.<sup>90</sup> Ebben a konfliktusban a Róma által támogatott klienskirály, Vannius magára maradt. A rómaiak valamiért nem siettek a segítségére, talán túlzott magabiztosságát büntették így.

---

84 MÓCSY-FITZ, 1990. 88.

85 FITZ, 1999. 26-28. / MÓCSY-FITZ, 1990. 35. / MÓCSY, 1975. 46.

86 MÓCSY-FITZ, 1990. 35.

87 HAVASSY, 1998. 37.

88 HAVASSY, 1998. 37. / MÓCSY 1975. 47.

89 TAC. ANNAL, XII./29-30.

90 MÓCSY-FITZ, 1990. 35.

A fentebb vázolt történések lezárultát követően a következő hatalmi viszonyok rajzolódtak ki a Kárpát-medencében az I. század közepére: a Dunától nyugatra és délre eső területek betagozódtak a Római Birodalomba. Az északi vidékeken a Morva folyótól a Duna-kanyarig nyújtózva kvádok által uralt területek feküdtek, tőlük keletre a Felvidéken különböző kelta törzsek éltek, melyek egy része a földrajzi helyzetükből adódóan a kvádok, másik része a szarmaták hatalmi érdekszférájába tartozott és fizetett nekik adót. A Duna-Tisza-közén a szarmata jazigok voltak az urak. A Tiszántúlt és Erdélyt a dákok tartották hatalmukban, akiknek törzsei a legerősebb barbár hatalmat jelentették a térségben, és már megindultak az államalapítás útján. Épp ezért a század második felétől a dák kérdés okozta a legtöbb gondot a rómaiaknak a Kárpát-medencében. A dákok felemelkedését pedig közvetett módon pont a rómaiak idézték elő, mivel a törzsek összekovácsolását éppen a határokon megjelenő erős nagyhatalomtól való félelem váltotta ki. Nem egyedüli jelenség a történelemben, hogy egy nagy birodalom szomszédságában a kisebb népek törzsei úgynevezett másodlagos államalakulatokat hoznak létre.

Az első háború a rómaiak és a dákok között Domitianus alatt robbant ki, melyet végül 88-ban Tapae-nál aratott győzelmük révén a rómaiak nyertek, de az ezt követő lépéseikkel az addig jól működő közép-dunai egyensúlyrendszert sikerült felborítaniuk.<sup>91</sup> A több évtizedes jó viszony a jazigokkal kezdett megbomlani, és ezt a dák háborúval kapcsolatos események csak fokozták, mivel nőtt a római katonai jelenlét és befolyás a Marostól délre eső területeken, vagyis a jazigok keleti határánál, a Tisza mentén, ami érthetően kiváltotta rosszallásukat. Ráadásul Domitianus a dák frontról az Alföldön, azaz jazig területeken át vezényelt csapatokat a markomannok és a kvádok ellen, akik megtagadták a segítségnyújtást a dákokkal szemben.<sup>92</sup> Az igazi casus belli az volt, hogy a császár 100 fős lovascsapatot küldött jelképes segítségként a markomannok és a kvádok ellen harcoló lugiaiaknak.<sup>93</sup> Ennek hatására beállt a hadiállapot a kvádokkal és a markomannokkal, akikhez csatlakoztak a jazigok is, mivel az ő földjeiken át vonultak a római csapatok a dák frontról a germánok ellen. A háború pontos menetét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy római győzelemmel ért véget, melyet azonban beárnyékol, hogy 92-93 folyamán a jazigok egy teljes légiót, a XXI. Rapaxot megsemmisítettek.<sup>94</sup> Ez volt az első alkalom, hogy komoly összecsapásra került sor

---

91 FITZ, 1999. 67. / MÓCSY-FITZ, 1990. 36.

92 FITZ, 1999. 68. / MÓCSY-FITZ, 1990. 36.

93 MÓCSY, 1975. 89.

94 FITZ, 1999. 69. / HAVASSY, 1998. 39. / MÓCSY-FITZ, 1990. 36. / MÓCSY, 1975. 39.



a rómaiak és a jazigok között.

Legközelebb Traianus dák háborúiban játszottak fontos szerepet a szarmaták, akik derekasan kivették részüket a harcokból mindkét oldalon. Az Alföldön élő jazigok a rómaiak oldalán vonultak hadba, míg rokonaik, az Al-Duna vidékén élő roxolánok a dákok sorait szaporították, tekintve, hogy a rómaiak olténiai térszerése érzékenyen érintette őket.<sup>95</sup> A háború végül a dák állam bukásával végződött, központi területei pedig Dacia néven római provinciává váltak. A peremterületeket azonban nem szállták meg a rómaiak, így a jazigoknak módjuk volt a tiszántúli, korábban dák uralom alá tartozó területek megszállására az újonnan szerveződő római provincia határáig. Az ekkor jazig kézre került területekre megindult a bevándorlás a Duna-Tisza-közéről és az Al-Duna felől is, de a dák lakosság is helyben maradt, ezért a Tiszántúl továbbiakban vegyes szarmata-dák lakosságú területnek számított. Az alföldi szarmaták területi nyereségeik ellenére mégsem voltak elégedettek, és területi követelésekkel léptek fel a rómaiakkal szemben, valamint szabad átjárást kívántak kieszközölni az Al-Dunánál a roxolánok felé.<sup>96</sup> Ez utóbbi követelésnek gazdasági háttere volt, mivel ez az útvonal biztosította a jazigoknak fekete-tengeri kereskedelemben való bekapcsolódást. Ezen okból kifolyólag 107-ben a jazigok megtámadták a rómaiakat, akik immár keletről és nyugatról is körbefogták szállásterületeiket.<sup>97</sup> A római részről Pannonia Inferior helytartója, Hadrianus vezette a csapatokat és aratott győzelmet a jazigokon, bár ez még korántsem jelentette a kérdés végleges megoldását. Ezért 117-119. között újra római - jazig háborúra került sor, melynek a végén Hadrianus immár császárként bizonyos területi engedményeket tett.<sup>98</sup> Valószínűleg a Marostól délre fekvő területek kerültek ekkor átadásra. Ezt követően majd fél évszázadra stabilizálódott az új rendszer. A kereskedelem Pannonia és Dacia között virágzásnak indult, melynek tekintélyes része az Alföldön keresztül bonyolódott. Ekkor jöttek létre olyan postaállomások jazig területeken, mint például Parthiscum (Szeged) vagy Üllő.<sup>99</sup>

A II. század közepén tehát úgy nézett ki, hogy az Alföldön élő jazigok képesek integrálódni a római rendszerbe, és érdekeltek is a Dacia és Pannonia közti közvetítő szerep eljátszásában. Ezért talán nem lehet véletlennek tekinteni azt, hogy Marcus Aurelius új koncepcióval állt elő 165-166-ban, ami azt feltételezi, hogy a rómaiak érettnak találták a helyzetet az egész

95 HAVASSY, 1998. 39. / MÓCSY, 1975. 101.

96 MÓCSY-FITZ, 1990. 36.-37. / MÓCSY, 1975. 103.

97 MÓCSY-FITZ, 1990. 36.

98 MÓCSY, 1975. 104.

99 DERCSÉNYI, 1958. 42.

Kárpát-medence Római Birodalomba való integrálására.

Marcus Aurelius két új provinciát akart létrehozni Marcomannia és Sarmatia néven.<sup>100</sup> Ezt támasztja alá két új légió (II/III. Italica) létrehozása is, melyeket felvonultattak a dunai határra, a II. Italica ekkor Matricaban és Aquincumban foglalt el állásokat, ami arra enged következtetni, hogy ez lett volna a létrehozandó Sarmatia provincia légiója.<sup>101</sup> 165-166-ban tehát a rómaiak egy olyan offenzív háborúra készültek, melynek az utolsó, a Kárpát-medencét érintő hódítást kellett volna megvalósítania. Római részről persze érthetőek voltak a tervek, mivel az Alföld meghódításával jelentős mértékben lerövidítették volna a védendő határszakaszt, és ezzel mintegy offenzív módon oldották volna meg a gót vándorlás által okozott instabilitást a pannoniai határszakasz előterében. Ám minden római terv és előkészület ellenére a germánok voltak a gyorsabbak, és magukhoz ragadták a kezdeményezést. Bár a 166-67-es longobárd-obius támadást még sikerült visszaverniük a rómaiaknak, de a 169-es markomann-kvád offenzívát már nem.<sup>102</sup> A korábban a határokra felvonultatott inváziós sereg is vereséget szenvedett, és így a rómaiak defenzívába szorultak, védelmi vonalaikat az Alpokig kellett visszavonniuk Itália védelmére. Úgy tűnt, hogy a római uralom összeomlott a Közép-Duna-medencében, és persze egy ilyen lehetőséget a jazigok sem hagyhattak ki, akik csatlakoztak a Pannoniát prédáló germán csapatokhoz.

A római ellentámadásra sem kellett sokáig várni. A légiók először megtisztították a provinciákat a barbároktól, majd 172-től a Barbaricumba helyezték át a hadszínteret. 173-ban a szarmatákra, majd 174-ben a kvádokra mértek csapást Marcus Aurelius csapatai, aztán 175-ben békét kötöttek a jazigokkal.<sup>103</sup> Ennek értelmében létre hoztak egy 76 stadion szélességű demilitarizált zónát a Duna bal partján, és 8000 szarmata lovast soroztak be a római hadseregbe, akiknek egy részét Britanniába vezényelték.<sup>104</sup> A béke azonban nem volt tartós, a harcok kiújultak, és 178-ban a rómaiak ismét súlyos vereséget szenvedtek. A háborút végül 180-ban sikerült végleg lezárni, de ez a feladat már Comodusra várt. A háború utáni állapotok nem mutattak jelentősebb eltérést a korábbiakhoz képest, a felek gyakorlatilag az eredeti pozícióikat foglalták el újra. Persze ez csak a politikai viszonyokra igaz. Etnikailag történtek jelentős változások, az Alföldre új szarmata csoportok költöztek, a roxolánok.<sup>105</sup> A

---

100 HAVASSY, 1998. 40. / MÓCSY-FITZ, 1990. 38.

101 MÓCSY-FITZ, 1990. 38.

102 MÓCSY-FITZ, 1990. 37.

103 MÓCSY-FITZ, 1990. 41.

104 HAVASSY, 1998. 41. / MAKKAY, 1995. 25. / MÓCSY-FITZ 1990. 41.

105 HAVASSY, 1998. 42. / KULCSÁR, 1998. 45.

szakirodalom velük hozza összefüggésbe a kurgános-pajzsos temetkezés megjelenését a jazig határvidékeken a II.-III. század fordulóján.<sup>106</sup> A II. század végére tehát Róma úrrá lett az addigi legnagyobb krízisen a Közép-Duna-medencében, és meg tudta tartani korábbi pozícióit, de ezentúl az eddig domináns diplomáciai eszközök helyett a kardé lett a főszerep.

## **IV.2. PANNONIA STRATÉGIAI HELYZETE A III. SZÁZADBAN**

A III. század közepén, hasonlóképpen mint 100 évvel korábban, ismételten a gótok vándorlásának hatásai idéztek elő nyugtalanságot. Karpok és roxolánok új csoportjai jelentek meg a Kárpát-medencében. A gót nyomás elől nyugatra húzódó új roxolán csoportok beköltözése az alföldi jazigok mellé minden korábbinál jobban megnövelte a Duna-Tisza-közén és a Tiszántúlon élő szarmaták létszámát.<sup>107</sup> A roxolán betelepülés méreteit nem ismerjük pontosan, csak abból tudunk következtetni nagyságrendjére, hogy az alföldi jazigok a továbbiakban teljesen átvették a roxolánok anyagi kultúráját.<sup>108</sup> Ez pedig csak olyan nagyarányú roxolán betelepülésnél képzelhető el, mely képes volt az eddig az Alföldön élő jazig népesség beolvasztására, vagyis nagy népességnövekedéssel kell számolnunk, ami kiélezte a belső és külső konfliktusokat a szarmaták között. (Az Alföldön élő jazigokat és roxolánokat inentől egységesen szarmatáknak fogom nevezni.) A belső feszültséget a nagyszámú betelepülő generálta, akiknek már nem jutott elég föld, és ami jutott, azt is korábbi gazdáiktól kellett elvenniük. A korlátozott és a betelepülések miatt egyre szűkülő erőforrások mellett az is növelte a feszültséget, hogy a régebben itt élő jazigok már letelepültek, míg a benyomuló roxolánoknál a nomadizálás még erőteljesen jelen volt.

A szarmata népesség ugrásszerű megsaporodása az Alföldön már önmagában is okot adott a nyugtalanságra, mindezek mellé viszont párosult az a tény is, hogy a kvádok keleti határaitra nehezedő nyomás is nőtt, így ezek együtt veszélyes helyzetet alakítottak ki a római határon. Ez testesült meg a 260-as nagy erejű kvád-szarmata támadásban Pannonia ellen, mely nagy pusztítással és valószínűleg a határvédő alakulatok szétverésével járt.<sup>109</sup> Az elsődleges veszélyforrást azonban a gótok jelentették a rómaiak számára, akikkel szemben a Dunától

---

106 KULCSÁR, 1998. 45.

107 HAVASSY, 1998. 42. / MADARAS, 1982. 55-56. / HARMATTA, 1970. 51. 55.

108 HARMATTA, 1970. 52

109 MÓCSY-FITZ, 1990. 45. / PÓCZY, 2004. 33.

északra bástyaként kinyúló három oldalról ellenséggel körülvett Dacia provincia tarthatatlannak bizonyult. Végül a rómaiak egy jelentős lépésre szánták el magukat, 271-ben feladták Daciát, ahová a gótok özönlöttek be.<sup>110</sup> Ez a manőver párhuzamba állítható Agri Decumanes feladásával, ami azt jelenti, hogy a római hadsereg megfontoltan, több fronton is a jobban védhető folyami határok mögé húzódott, így az európai kontinensen szinte csak folyami határszakasszal, azaz *ripaval* rendelkezett a birodalom ezek után.

Dacia feladása átmenetileg mérsékelte a gót nyomást az al-dunai római határvédelmen, mivel a gótokat a kiürített provincia felé terelte, de katasztrofálisan destabilizálta a helyzetet a kelet-pannoniai határ előterében. A Daciába benyomuló gótok ugyanis az alföldi szarmaták keleti szomszédjai lettek, és ezzel a szarmaták keletről és észak-keletről erőteljes germán nyomás alá kerültek. A gót, geppida és vandál szomszédság pedig nem sok jót ígért a szarmatáknak, akik így saját megoldatlan belső feszültségeik mellett egyszerűen beszorultak két náluk jóval erősebb szomszéd, a rómaiak és a germánok közé.

A 270-es évektől az Alföldön élő szarmaták helyzetét leginkább egy olyan, minden oldalról zárt tartályhoz lehetne hasonlítani, amiben túlnyomás uralkodik. A szűk terület és a nagy népesség által okozott belső feszültséget nem tudták másképp levezetni, mint kétségbeesett próbálkozásokkal a körülmények megváltoztatására, ez pedig sorozatos római-szarmata háborúkban nyilvánult meg. Ilyen háborúk voltak: 270, 275, 278, 282-284, 289-290, 292-293, 294-296-ban.<sup>111</sup> Ezek a szarmata támadások sűrűségük és hevességük miatt is rendkívül súlyos helyzetet alakítottak ki a pannoniai határon.

### **IV.3. PANNONIA IGAZGATÁSÁNAK ÉS VÉDELMÉNEK ÁTSZERVEZÉSE**

Mint láttuk, a tetrarchia első évtizedében meglehetősen nagy nyomás nehezedett a dunai határszakaszra, ezért Diocletianus számára fontos volt, hogy a stabilizáció érdekében megfékezze az állandó szarmata-kvád betöréseket. Természetesen a császár Pannoniában is támaszkodhatott az elődei uralkodása alatt megindult folyamatokra. Probus uralkodása alatt ugyanis a legjelentősebb pannoniai városokat már fallal vették körül. Ekkor épült Scarbantia,

---

<sup>110</sup> MÓCSY-FITZ, 1990. 45. MÓCSY, 1974. 44.

<sup>111</sup> MÓCSY-FITZ, 1990. 45-46. / MÓCSY, 1974. 97-98.

Savaria, Poetovio, Sopianae és Sirmium városfala.<sup>112</sup> A védelmi intézkedések mellett pedig már gazdaságélénkítő lépésekre is sor került, nagyarányú mocsárlecsapolásokról van ugyanis tudomásunk a Balatontól délre eső területeken.

Diocletianus, Probus korábbi tisztje lévén nyilván tisztában volt a hosszabb távú célokkal, ezek megvalósulásához azonban egy döntő győzelemre és azt követően egy rendezési tervre volt szükség. A 293-294-ben lezajlott hadi események alkalmat adtak a császárnak arra, hogy terve megvalósításába kezdjen. Az ekkor zajló hadműveletek fontosságát már az is jelezte, hogy Diocletianus 293 őszétől a hadművelleti főparancsnokságon, Sirmiumban tartózkodott, de ellátogatott egyéb stratégiai fontossággal bíró helyekre is, mint például Lugio.<sup>113</sup>

Lugio fontos átkelőhely volt a Dunán, mellyel átellenben Contra Florentiam néven egy kiépített hídfőállást is ismerünk, amiről a kutatás azt feltételezte korábban, hogy diocletianusi eredetű, mára azonban már II. constantiusi építés látszik valószínűbbnek.<sup>114</sup> 294-ben a rómaiak végül döntő győzelmet arattak a szarmatákon, ahogy azt Eutropius is megemlíti: „legyőzték a szarmatákat, és az e nemzetből szedett foglyok hatalmas csapatait a római határokon telepítették le.”<sup>115</sup> Ez volt tehát korszakunkban az első nagy szarmata betelepítés a birodalomba, amikor is a foglyokat nyilván katonai szolgálatra kötelezve telepítették le. Ez persze nem jelentette feltétlenül azt, hogy a foglyok ne vállalták volna szívesen az említett feladatot, mivel ez azt jelentette, hogy földet kaptak, és a birodalomban letelepedve nagyobb védelmet élveztek mint korábbi lakóhelyükön.

A 294-es győzelem után nyitva állt a lehetőség Diocletianus előtt, hogy új védelmi koncepciója révén biztosítsa a békét a szarmata határvidéken. Ennek a koncepciónak pedig három jelentős eleme volt, melyeket a továbbiakban részletesen kívánok vizsgálni. Először is két, *Barbaricum*-ban, azaz szarmata földön emelt erőddel előretolt védelmi vonalat hozott létre. Ezzel összhangban átszervezte a teljes védelmi rendszert, Pannonia Superior és Pannonia Inferior helyett négy új provinciát hozott létre (Valeria, Pannonia Prima, Pannonia Secunda, Savia), valamint a letelepítette a karpokat.

---

112 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 581-582.

113 MÓCSY-FITZ, 1990. 46. MÓCSY, 1974. 98.

114 VISY, 2000. 98. / MÓCSY, 1958. 89. / NOT. DIG. XXXIII. 21. szerint equites sagitarii alakulat állomásozott itt.

115 EUT. IX./25.

### IV.3.1. Két rejtélyes erőd

A Consularia Constantinopolitanában a 294-es évvel kapcsolatban a következő áll:

„*HIS CONSULIBUS CASTRA FACTA IN SARMATIA CONTRA ACINCO ET BONONIA.*”<sup>116</sup>

Vagyis: ezen *consulok* alatt táborok épültek Acincoval és Bononiával szemben szarmata földön.

Ez mindenképpen jelentős eseménynek számított, ha bekerült a Consulariába.<sup>117</sup> A bejegyzés alapján megállapítható, hogy az említett két erőd mélyen a *Barbaricum*-ban feküdt, vagy legalábbis a határvédelmi rendszertől elkülönülten kezelték őket, nyilván valóan eltérő funkcióik miatt.<sup>118</sup> Ezt támasztja alá, hogy más, a határfolyók túlsó partján fekvő *contra* jelzéssel ellátott katonai objektumoknál nem említik, hogy azok *Barbaricum*-ban feküdnének, és a védelmi rendszer szerves részének tekintik őket. Vagyis, a megkülönböztetés mögött csak az erődök különleges rendeltetése állhat. Erről a különleges rendeltetéséről pedig akkor tudhatunk meg többet, ha megvizsgáljuk az erődök elhelyezkedését.

A 294-ben szarmata földön emelt erődök földrajzi elhelyezkedésének meghatározásában a Consularia Constantinopolitana közléséből indulhatunk ki, mely szerint a keresett két objektumot Bononiával és Acincoval szemben szarmata területeken kell keresni. Bononia azonosításával nincsenek gondok, vele szemben Bácska déli részén található is egy Onagrinumnak nevezett római tábor, ami megfeleltethető *Contra Bononianak*, vagyis a Bononiával szemben fekvő erődnek a Consularia szerint.<sup>119</sup> A gondot Acinco azonosítása jelenti, mellyel kapcsolatban a szakirodalomban is viták folynak.<sup>120</sup> Az Acinco névalakot ugyanis éppen úgy lehet Aquincumra, mint Acumincumra (Szalánkemén) vonatkoztatni.<sup>121</sup> Fitz Jenő szerint az Acinco név mögött Aquincum rejtőzik, mivel a Consulariában később biztosan Aquincumra kell érteni egy Valentinianusszal kapcsolatos acincoi eseményt. Ezzel szemben Soproni és Mócsy Aquincum helyett Acumincumot sejtik Acinco mögött.<sup>122</sup> Az igazi nehézséget az erőd helyének azonosításával kapcsolatban az jelenti, hogy a mi általunk használt Aquincum névalak korántsem volt olyan általánosan elterjedt az ókorban, mint azt mi

---

116 Consularia Constantinopolitana MHG. AA Chronica Minora I.

117 Ekkor kibocsátott érméken egy erődkapu látható, ami szintén erre az eseményre utal.

118 MÓCSY-FITZ, 1990. 107.

119 MÓCSY-FITZ, 1990. 108.

120 TÓTH, 1980. 133 – 134.

121 TÓTH, 1980. 134-135.

122 TÓTH, 1980. 133.

feltételezzük. A valóságban az antik szövegekben több formában is előfordul:

Század	Forrás	Elnevezés
II. század	Ptolemaiosz II.15.3.	Akouinkov
III. század	Itinerarium Antonini 245.7.	Aquincum
IV. század	Ammiaus Marcellinus XIX.11.8.	Acimincum
V. század	Notitia Dognitatum Occ. 33.54.	Acinco

Éppen ezért mindkét elképzelés mellett lehet érveket felhozni, így például ott van az úgynevezett irsai kő, amit 1815-ben találtak a mai Albertirsán a régi templom átépítésekor. Magát a követ többször felhasználták, de Alföldi András szerint az utolsó felirata alapján arra lehet következtetni, hogy egy kapubejáró felett helyezkedett el:<sup>123</sup>

*I O (M)*  
*DIOCLETIANUS (ET MAXIMIANUS)*  
*AUGUSTI D (ECENN PROSALU)*  
*TE SUA S(OLUTA DD)*

*A LEGJOBB, LEGMAGASABB JUPITERNEK*  
*DIOCLETIANUS ÉS MAXIMIANUS CSÁSZÁROK*  
*URALKODÁSUK TIZEDIK ÉVFORDULÓJÁNAK*  
*EMLÉKÉRE ÁLLÍTOTTÁK*

(Archeológiai Értesítő 1941.)

Ez azt jelenti, hogy ismerünk egy követ Duna- Tisza-közének közepéről, amit eredetileg egy kapu fölé helyeztek el 294-ben. Ez alapján azt is lehet feltételezni, hogyha Fitz elméletét fogadjuk el, hogy az irsai kő az egyik szarmata földön emelt erőd kapuja fölött állhatott. Ezzel szemben viszont más érvek is szólnak amellet, hogy a kérdéses erődöt jóval délebbre kell keresni. Ott van például Contra Florentiam, ami több kutató feltételezése szerint nem lehet egy egyszerű átkelőhely neve, hanem a térségben az átkelőhely közelében kell egy nagyobb erődnek rejtőznie.<sup>124</sup> Akár ez is lehet Contra Acinco, de ez ellen szól, hogy a kérdéses terület mind Aquincumtól, mind Acumincumtól messze fekszik. Ezért inkább a Mócsy és Soproni

<sup>123</sup> ALFÖLDI, 1941. 37-38.

<sup>124</sup> VISY, 2000. 98. / MÓCSY, 1958. 89.

által feltételezettek alapján szerintem is Acumincum előterében kell keresni Contra Acincot. Ezt látszik alátámasztani, hogy a kérdéses régióban Titelnél van egy eddig feltáratlan nagyterjedésű római erőd, aminek a méretei és alakja is valószínűsíti a késő római eredetet.<sup>125</sup> Ezért a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a titeli erődöt fogadjuk el Contra Acinconak, azaz Contra Acumincumnak. Alátámasztja ezt az is, hogy leginkább ezen a helyen volt értelme erődöt építenie Diocletianusnak, ha császári székhelynek számító Sirmium előterének védelmét úgy akarta biztosítani, hogy az első védelmi vonalat a Duna-Tisza-közének déli részére tolja át. Ezzel a művelettel lehetnek összefüggésben a dél-bácskai sáncok, amik a területen létrehozott római biztonsági övezet északi határát jelölhették, ahol a két *barbaricum* erődben szolgálatot teljesítő katonák gyakorolták az ellenőrzést. A dél-bácskai területeken tehát egy római ellenőrzés alatt álló zóna jöhetett létre, ahol a két új erődben szolgáló katonák védték a pannonia secundai római határ előterét.

A Sirmiummal szemben fekvő régió római ellenőrzése azonban nem jelentett végleges megoldást, mivel nem szüntette meg a szarmaták támadásainak tényleges okát, a rájuk nehezedő nyomást, hanem még inkább kiélezte azt a római hadsereg állandó dél-bácskai jelenlétével

### **IV.3.2. Az irányítás átszervezése**

A két pannoniai provincia kettéosztása része volt az új védelmi szisztéma kialakításának a 290-es évek második felében.<sup>126</sup> Az új provinciák területe jóval kisebb volt, élükre pedig egy a civil közigazgatás irányítását végző *praeses* és egy, a *liminane*i alakulatokat felügyelő *dux* került. Katonailag Valeria provincia kiemelten fontos volt. Valeria gyakorlatban nem volt más, mint egy vékony sáv, ami a Duna-kanyartól Pannonia Secundaig nyújtózott, és elsődleges katonai feladata a belső pannoniai területek megvédése volt a szarmata betörésekkel szemben. Valeria *dux*ának a székhelye továbbra is Aquincumban maradt, a *praeses* azonban már biztonságos távolba, a körülbelül egy napi futártávolságra lévő Herculiába, a korábbi Gorsiumba költözött, amelynek falait ekkor, azaz 290-es években építették.

Az új szisztéma megerősítésére két új *legiot* is létrehozott Diocletianus az V. Ioviat és a VI. Herculiat. Erre azért volt szükség, mert az újraszabott belső tartományi határok miatt

---

125 MÓCSY-FITZ 1990. 107., Kovács Péter vitatja az erőd létezését, KOVÁCS 2001.

126 MÓCSY-FITZ, 1990. 55. 84.



Pannonia Secunda provincia *legio* nélkül maradt volna. Ez a két *legio* azért is különleges volt, mivel felállításuknál a régi létszámkereteket vették figyelembe, azaz 6000 fősek voltak, ellentétben a korszakra általánossá váló 1000 fős *legió*kkal szemben, ami utalhat arra, hogy kiemelt feladatot kellett ellátniuk. Ezt támasztja alá, hogy a VI. Herculia bélyeges téglái kerültek elő Onagrinumban és Bononiában, ami arra enged következtetni, hogy a Pannonia Secundában állomásozó *legio* egységeinek volt a feladata a dél-bácskai biztonsági zóna ellenőrzése, és az ongrinumi helyőrséget is ők adták egy időben.<sup>127</sup>

A III. század végén és IV. század elején átszervezésre kerülő pannoniai csapatok számára is meg kellett teremteni az utánpótlási hátteret. Arról már írtam, hogy a késő római korban a fegyvereket nagy, a központi igazgatás által felügyelt, nem ritkán szakosodott gyárak állították elő. A pannoniai provinciák ilyen szempontból az illyricumi körzetbe tartoztak, ahol öt nagy fegyvergyár tevékenykedett Carnuntumban, Aquincumban, Sirmiumban, Lauricanumban és Salonaeben.<sup>128</sup> Ezek közül Lauriacumban, Carnuntumban és Aquincumban minden bizonnyal már Diocletianus uralkodása alatt megindult a termelés.<sup>129</sup>

Diocletianus a határra nehezedő nyomást úgy is enyhíteni kívánta, hogy a karpokat a birodalom határain belülre telepítette legkésőbb 296-ig. Erről Aurelius Victor így ír: „*A karpok népét pedig teljesen áttelepítették a mi földünkre, melyet részben már Aurelianus óta birtokoltak.*”<sup>130</sup> Tehát a karpokat már előbb elkezdték betelepíteni Valeria egyes területeire, feltételezhetően azokra, ahol a korábbi évek betörései a legnagyobb pusztítást végezték. Később Constantinus is folytatta a terület gazdasági élénkítését: „*Pannonia földjén hatalmas erdőirtást végzett, a Pelso vizét lecsapolta és a Dunába vezette. Így az állam számára termővé tette ezeket a területeket.*”<sup>131</sup> Egyes elképzelések szerint ezeket az újonnan termővé tett területeket a betelepített karpok kapták, ami azért is elképzelhető, mert a befogadott népcsoportokat rendszerint állami földekre telepítették, márpedig a lecsapolásokkal nyert új területek állami földeknek számítottak.<sup>132</sup>

Diocletianus rendezési terve így megvalósult a pannoniai védelmi rendszer átalakításával, ám a gyakorlatban, ez a szarmata viszonylatban ahelyett, hogy enyhítette volna a feszültséget,

---

127 MÓCSY-FITZ, 1990. 84-85.

128 NOT. DIG. OCC. XI. 145-146. ORI. XI. 32-33.

129 SOUTHERN – DIXON, 2000. 89-90.

130 ÉM, 291.

131 ÉM, 315.

132 MÓCSY, 1974. 103.

még jobban kiélezte azt, mivel az igazi okot, a szarmatákra nehezedő nyomást nem szüntette meg. Ezért a szarmaták továbbra is nagy nyomást fejtettek ki a római határvédelemre. A kérdés csak az volt, hogy mikor fog a térségben tapasztalható belső feszültség újra berobbanni, és a szarmaták mikor ragadnak újra fegyvert. Minderre csak 299-ig kellett várni, amikor is újult erővel törtek ki a harcok, amik egészen 305-ig elhúzódtak. Ezekből a küzdelmekből vette ki a részét Galerius alatt az ifjú Constantinus lovassági tisztként.

## V. ÚJ SATRATÉGIAI ÉS TAKTIKAI ELEMELK PANNONIA ERŐDÉPÍTÉSZEÉBEN

Kis túlzással azt lehet mondani, hogy a Római Birodalom legjobban megerősített határszakasza Pannoniában, a Dunakanyar térségében volt, de ez nem fedné a valóságot. Igazság szerint a Dunakanyarral nagyjából megegyező mértékben kiépített késő római védelmi rendszerekről van tudomásunk a Rajna felső és a Duna vaskapui szakaszánál. Az viszont kétségtelen, ahogy arra már Soproni Sándor is felfigyelt, hogy az Esztergom és Szentendre közötti határszakasz védelem szempontjából a birodalom egyik kiemelten fontos régiója volt. Ennek magyarázatát a terepben, valamint a szomszédos népekben kell keresni. Az Alföldön élő szarmaták és a mai Szlovákia dél-nyugati felén élő kvádok területei itt érintkeztek, kialakítva egy nagy biztonságpolitikai kockázattal rendelkező régiót. Ráadásul a kvádok és a szarmaták eltérő hadi kultúrával rendelkeztek, és gyakran léptek szövetségre egymással Róma ellen, ami rendkívüli módon megnehezítette az ellenük való védekezést.

### V.1. A RIPA PANNONICA ERŐDÍTMÉNYEI A III:-IV. SZÁZADBAN

A III. és IV. században a birodalom határain végigsöprő nagy erődépítési hullámok természetesen Pannoniát sem kerülték el. Ennek eredményeként több új katonai létesítményt építettek és számosat korszerűsítettek. Ezen építkezési programok rendszerint pár évtizedenként megismétlődő hullámokban jelentkeztek. Először Diocletianus uralkodása alatt került sor jelentősebb építkezésekre 290-es években, amit pár évtized múlva a 320-as 330-as években I. Constantinus folytatott. Rövidebb kihagyás után II. Constantius a 350-es években Pannoniában folytatott hadjárataival összefüggésben rendelt el nagyobb volumenű erődítési munkálatokat, amelyeknek viszont mind nagyságrendjét, mind történelmi jelentőségét jóval meghaladja az I. Valentinianus által 370-es évek első felében útjára indított építkezési program. Valentinianus tevékenységének jelentőségét legjobban az támasztja alá, hogy a Pannoniában ma ismert római katonai objektumok szinte kivétel nélkül vagy az ő uralkodása alatt épültek, vagy jelentős felújításon, átépítésen estek át akkor. A következő táblázatból nyilvánvaló lesz, hogy az említett építkezési hullámok milyen jelentős mértékben érintették a *ripa* mentén elhelyezkedő római erődítményeket.<sup>133</sup>

---

133 VISY, 2000. 108-111.

III.-IV. században épített erődítmények	Korábban létesített, III.-IV. században jelentős átépítésen átesett erődítmények
<i>Tokod</i>	<i>Quadrata</i> – Legyező alakú saroktoronyok (Constantius)
<i>Esztergom, Hideglelőskereszt</i>	<i>Arrabona</i> - Legyező alakú saroktoronyok, U alakú oldaltoronyok (IV. század)
<i>Pilismarót</i>	<i>Ad Statuas</i> – Csepp alakú saroktoronyok, két oldalkapu elfalazása (Constantinus)
<i>Castra ad Herculem</i>	<i>Ad Mures</i> - Legyező alakú saroktoronyok (IV. század)
<i>Visegrád, Gizellamajor</i>	<i>Brigetio</i> – U alakú oldaltoronyok, félköríves saroktoronyok (IV. század)
<i>Visegrád, Sibrik-domb</i>	<i>Celamantia</i> - Legyező alakú saroktoronyok (IV. század)
<i>Kisoroszi, kápolna</i>	<i>Azaum</i> – Legyező alakú saroktorony, U alakú oldaltoronyok, oldalkapu elfalazása (IV. század)
	<i>Crumerum</i> - Legyező alakú saroktoronyok (Constantius)
	<i>Solva</i> – IV. század
	<i>Cirpi</i> - Legyező alakú saroktoronyok, U alakú oldaltoronyok, oldalkapu elfalazása (Constantinus)
	<i>Ulcisia Castra / Constantiam</i> - Legyező alakú saroktoronyok, U alakú oldaltoronyok, oldalkapu elfalazása (Constantinus)
	<i>Aquincum</i> - U alakú saroktoronyok, U alakú oldaltoronyok, (IV. század)
	<i>Campona</i> - Legyező alakú saroktoronyok, oldalkapu elfalazása (Constantinus)
	<i>Transaquincum</i> – Valentinianusi átépítés
	<i>Contra Aquincum</i> - Legyező alakú saroktoronyok, U alakú oldaltoronyok (Constantinus)
	<i>Matrica</i> - Legyező alakú saroktoronyok (IV. század)

	<i>Intercisa</i> - Legyező alakú saroktoronyok, oldalkapu elfalazása (IV. század)
	<i>Annamatia</i> -Legyező alakú saroktoronyok, oldalkapu elfalazása (IV. század)
	<i>Lussonium</i> – IV.-V. század
	<i>Altinum</i> - Legyező alakú saroktoronyok (IV. század)

Amint a fenti felsorolásból kiderül, a késő római korban épített erődítmények mindegyike a Dunakanyar térségében található, ami alátámasztja, ennek a régióknak a kiemelt stratégiai szerepét a késő római pannoniai védelmi rendszerben.

A Tokodi erődítmény szerkezete falszakaszainak enyhe ferdesége arra engedhet következtetni, hogy korábban is állhatott ott egy erődítmény, ám ennek nyomaira még nem sikerült minden kétséget kizáróan rábukkanni, ezért soroltam a kérdéses objektumot a késő római korban létesített erődítmények közé. Egy másik elképzelés szerint a falak ferdeségét magyarázhatja az, hogy a kérdéses létesítményt sietősen emelték és először a tornyok helye került kijelölésre, azt követően kötötték őket csak össze falszakaszokkal.

Az Esztergom, Hideglelőskeresztnél található építmény szabálytalan alaprajzú késő római erődítmények kategóriájába tartozik a maga háromszög alakjával, de részletesebb tanulmányozását a nagyarányú pusztulás sajnos nem teszi lehetővé. Hasonló a helyzet a Pilismarót fölé magasodó *Castra ad Herculem* esetében is. Ez az erőd is a szabálytalan alaprajzú késő római magaslati erődítmények közé tartozik, melyet a kutatás tetrarchia korabelinek szokott tekinteni, bár ebben a kérdésben még folynak a szakmai viták. Az erőd stratégiai rendeltetését ellenben már pontosabban meg tudjuk határozni. Feltevésem szerint, helyzetéből adódóan kiválóan tudta ellenőrizni a Duna partját és annak kanyarulatát, az Ipoly folyó torkolatával szemben lévő pilismaróti 340X133 m nagyságú szabálytalan késő római erődtől egészen a folyam kanyarulatának csúcsáig, azaz a Visegrádi gízellamajori kiserődig. A két pont között (Pilismarót-Basaharc, Dömös-hajóállomás) sorakozó őrtornyok sora pedig előretolt megfigyelőpontokként lehetővé tette, hogy az erődítményből folyamatosan ellenőrzés alatt tudják tartani az említett partszakaszt és veszély esetén a magaslati erődben állomásozó csapatok gyorsan tudjanak reagálni. A kutatás feltételez egy megerősített átkelőhelyet az Ipoly torkolat közelében Szobnál, aminek léte egyben biztosíthatta a *Castra ad*

Herculemben és a pilismaróti erődben szolgáló egységek számára, hogy a folyón átkelve gyors (válasz)csapást mérjenek a túlparti ellenséges területekre.

A Visegrád, Gizellamajornál található kiserőd egy domb lábánál fekszik a Duna partján. Első ránézésre a helyzete nem tűnik katonai szempontból ideálisnak. Ebből következik, hogy az erőd elhelyezkedését tágabb összefüggésben kell vizsgálni, egy rendszer elemeként. A kérdéses létesítmény ugyanis pontosan a Dunakanyar csúcsán helyezkedik el, lehetővé téve a folyó szűk kanyarulatának ellenőrzését. Ezen felül összekötő kapcsot jelent Castra ad Herculem és a Sibrik-dombon található nagyobb római erődítmények között. A gizellamajori kiserőd nélkül ugyanis, amint azt a terepbejárás bizonyítja, a két erődítmény között nem lehetne megvalósítani a vizuális kapcsolatot, hiszen egyik erődöt sem lehet látni a másiktól a folyam kanyarulata miatt, de a gizellamajori erődből mind a kettő, a Dunakanyart őrző magaslati erőd jól látható.

Visegrádon a Sibrik-dombon található erődítmény őrizte a Duna kanyarulatának Szentendrei-sziget felé eső részét, hasonlóan pilismaróti társához, szintén a szabálytalan alaprajzú magaslati erődökhöz tartozott. A szűkebb értelemben vett Dunakanyar védelmét a Szentendrei-sziget északi csúcsán Kisoroszinál feltételezhető kiserőd tehetette teljessé, amely vizuális kapcsolatban állhatott a sibrik-dombi erőddel. Bár a kisoroszi objektumot még nem tárták föl, felszíni kutatások alapján valószínűnek látszik, hogy egy, a gizellamajorihoz hasonló *quadriburgium*ról lehet szó.

A Dunakanyar ilyen jellegű védelmi rendszere lehetővé tette a késő római hadvezetés számára, hogy a stratégiai pontokra elhelyezett két nagy magaslati erőddel és három kiserőddel, valamint őrtornyok láncolatával az egész folyamkanyarulatot ellenőrzés alatt tudja tartani, valamint támadás esetén a csapatokat gyorsan a veszélyeztetett pontra/pontokra tudja küldeni.

A késő római korban a már korábban megépített erődítményeket is átalakították az új katonai követelményeknek megfelelően. Ennek során a határerődöket a birodalom egyéb tájain is megfigyelhető sémák szerint modernizálták, azaz megnövelték a falak vastagságát, kiugró oldalazásra is alkalmas oldal, saroktornyokat építettek, lecsökkentették a táborkapuk számát. Ilyen átépítések megfigyelhetők a korábbi táblázatban felsorolt erődítményekben. Legáltalánosabb példaként a szentendrei *Ulcisia Castrá*t szokták felhozni ami az átalakítás

csaknem összes lényeges elemén átesett, oldaltornyokat és legyező alakú saroktornyokat kapott, valamit árokrendszerét is bővítették, több kapuját pedig befalazták és tornyot építettek elé. Az átalakítások után a nevét is megváltoztatták Constantiamra.

A legjelentősebb és egyben a legszembetűnőbb átalakításon a brigetioi és az aquincumi légióstáborok estek át. Itt a korábbi épületeket szinte kivétel nélkül elbontották a IV. század folyamán. Teljesen új típusú erődítményt építettek megnövelt, 3.2 méter széles falvastagsággal, 10-12 méteres magassággal és két kapuval. Alapterületük még mindig impozáns, 720 X 300 méteres volt, falaik pedig egészen a folyópartig futottak úgy, hogy a folyó felé eső oldalt szabadon hagyták, ezáltal egy óriási szabad kikötő felületet nyertek.<sup>134</sup> Ez az építészeti megoldás felvet egy érdekes kérdést: vajon miért gondolták úgy az építők, hogy a folyó felé nyitott erődítmény nem sebezhető a túlsópartól jövő támadásokkal szemben? A brigetioi és az aquincumi késő római erődítmény azonos szerkezete mindenképpen központi tervezésre utal, vagyis az erődök folyó felé történő megnyitása mögött egy komolyabb stratégiai koncepciónak kell rejtőznie.<sup>135</sup> Ennek előfeltétele kellett hogy legyen az, hogy a rómaiak biztosak legyenek benne, a Dunát szilárdan ellenőrzik, így onnan nem érheti komolyabb támadás az erődítményeket.

Sajnos nincsen arra vonatkozó adatunk, hogy mekkora volt ekkor a római dunai flotta, de azt tudjuk, hogy a IV. században a Rajnán 600, az Eufráteszen 1100 hajó teljesített szolgálatot.<sup>136</sup> Ebből arra lehet következtetni, hogy hasonló számú hajó állhatott a rómaiak rendelkezésére a Dunán is. Ha ugyanis a római hadsereg elveszítette volna a folyam feletti ellenőrzést, az végzetes lett volna ezen erődök védelme szempontjából. A IV. század közepéről egy adat áll rendelkezésünkre arra vonatkozóan, hogy a dunai hajóhadnak sikerült megakadályoznia a szarmaták erőszakos folyami átkelését Aquincum közelében, ami bizonyítja, hogy a római flotta képes lehetett feladata ellátására.

A késő római korban a Duna pannoniai szakaszának védelmét (Moesia Inferior és Dacia Ripensis mellett) a *classis Histrica* kötelékébe tartozó folyami flottaegységek látták el. A *Notitia Dignitatum* szerint a flotta a következő támaszpontokkal rendelkezett:<sup>137</sup> Vindobona, Carnuntum, Arrabona, Cirpi, Florentia, Mursa (Dráva), Teutoburgium, Sirmium (Száva).

---

134 PÓCZY, 2004. 35.

135 PÓCZY, 2004. 35.

136 HAVAS – HEGYI – SZABÓ, 2007. 751.

137 NOT.DIG. XXXII. XXXIII. XXXIV.

Feltételezhető bázis azonban Aquincumban és Brigetioban is.

Nem adtunk még választ arra, hogy mi lehetett az igazi oka annak, hogy a legjelentősebb *legios* bázisokat az imént ismertetett séma szerint alakították át. Véleményem szerint ezeknek az objektumoknak a logisztikai szerepe értékelődött fel. Tudjuk, hogy birodalom szerte több korábbi légióközpontban, így Pannoniában is jelentős fegyvergyárak működtek, és nem egyszer komolyabb hadjáratok kiinduló bázisainak használták őket. Ezek a funkciók pedig nagy raktározási és szállítási kapacitást, valamint sok ember elhelyezésének képességét követelték meg. Az erődítmények folyó felé történő megnyitása nagy kikötési kapacitásbővüléssel járt, ami elengedhetetlen volt a fent említett funkciók sikeres megvalósításához.

Ami az erődítmények belső területét illeti, az általános gyakorlatnak megfelelően az új épületeket a falak tövébe építették, és nagy területeket hagytak beépítetlenül. Ezeknek az üres területeknek a funkciója a belső erődök esetéhez hasonlóan még vitatott, egyes kutatók azt feltételezik, hogy veszély esetén ide menekítették a környékbeli lakosságot és állataikat. Véleményem szerint azonban az sem elképzelhetetlen, hogy az volt a cél, hogy hadjáratok idején a csapatok minél nagyobb részét az erőd falain belül tudják elhelyezni az ott állomásozó helyőrség mellett. Tudomásunk van arról, hogy 374-375 telén a császárral hadjáraton lévő *comitatenses* alakulatok egy része Aquincumban volt elszállásolva.

A pannoniai erődökben szolgálatot teljesítő alakulatokról a különféle epigráfiai emlékeknek és a *Notitia Dignitatum*-nak köszönhetően rendelkezünk információkkal. Sajnos azonban ezek az adatok nem elégségesek, hogy pontos képet alkossunk a csapatok diszlokációjáról, mivel a *Notitiában* gyakran több egység is szerepel egy objektumnál. Erre a jelenségre négy magyarázat lehet:

1. A jegyzékben egymás mellett tüntették fel az ugyanabban az objektumban, időben egymás után szolgálatot teljesítő egységeket.
2. Az egyes alakulatokat kisebb egységekre bontották és egy időben több alakulat részegységei is állomásozhattak egy erődítményben.
3. Nagyobb erődítmények esetében könnyen elképzelhető, hogy egy időben több teljes



egységet is elhelyeztek bennük.

4. A római hadvezetés egyes erődöknél egy, másoknál több alakulat állományába tartozó katonákból állította össze az őrséget.

Mindebből következik, hogy a Notitiában szereplő adatok csak arra alkalmasak, hogy megállapíthassuk, milyen egységek szolgáltak egyes objektumokban a korszakban, arra nem, hogy azok egyidejűségét, vagy egymásutániségét tisztázzuk.

Mivel nem lehet tudni, hogy a késő római katonai vezetés milyen logika mentén döntött a csapatok elhelyezéséről, így csak arra nyílik mód, hogy megnézzem, milyen alakulatokat rendel a Notitia Dignitatum az egyes erődítményekhez:

<b>Erődítmény</b>	<b>Alakulat</b>
Vindobona	<i>Praefectus legionis decimae geminae</i>
Ala Nova	<i>Equites Dalmatae</i>
Carnuntum	<i>Praefectus legionis quartaedecimaegeminae, Praefectus legionis quartaedecimaegeminae militum liburnariorum cohortis quintae partis superior</i>
Gerulata	<i>Equites sagittarii</i>
Ad Flexum	<i>cuneus equitum Dalmatarum</i>
Quadrata	<i>Equites Mauri, gens Marcomannorum</i>
Arrabona	<i>Cuneus equitum stablesianorum, Equites promoti, Praefectus legionis decimae et quartaedecimaegeminae geminarum militum liburnariorum</i>
Ad Statuas	<i>Equites Dalmatae, Auxilia Ursarensia</i>
Ad Mures	
Brigetio	<i>Praefectus legionis primae adiutricis cohortis quintae partis superioris</i>
Celamantia	
Azaum	<i>Equites Dalmatae</i>
Crumerum	<i>Equites promoti</i>
Solva	<i>Equites Mauri</i>
Tokod	
Esztergom, Hidegtelepkereszt	<i>Equites Dalmatae</i>
Pilismarót	
Castra ad Herculem	<i>Equites Dalmatae, Auxilia Herculensia</i>
Visegrád, Gizellamajor	

Visegrád, Sibrikdomb	<i>Auxilia Ursarensia</i>
Kisoroszi, kápolna	
Cirpi	<i>Auxilia Fortensia, Equites Dalmatae, Praefectus legionis secundae adiutricis</i>
Ulcisia Castra / Constantiam	<i>Equites Dalmatae</i>
Aquincum	<i>Praefectus legionis secundae adiutricis partis superioris</i>
Campona	<i>Equites Dalmatae</i>
Transaquincum	
Contra Aquincum	
Matrica	<i>Equites promoti</i>
Vetus Salina	<i>Equites Dalmatae</i>
Intercisa	<i>Cuneus equitum Dalmatarum, Equites sagittarii, Cuneus equitum Constantianorum</i>
Annamatia	<i>Equites Dalmatae</i>
Alta Ripa	<i>Cuneus equitum stablesianorum, Equites Dalmatae</i>
Alisca	<i>Praefectus legionis secundae adiutricis cohortis quintae partis superioris</i>
Lussonium	<i>Equites Dalmatae, Praefectus legionis secundae adiutricis</i>
Contra Florentiam	<i>Equites sagittarii,</i>
Florentiam	<i>Equites Dalmatae, Praefectus legionis secundae adiutricis partis inferioris</i>
Altinum	<i>Cuneus equitum Fortensium, Equites sagittarii</i>
Ad Novas	<i>Equites Dalmatae, Auxilia Novensia</i>
Mursa	<i>Praefectus classis Histricae</i>
Teutoburgium	<i>Praefectus legionis sextae Herculeae, Equites promoti, Praefectus classis Histricae</i>
Cuccium	<i>Cuneus equitum promotorum, Equites sagittarii</i>
Onagrinum	<i>Auxilia Augustensia, Praefectus legionis quintae Ioviae et sextae Herculeae</i>
Bononia	<i>Praefectus legionis quintae Ioviae cohortis quintae partis superioris</i>
Bassiana	<i>Tribunus cohortis primae Thracum civium Romanorum</i>
Sirmium	<i>Praefectus militum Calcariensium, Ala Sirmensis, Praefectus classis primae Flaviae Augustae</i>
Taurnum	<i>Equites promoti, Auxilia ascarii</i>

## V.2. AKADÁLYOK ÉS MŰSZAKI ZÁRAK PANNONIA KÉSŐ RÓMAI ERŐDÉPÍTÉSZETÉBEN

A korábbiakban már sokat írtam arról, hogy miért és hogyan alakították át a III.-IV. század folyamán a pannoniai erődöket, arra viszont még nem tértem ki, hogy miként alakították át az erődök közvetlen előterében lévő védelmi rendszereket és ezek milyen taktika alkalmazásával tették lehetővé az objektumok hatásosabb védelmét. A továbbiakban be szeretném bizonyítani, hogy a pannoniai erődök építésénél és átalakításánál figyelembe vették a távolsági fegyverek szerepének növekedését és ezért az erődépítészetben bekövetkezett változások egyik oka az volt, hogy ezen fegyverek hatékonyságát fokozzák. Valamint azt is be kívánom bizonyítani, hogy a késő római szakírók által megfogalmazott alapelveket alkalmazták a pannoniai *ripa* mentén emelt erősségek védelmében.

Arra vonatkozóan, hogy miként vélekedtek a késő római korban az ideális erődről, Anonymos, Anonymos Byzantios és Flavius Vegetius műveit olvasva alkothatunk képet. Anonymos, a *de Rebus Bellicis* szerzője és Flavius Vegetius a IV.-V. század fordulóján alkotott, Anonymos Byzantiosról pedig legújabb kutatások bebizonyították, hogy azonos a IX. században élt Syrianus Magisterrel,<sup>138</sup> aki a késő római korban keletkezett forrásokra támaszkodva írta meg műveit.<sup>139</sup> Bár ezen szerzők művei csak összefoglalása az azóta már elveszett, jóval terjedelmesebb katonai kézikönyveknek, mégis fontos adatokkal szolgálnak arra vonatkozóan, hogy milyen utasításokat követtek a késő római korban az erődök építése során. Korábban már bebizonyítottam, hogy az a tény, hogy a fentnevezett szerzők nem tartoztak a hadsereg kötelékébe, hanem a császári udvar hivatalnokai voltak, még nem jelenti azt, hogy nem értettek koruk hadviseléséhez. Sőt, akár hivatali kötelességük is lehetett naprakésznek lenni katonai kérdésekben és javaslataikat a gyakorlatban is alkalmazhatták, amit most pannoniai régészeti bizonyítékokkal kívánok alátámasztani.

### V.2.1. Egy hivatalnok javaslatai

Anonymos Byzantios/Syrianus Magister munkájában leginkább a keleti, szasszanida hadszíntéren jelentkező követelményeket vette figyelembe, így leírásaiban nagy teret szentel azoknak a védműveknek, amelyek elsődlegesen az ostromeszközök elhárításában játszottak szerepet. Anonymos/Syrianus művének a X. könyvtől kezdve foglalkozik a különféle

---

138 RANCE, 2008. 701 – 702. Mivel az általam forrásként használt kiadvány még Anonymos Byzantiosként hivatkozik rá, ezért jegyzeteimben még az AN.BYZ.-rövidítést fogom használni.

139 RANCE, 2008. 711. 736.

erősségekkel. Ebben rögtön meg is fogalmaz egy olyan követelményt, amelynek az alkalmazása jól megfigyelhető a Duna mentén emelt késő római erődítményeknél. Eszerint az erődök falának 14-46 méterre kell emelkedniük a vízparttól, ároktól, hogy a védők a teljes parti sávot pásztázni tudják és a támadóknak ne legyen elég helyük a felfejlődésre.<sup>140</sup> A falak kívánatos vastagságát 2.3 méterben, magasságát pedig 9.2 méterben adja meg,<sup>141</sup> a rajtuk körbefutó párkányzaton pedig 70 cm mélységű fülkék kialakítását javasolja.<sup>142</sup>

Ezen javaslatok fényében vizsgáltam meg a késő római falak vastagságát a késő római kor pannoniai erődjeiben:<sup>143</sup>

<b>Erőd neve</b>	<b>Falvastagság</b>
<i>Arrabona</i>	2,8 m
<i>Azaum</i>	2.2 m
<i>Aquincum</i>	3.2 m
<i>Lussonium</i>	2.3 m
<i>Fenekpuszta</i> <i>(Valcum)</i>	2.3 m – 2.5 m
<i>Alsóhetény</i>	2.6 m – 2.8 m
<i>Ságvár</i> <i>(Tricciana)</i>	2.8 m
<i>Környe</i>	2.3 m
<i>Tác</i> <i>(Gorsium/Herculia)</i>	2.2 m

Amint az a fenti táblázatból látszik, Anonymos Byzantios/Syrianus Magister művében szereplő 2.3 m egyáltalán nem áll messze a Pannoniában alkalmazott gyakorlattól.

A falak helyének és méreteinek helyes megválasztásával egyenértékű tényezőként jelenik meg a különféle műszaki záruk és akadályok telepítése is. A római erődöket ugyanis gyakran nem csak egy, hanem nem ritkán kettő vagy hármas árokrendszer védte. Anonymos / Syrianus szerint az ostromtornyok ellen minimum 18.5 méter szélesnek kellett lenniük és mélyebbnek a

140 AN.BYZ. XI.1.

141 AN.BYZ. XII.1.

142 AN.BYZ. XII.2.

143 VISY, 2000. 108-111.

falak alapzatánál, hogy ezáltal az ellenség aláaknázási kísérletei is felfedezhetőek legyenek.<sup>144</sup> Ezek a követelmények mutatják, hogy a kérdéses mű írója inkább a keleti hadszíntér igényeit vette figyelembe, hiszen az európai hadszíntéren a rómaiak ellenségei nem alkalmaztak ostromtornyokat, és eddig annak sem került elő nyoma, hogy a falak aláaknázásával próbálkoztak volna. Éppen ezért a Pannoniában épített erődöket is kevésbé széles árkokkal vették körbe. Ezek átlagosan 6-7 méter szélesek 2-3 méter mélyek voltak.

Az erődítmények előterébe nemcsak árkokkal akarták megnehezíteni az ellenség mozgását, hanem „riasztóberendezéssel” kombinált aknamezővel is. Anonymos/Syrianus ugyanis azt javasolja, hogy árkok elé lábtöviseket kell szórni és karókat leverni, amelyek közé kifeszített vékony zsinórra csengőket lehet akasztani.<sup>145</sup> Így a védőket figyelmeztetheti a csengés, ha a támadók éjszakai rajtaütésre készülnek.

Láthatjuk, hogy az erődök előterébe telepített műszakai akadályok fontos szerepet játszottak a védelemben, de ezeket a rendszereket nem önmagukban alkalmazták, hanem együtt a különféle falakra telepített gépekből kilőtt lövedékekkel és kézi hajítófegyverekkel. Feladatuk pedig az volt, hogy ez utóbbiak hatékonyságát fokozzák. Eddig azonban a panonniai római erődök kutatásában nem foglalkoztak az erődök előterében található természetes és mesterséges akadályok lövedékek hatásfokát javító és az erődök védelmében betöltött szerepével.

## **V.2.2. Távolsági fegyverek alkalmazása az erődök védelmében**

A késő római *ballisták* és *catapultok* hatótávolságát illetően meglehetősen megoszlanak a vélemények. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy az antik forrásokban szereplő adatok nem egyeznek meg a modern rekonstrukciók és az elvégzett kísérletek adataival. Schramm által az 1900-as évek elején elvégzett kísérletek adatai közelítik meg leginkább az ókori forrásokban leírtakat, ezért a későbbiekben ezt kívánom használni, kiegészítve a modernebb Marsden és Wilkins-féle kutatásokkal.<sup>146</sup>

---

144AN.BYZ. XII.6.

145 AN.BYZ. XXIX.8.

146 MARS DEN, 1969. / IRIATE, 2000. / WILKINS, 1995. (A Schramm-féle mérés adatait Marsden közli.)

<b>Kétkarú nyílvető:</b>	<b>370 m (Schramm); 457 m (Marsden)</b>
<b>Kis követő kő lövedékkel:</b>	<b>184 m (Schramm)</b>
<b>Kis követő ólom lövedékkel:</b>	<b>300 m felett (Schramm)</b>
<b>Kis onager:</b>	<b>200 m felett (Schramm)</b>
<b>Nagy onager:</b>	<b>300 m felett (Schramm)</b>
<b>Cheiroballista:</b>	<b>369m(Schramm); 150-185m(Wilkins)</b>

Mint láthatjuk, a különböző római vető- és hajítógépek hatótávolsága 150 és 450 méter között váltakozott, vagyis a falakról pásztázva egy több száz méter széles halálzónát hoztak létre az erődítmények falai előtt. Amit a korban 50-150 méter közti hatótávolságot elérő íjak és a nagyjából 30 méterre hajítható kézi fegyverek tettek még veszélyesebbé a falak felé közeledő ellenség számára.<sup>147</sup> Egy átlagos római *ballista* tűzgyorsasága a kísérletek szerint kb. 1 perc/lövés volt, ezért a falakra és bástyákra elhelyezett több tucat szerkezet gyakorlatilag folyamatosan tudott löni.<sup>148</sup> Nem beszélve az íjaktól leadott lövésekről és a kézi hajítófegyverekről.

Külön említést kell tennem a Wilkins által *cheiroballistákkal* végzett kísérletekről, amelyek szerint 140 méter távolságból, szembeszélnél mintegy 9-10 méteres szórás mellett egy 1 méter széles, 1.5 méter magas célt 33%-os valószínűséggel lehetett eltalálni egy *cheiroballista*val, azonban a páncél áttöréséhez már közelebb kellett lennie a célnak, a közelség viszont a találati arányt növeli.<sup>149</sup> A kísérlet szerint egy 60 méterről kilőtt, 85 grammos 40 cm-hosszú 18 mm-es fejjel rendelkező lövedék 8 cm mélyen üti át a 6 mm széles préselt rétegelt falemezt. Ez tehát azt jelenti, hogy a rómaiak számára rendelkezésre állt egy nagy hatótávolsággal, nagy tűzgyorsasággal és átütőerővel rendelkező könnyen mobilizálható, állványra szerelthen és kézben tartva egyaránt alkalmazható mechanikus fegyver. Ami azért fontos, mert így a *cheiroballista* lehetőséget adott arra, hogy a kisebb méretű erődök is rendelkezhessenek hatékony mechanikus hajító- vetőgépekkel, még ha nagy, nehéz gépek elhelyezésére nem is lett volna mód bennük.

Elmondhatjuk tehát, hogy a késő római korban könnyű, közepes és nehéz torzióslövegeket egyaránt alkalmaztak az erődítmények védelmében. Ide tartozik azonban még az extra nehéz, folyamvédő torzióslöveg, amiről egy a IV.-V. század fordulóján alkotó névtelen szerző a *De rebus bellicis* című művében ír és kifejezetten folyamatvédelmi feladatok ellátására

147 WILKINS, 1995. 53.

148 MARSDEN, 1969. 94.

149 WILKINS, 1995. 52.

javasolja.<sup>150</sup> Az általa *ballista fulminalis*nak nevezett szerkezet képes volt egy lövedéket átlóni az Al-Dunán. Márpedig az ilyen, folyamvédelemre kifejlesztett fegyvereket nyilván a folyók partján stratégiai fontosságú helyekre telepített erősségekbe kellett elhelyezni. Azt pedig, hogy a rómaiak a stratégiai fontos folyószakaszokon emelt erődökben, a folyó felé néző tornyokba telepítettek torzióslövegeket, alátámasztják a már korábban is megemlített, Vaskapunál Orosvánál és Gorneánál talált leletek.<sup>151</sup> Ennek alapján élek azzal a felvetéssel, hogy a szokásosnál nehezebb lövegek jelenléte indokolhatja, hogy a Visegrád-Gizellamajornál található és a passauai Boiotro nevű kiserődök esetében a folyásirányba néző saroktornyok többi toronytól eltérő alakját és nagyobb méretét, amiből akár *ballista fulminalis* jelenlétére következtethetünk. Ezt a következtetésemet, a gizellamajori erőd feltárói, Gróf Péter és Gróf Dániel, is elképzelhető felvetésnek tartják.

A késő római korban nemcsak torzióslövegeket alkalmaztak az erődök védelmében, hanem egyéb, kézfegyvereket, az egyszerű 100-150 méterre hordó íjtól a kézzel hajított kövekig. Ez utóbbiak szerepét, amint arra Baatz is rámutatott egyik tanulmányában, gyakran lebecsülik, ám legalább olyan hatékonyak voltak, mint a többi kézzel elhajított fegyver. Sőt, érdekességként meg lehet említeni, hogy Vegetius leírásában szerepelnek olyan *metelláknak* nevezett, kövekkel megtöltött kosarak, amelyeket az ellenség saját maga old ki a létrák falaknak támasztásával.<sup>152</sup>

### **V.2.3. Hogyan segítették a természetes és mesterséges akadályok a távolsági fegyverek alkalmazását a késő római erődvédelemben?**

Amint az eddigiekből kiderült, az erődök védelménél használt távolsági fegyverek három lépcsőben léphettek működésbe. Először 400-200 méterről a torzióslövegek lövedékei, majd 100-150 méteren az íjak, végül a falaktól 30 méterre a kézzel hajított fegyverek kezdtek el záporozni. Gyakorlatilag folyamatosan és egyre sűrűbben hullottak a különféle lövedékek a támadókra, amíg azok elérték a falakat. Ez pedig azt jelenti, hogyha a támadók minden fedezék nélkül rohmoztak, már azelőtt súlyos veszteségeket szenvedtek, mielőtt elérték volna magát a megtámadott objektumot. Ebből következik, hogy a védőknek kettős célja

---

150 ANONYMOS XVIII. / LEIBESCHUETZ 1994. 126. 129.

151 BAATZ, 1999. 6.

152 VEG. IV.6.

lehetett az árkok és egyéb műszaki zárok alkalmazásával. Egyrésztől lassítani akarták a támadókat, minél tovább akarták őket a hajítófegyverek hatósugarában tartani, ahol az erőd és toronytípusoktól függően akár kétszeres, háromszoros vagy négyszeres keresztűznek voltak kitéve. Másrésztől pedig a támadók fedezékének és ostromgépeinek használatát voltak hivatva akadályozni.

Ahhoz, hogy nagyobb ostromgépeket, például faltörőköst vagy ostromtornyot a falak közelébe juttassanak, először be kellett temetni az árkokat, ami időigényes és veszélyes feladat is volt, tekintve, hogy az árkok minden esetben a távolsági fegyverek hatósugarán belül voltak. Ráadásul a nehéz követők és a gyújtólövedékek miatt az árkok betemetése után is veszélyt jelentettek a falak közelébe tolt ostromgépekre. A pannoniai határszakaszon azonban nem kellett tartani nagy ostromgépektől, de összetákolt fedezékeket és pajzsfalat alkalmaztak az erősségek ostromakor.<sup>153</sup>

Az árkok tehát mindenképpen megtörték a támadók lendületét vagy megtorpanásra kényszerítették őket, ami azt jelenti, hogy több időt kényszerültek az árkok közelében tölteni, mint az erőd előterében bárhol, akár megpróbálták betemetni azokat, akár megkíséreltek átvergődni rajtuk. Vagyis a védők előre tudhatták, hogy hol lesz a legtöbb alkalmuk kárt tenni az ellenségben, így kézenfekvő, hogy az árkok helyének kijelölésekor eleve figyelembe vették a távolsági fegyverek hatósugarát és azok optimális szögét. Az árkok tehát megtörték a támadó ellenség pajzsfalát vagy egyéb mobil fedezékét,<sup>154</sup> így az árkokra kalibrált lövedékek maximális kárt tehettek a fedezékétől ideiglenesen megfosztott, az árkokon átkelni vagy azokat betemetni próbáló ellenségben.

Azt a tényt, hogy az árkok környéke a védők lövedékei miatt különösen veszélyesnek számított a támadók számára, alátámasztja Ammianus Marcellinus egy leírása is: „*Első fellobbanásában a király (II. Shapur) egy csapat fényes páncélt viselő lovassal, akik közül fejjel kimagaslott, körüllovagolta a várat, és vakmerően odament az árkok pereméhez, ahol a hajítógépek szaporán hulló lövedéke és nyílzápor fogadta, de a teknősbéka módjára föléje hajló pajzsok oltalma alatt sértetlenül vonult vissza.*”<sup>155</sup> Ammianus hajítógépek lövedékeiről és nyílzáporról ír, ami alátámasztja azt a feltevésemet, hogy az erődítmények körüli külső árkok ezeknek a fegyvereknek az optimális hatósugarához és átütőerejéhez voltak kialakítva.

---

153 PROCOPIUS, IV/2. 5

154 BAATZ, 1999. 137.

155 AM.XX.7.2.



Vagyis a falakon kiépített lőállásba<sup>156</sup> állított gépek eleve az árkok környékére leadott lövésekre lehettek kalibrálva, ahol várhatóan a legnagyobb veszteségeket okozhatták. Ilyen, a falakon a torzióslövegek számára kialakított állásokról van tudomásunk a Holt-tenger vidékéről és Hatrából.<sup>157</sup>

A kisebb erődök esetében, ahol nem volt mód sok nagyobb méretű gépezet elhelyezésére, nyilvánvalóan a kézi hajítófegyverek hatósugarát vették alapul a védendő objektumot körülvevő árokrendszer kialakításánál. Ahol pedig többszörös árokkal vették körül az erősségeket, ott a külső árkokat nyilakkal illetve hajítófegyverek lövedékeivel, a belsőket pedig kézi hajítófegyverekkel pásztázhatták.

Mindezek után nézzük meg Pannoniában késő római korban épített vagy átépített erődök árokrendszereinek az adatait.<sup>158</sup> Fel kell azonban hívnom a figyelmet arra, hogy nem minden késő római korban működő erősség *fossa*-rendszeréről vannak adataink, így az alábbi táblázatba csak azokat az erődöket vettem bele, amelyek esetében pontos ismeretekkel rendelkezünk az őket körülvevő árkokról.

<b>Erőd neve</b>	<b>Méret</b>	<b>Árok faltól való távolsága</b>	<b>Árok szélessége</b>	<b>Árok mélysége</b>
<i>Ad Statuas</i>	1.19 ha	13 m	n.a.	n.a.
<i>Ad Mures</i>	2.27 ha	15 m	16 m	1-2 m
<i>Celemantia</i>	3.1 ha	Belső: 20 m Külső: 33 m	Belső: 9 m Külső: 9 m	Belső: n.a. Külső: n.a.
<i>Azaum</i>	3.36 ha	Belső: 15 m Külső: 25 m	Kettő együtt: 20 m	n.a.
<i>Tokod</i>	1.6 ha	24.5 m	7 m	2.5-3 m
<i>Visegrád, Gizellamajor</i>	0.13 ha	14 m-25 m	6 m	3m
<i>Visegrád, Sibrik-domb</i>	1.5 ha	6 m	4.5 m	1.4 m
<i>Constantiam</i>	2.75 ha	20 m	8 m	5.19 m
<i>Campona</i>	3.74 ha	Belső: 16 m Külső: 25 m	Belső: 5 m Külső: 4 m	Belső: n.a. Külső: n.a.
<i>Inercisa</i>	3.52 ha	10 m	5.4 m	2.2 m
<i>Annamatia</i>	n.a.	n.a.	15 m	n.a.

156 GAWLIKOWSKI, 1994. 49.

157 SOUTHERN – DIXON, 2000. 157.

158 VISY, 2000. 108-111.

<i>Alisca</i>	n.a.	Belső: ? Külső: 30 m	n.a.	n.a.
<i>Alsóhetény</i>	21 ha	17-18 m	n.a.	2.5 m
<i>Scarbantia</i>		12.5 m	n.a.	n.a.

A fenti táblázatból világosan kitűnik, hogy az egyes erődök körül az árkok által elfoglalt területek a falaktól számított 13-42 méter közötti sávban váltakoznak, ami majdnem pontosan megegyezik a szakkönyvekben szereplő 14-46 méterrel,<sup>159</sup> amit a falakról a védők kézi hajítófegyverekkel, nyilakkal és kisebb gépekkel hatékonyan pásztázni tudnak. Vagyis egyértelműen bizonyítható, hogy a pannoniai határszakaszon a késő római korban épített vagy átépített erődök esetében igyekeztek pontosan követni egy központilag meghatározott sémát, mind a falvastagság, mind az árkok tekintetében, aminek az volt az egyik célja, hogy az erődök előterébe telepített akadályokkal maximalizálják a védők távolsági fegyvereinek hatékonyságát.

Az adatokból az is kiderül, hogy nincsen szorosabb összefüggés az erődök mérete és az őket körülvevő árokrendszer között. Így például az interciszainál sokkal kisebb tokodi erőd imponálóbb árokrendszerrel rendelkezik, mint jóval nagyobb társa. Ilyen esetekben a magyarázatot mindig az objektumok elhelyezkedésében kell keresni. Hiszen a tokodi erőd a Dunától messze, míg az intercisai közvetlenül annak partján fekszik. Az intercisaitól valamivel kisebb és szintén a folyóparton fekvő Celamantia viszont a Constantinus-dinasztia uralkodása alatt történt átépítése során a vizsgált erődökkel összehasonlítva a legkomolyabb külső védelmi rendszerrel lett ellátva, amit az indokolhatott, hogy a Duna bal partján, már barbár területen állt és Brigetio ellenerődjeként *barbaricum*ba előretolt előőrseként nagyobb veszélynek volt kitéve.

Következtetésem szerint a pannoniai határszakaszon III.-IV. században folytatott erődépítkezések során egyaránt figyelembe vették a korban megfogalmazott központi direktívákat és a helyi sajátosságokat is a falak vastagsága valamint az árkok kialakítása terén, legyenek azok természetföldrajzi vagy katonai eredetűek, mint a gizellamajori vagy a celamantiai erődök esetében, ahhoz, hogy a távolsági fegyvereket eredményesen alkalmazzák az erősségek védelmében.

---

159AN.BYZ. XI.1.

## V.2.4. Esettanulmány: Visegrád, gizellamajori késő római erőd

Részletes vizsgálódásaim homlokterébe azért került Visegrád, gizellamajori erőd, mert ez az erőd tipikus példája a késő római korban emelt, a Közép-Duna – medencére jellemző legyező alakú saroktoronyokkal ellátott tetrarchia korabeli *quadriburgium* erődöknek. Az erőd feltárása Gróf Péter és Gróh Dániel vezetésével 1988-óta folyik, amelynek során egy kis terület kivételével csaknem a teljes építményt sikerült napvilágra hozni.<sup>160</sup>

Az erőd 38x38 méteres négyzet alaprajzú, amelyhez a négy sarokban egy-egy legyező alakú saroktorony tartozik. A toronyok közül a Duna felé eső észak-nyugati, a többinél nagyobb alapterületű toronyban fürdő lett kialakítva. Az épületek a falak belső oldalához simulnak, ami megfelel a korban tapasztalható általános tendenciának, vagyis az erőd közepét üresen hagyták.

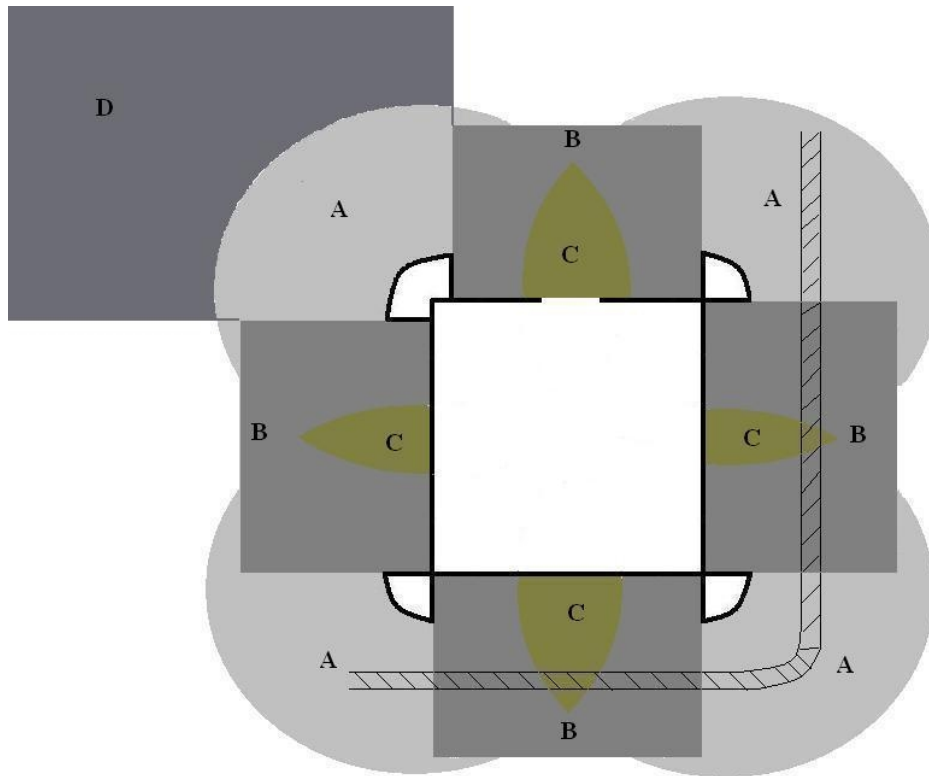
Maga az erőd fekvése egyértelművé teszi, hogy az objektum elsősorban folyamvédelmi célokkal készült, hiszen a Dunakanyar csúcsán, a vízparton egy domb lábánál fekszik, ezáltal ellenőrizni tudja a folyó kanyarulatának teljes hosszát, valamint a vizuális összeköttetést is biztosíthatja a Castra ad Herculem és a sibrik-dombi erőd között. A terepbejáráson végzett mérések bebizonyították, hogy az erőd Duna felé néző oldala kb. 20 méterre van a folyótól, ami megfelel a korban általánosan alkalmazott szabályoknak, ezen felül az erődöt két oldalról mesterséges 6 méter széles és 3 méter mély árok vette körbe,<sup>161</sup> amely kb. 14-15 méterre húzódott a falaktól, ami megfelel a kézi hajítófegyverek leghatékonyabb hatótávolságának. Az erőd harmadik oldalán egy természetes vízmosás, a falaktól kb. 25 méterre folyó Keserű-víz töltötte be az árok szerepét, azaz az erőd védelménél felhasználták a természetes akadályokat is.

A terepbejárás során az erődöt feltáró szakemberek elképzelhetőnek tartották azt a feltevésemet, amely szerint az északnyugati, a folyó folyásirányával szemben néző toronynak fontos szerepe lehetett a folyamvédelemben és akár megfelelő lőállása lehetett torzióslövegeknek is. Mindezek alapján a következő képen rekonstruáltam a gizellamajori erőd védelmét:

---

160 GRÓF, GRÓH, 2004. 53-57.

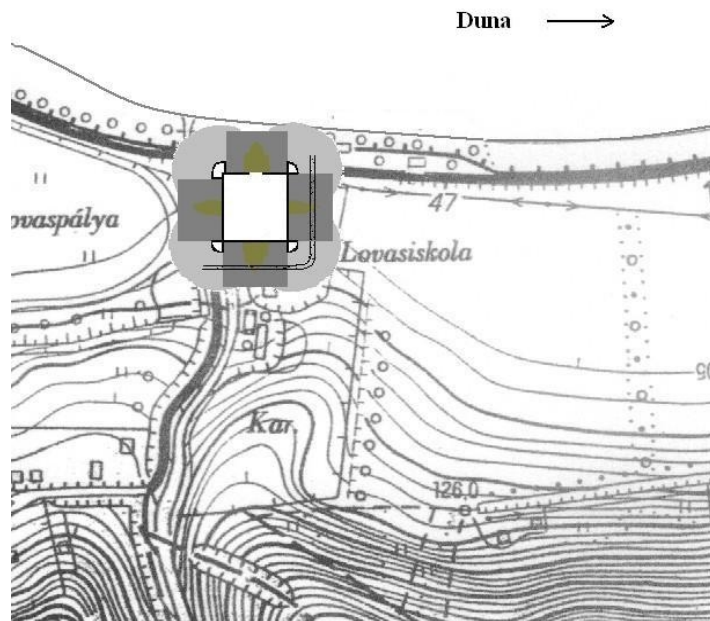
161 GRÓF, GRÓH, 2004. 54.p



**5. ábra:** *Visegrád, gizellamajori erőd*

**A:** Tornyokról elhajított kézfegyverek hatósugara, **B:** Tornyokról és az oldalfalokról elhajított kézfegyverek hatósugara (kétszeres keresztűz), **C:** Az oldalfalokról és a tornyokról hajított fegyverek hatósugara (háromszoros keresztűz), **D:** Az észak-nyugati toronyba telepített feltételezett kisebb torzióslövegek hatósugara.

A fenti ábrából világosan kiderül, hogy az árkok úgy voltak elhelyezve, hogy a falakról és a tornyokról elhajított fegyverek a legnagyobb hatásfokkal csapódjanak be a környékükön. Ezen felül a legnagyobb hatásfokot a falszakaszok közepén, illetve a kapunál érték el a különféle kézzel hajított lövedékek. A következő ábrán jól látszik, hogy mindez miként segítette az erőd védelmét az adott környezetben:



6. ábra: Visegrád, gizellamajori erőd környezete

Világosan kitűnik tehát, hogy az erőd Duna felé néző bejárata a legvédettebb, hiszen a folyó és az erőd közötti terület szinte teljes egészében pásztázható a falakról és a tornyokból. A fenti modell azonban csak a kézből elhajított távolsági fegyverekkel számol. Ha figyelembe vesszük az íjak és a kisebb torziós fegyverek hatósugarait is, akkor közvetlenül a tornyok előterében négyszeres keresztűz jönne létre, ami azt jelenti, hogy a távolsági fegyverek az erődtől kb. 100-méterre X alakzatban fejtik ki a legnagyobb hatásukat, ez pedig tökéletesen alkalmazkodik a térség domborzati viszonyaihoz és a folyamvédelem követelményeihez.

### V.3. A MEGERŐSÍTETT ÁTKELŐHELYEK RENDSZERE: OFFENZÍV TAKTIKAI ELEM A DEFENZÍV STRATÉGIÁBAN

Az eddigi vizsgálatok során azt néztem meg, hogy a késő római kor erődépítészeti módszerei miként segítették a birodalom pannoniai határszakaszán a defenzív stratégia megvalósulását. Most viszont olyan erődítményeket szeretnék megvizsgálni, amelyek azt tették lehetővé, hogy a római hadsereg hatékonyabb támadóként lépjen fel.

Az a kép, mely szerint a késő római korban a római katonák csak a jól megerősített erődítményeikbe ültek és passzív védelemre rendezkedtek be, nem egyeztethető össze az ekkor kiépített megerősített átkelőhelyek rendszerével. Ezek megléte ugyanis azt feltételezi,

hogy a rómaiak számoltak azzal, hogy szükség lehet arra, hogy gyorsan csapatokat dobjanak át ellenséges területre és utánpótlással biztosítsák azok eredményes tevékenységét. Ezért megerősített átkelőhelyek rendszerét építették ki a Duna mentén, amik olyan kiserődökből álltak, melyeket a szakirodalom az úgynevezett nógrádverőcei típusba szokott sorolni. Az ebbe a típusba tartozó erődökre a nagy, négyszögletes központi épület volt a jellemző, amelyhez két oldalról L alakú, tornyokban végződő oldalfalak csatlakoztak, amik gyakran a folyóba nyúltak.<sup>162</sup> Ezeket a kiserődöket a folyó két partján egymással szemben építették fel, így szolgálhattak komp kikötőként, de pontonhidak hídfőjeként is. Ez utóbbi esetben nyilvánvalóan csak időszakosan, mivel ezeket a hidakat télire a jégzajlás miatt le kellett bontani. A pontonhíd változat mellett szólhat látszólag, hogy Verőcénél és Harta-Káli-majornál lévő kiserődnél is találtak cölöpmaradványokat a mederben.<sup>163</sup> Ezek a cölöpök azonban lehettek a folyóba nyúló oldalfalak alapozásai is. A Duna mentén épített megerősített átkelőhelyek szerepéről később Procopius is megemlékezett, aki az építészeiről írt munkájában külön típusba sorolta ezeket a katonai létesítményeket.<sup>164</sup>

Az ilyen erődített hídfőállások azonban nem csak a Duna vidékére voltak jellemzők, hanem a Rajna és a Neckar völgyére is, ahol Engrs bei Neuweit, Zullerstein, Neckarau és Ladenburg környékén ismerünk hasonlókat. A pannoniai határszakaszon viszont igazán nagy sűrűségben fordulnak elő, hiszen ilyeneket ismerünk az alábbi helyeken: Szob, Verőce (Nógrádverőce), Kisoroszi-Pásztorkert (?), Tahitótfalu-Balhavár, Szentendre-Dera patak, Horány, Dunakeszi, Bölcske, Harta-Káli-major, Dunaszekömlőd, Dunaszekcső, Bács. De még többet is feltételezhetünk.<sup>165</sup>

Most nézzük meg ezen megerősített átkelőhelyek részletesebb, rendelkezésünkre álló adatait:

<sup>166</sup>

Név	Alapterület	Egyéb adat
Szob	-	-
Verőce (Nógrádverőce)	18 X 23 m	Falvastagság: 2.8 m, L alakú oldalfalak hossza: 14 m, 2 db. torony: 5 x 5 m

<sup>162</sup> MÓCSY, 1974. 99. / MÓCSY-FITZ, 1990. 107. / SOUTHERN-DIXON, 2000. 142-144.

<sup>163</sup> VISY, 2000. 51-85. / PAULOVICS, 1934. 161-162.

<sup>164</sup> PROCOPIUS, IV./2.5

<sup>165</sup> VISY, 2000. 116-118. / LŐRINCZ, 1999. 53-57. / MÓCSY-FITZ, 1990. 107.

<sup>166</sup> VISY, 2000. 116-118.

Kisoroszi-Pásztorkert (?)	12 X 12 m	-
Tahitótfalu-Balhavár	19 X ? m	Falvastagság: 1.8 m, L alakú oldalfalak hossza: 12 / 15 m
Szentendre-Dera patak	20 X 20 m	2 db. torony: 7.5 X 7.5 m
Horány	16 X 22 m	Falvastagság: 2.5 m, L alakú oldalfalak hossza: 16 m, 2db. torony: 4 X 4 m
Dunakeszi	-	Falvastagság: 1.8 m
Bölöcske	80 X 60 m	-
Harta-Káli-major	-	-
Dunakömlőd	100 X 55 m	-
Dunaszekcső	-	-
Bács	-	-

A fentebb felsorolt megerősített hídfőállások mindegyikénél vagy II. constantiusi vagy I. valentinianusi építést illetve felújítást lehet megállapítani.<sup>167</sup> Véleményem szerint a nagyobb alapterületű objektumok alkalmasak lehetnek arra is, hogy kisebb alakulatok állomásozzanak bennük állandóan, ne csak őrszemélyzet, mint a kisebbekben.<sup>168</sup> Kisoroszi-Pásztorkert némileg kilóg a sorból, de ebben az eseten csak feltételezni lehet, hogy a megerősített átkelőhelyek közé tartozik, mivel a verőcei objektummal szemben helyezkedik el. Könnyen elképzelhető azonban, hogy csak egy egyszerű őrtoronyról van szó, amit mérete is alátámasztana.

Ezeket az erődöket stratégiaileg kiemelkedően fontos helyeken építették, leginkább a különböző *Barbaricum* tartó utak kiindulási pontjainál. A szobi erőd az Ipoly torkolatánál ellenőrizte azt az útvonalat, melyen a Börzsöny megkerülésével a Duna-kanyarhoz lehetett jutni. A verőcei azt az útvonalat ellenőrizte, amin a Börzsöny és a Cserhát között lehetett a Dunához kijutni, és azon a helyen épült, ahol a Duna mentén haladó út összeszűkül. A Tahitótfalu-Balhavár néven ismert erőd Cirpi felől biztosította az átkelést a kvád-szarmata határvidékre, a transiugitanusok földjére. Ugyanerre a vidékre lehetett eljutni Constantiamból Szentendre-Dera patak, Horány, Dunakeszi útvonalon. Ez a három átkelőhely ugyanis egy

<sup>167</sup> VISY, 2000. 116-118.

<sup>168</sup> PROCOPIUS, IV./2.5.

egységet alkotott, és majd Valentinianus építkezéseinél játszanak fontos szerepet.

Ezektől délre a Transaquincumnál volt fontos átkelőhely, ami Aquincummal szemben feküdt, és a Csörsz-árok belső sáncai felé való átkelést biztosította. A contra aquincumi erőd pedig a Szolnok irányába haladó út kiindulópontja volt. A következő kiserőd párt már Bölöcskénél és vele szemben Harta-Káli-majornál találjuk. Ez az átkelő volt a Körös felé vezető út kiindulópontja.

Délre ettől a Lugio-Contra Florentiam átkelő szerepe volt még jelentős, mivel innen indult a Szeged felé tartó igen forgalmas út, amit a sűrű éremforgalom is alátámaszt.<sup>169</sup> Nem véletlenül, mivel ezen az útvonalon lehetett a szarmata szállásterületek központi részéhez, a Körös-Maros torkolat közti Tisza szakaszhoz jutni. A Lugio-Contra Florentiam átkelő tehát egy nagyon fontos útvonal kiindulópontja volt, ezért sokan feltételezik, hogy a Contra Florentiam név nem vonatkozhat egy hídfőállásra, mivel ezeknek nem volt szokás külön nevet adni, vagyis a térségben egy nagyobb erőd lehet a Duna bal partján.<sup>170</sup> Ezzel szemben, a Notitia Dignitatum említ egy bizonyos Contra Herculiát is, amit csak a Szobnál található megerősített átkelőhellyel lehet azonosítani.<sup>171</sup> Vagyis szerintem a korábbi feltevésekkel szemben elképzelhető, hogy a jelentősebb, nagyobb megerősített átkelőhelyek külön névvel szerepeljenek a Notitiában.

A legdélebbi ismert megerősített hídfőállás nem a Duna partján állt, hanem Bácsnál, egy a római korban jelentősebb folyócskánál. Ez az átkelő minden bizonnyal a római csapatok mozgását volt hivatott megkönnyíteni Dél-Bácska Teutoburgiummal szembeni területein és valószínűleg vele egy vonalban a Duna két partján is létezett egy megerősített hídfőpár.

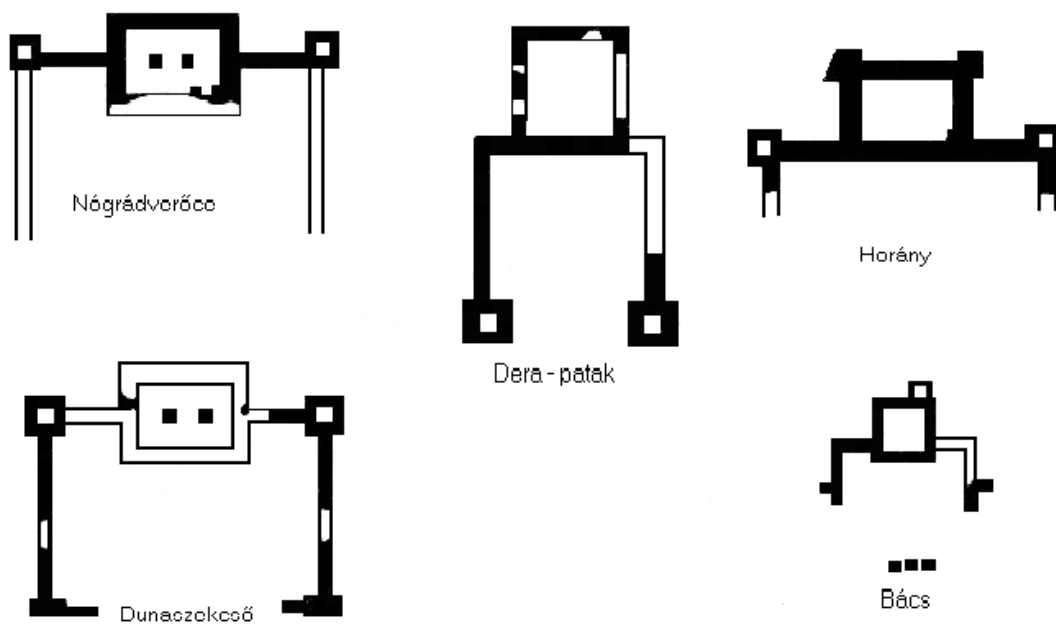
---

169 FÜLÖP, 1976. 258-259.

170 VISY, 2000. 98. / MÓCSY 1958. 89.

171 NOT. DIG. Occ. XXXIII.6.27.





7. ábra: Megerősített átkelőhelyek

A pannoniai megerősített átkelőhelyeket eddig II. Constantius és I. Valentinianus uralkodásának időszakára datálhatták. Korábban a kutatás a Szentendrei-sziget térségében található megerősített átkelőhelyekről is azt tartotta, hogy II. Constantius idejéből származnak, de újabban Lőrincz Barnabás mindegyiknél Valantinianus kori építést állapított meg.<sup>172</sup> Mráv Zsolt pedig minden ilyen objektumnál valentinianusi építéssel számol.<sup>173</sup> Azaz, pont abból az időszakból származnak, amikor a rómaiak nagyobb építkezésekbe fogtak, a Szentendrei-sziget magasságában, a Duna bal partján élő transiugitánusok területein, aminek a politikai hovatartozása vitatott volt. Ilyen helyzetben érthető, hogy a rómaiak gyors felvonulási lehetőséget szerettek volna maguknak a politikailag instabil területre. Ennek céljából, a megépített átkelőknak a rendszere három útvonalat is biztosított a Duna jobb partján állomásozó római egységek számára, amelyeken át gyorsan felvonulhattak a transiugitánus területekre. A három útvonal a következő volt:

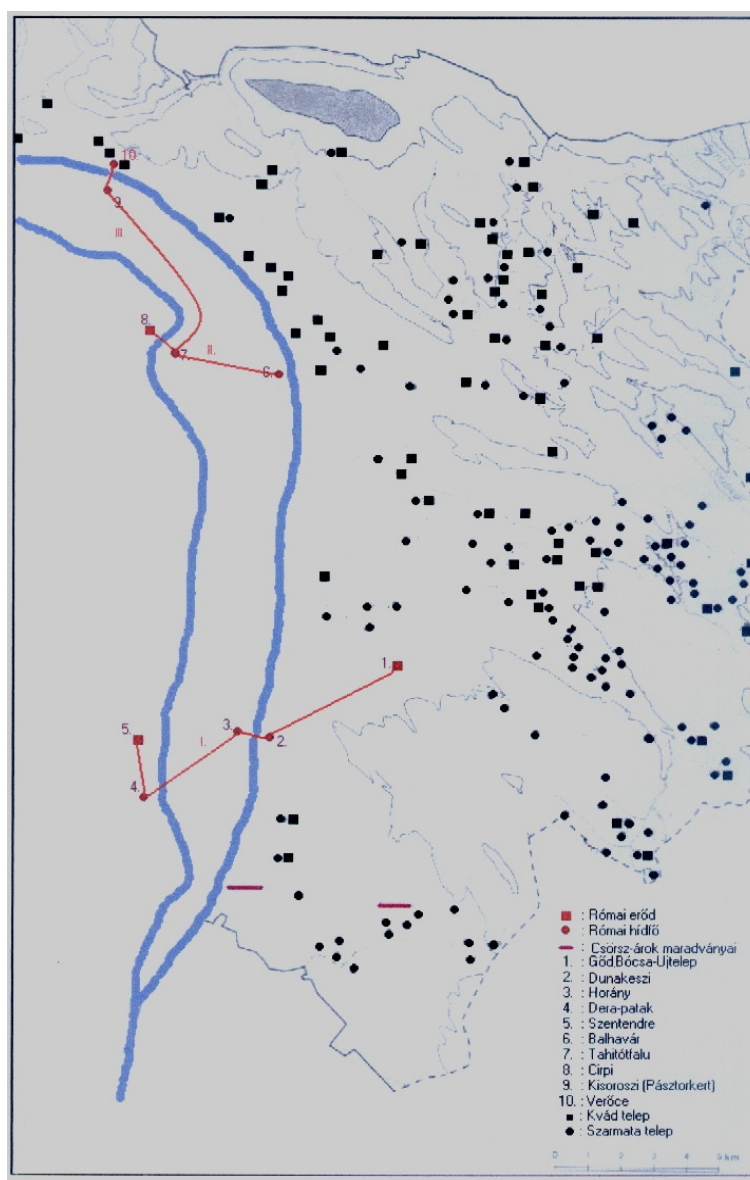
- I. A szentendrei erődből, Constantiamból (a korábbi *Ulcisia Castra*) indult, és a Dera

172 VISY, 2000. 50-51. 53. 54-55. / LŐRINCZ, 1999. 53-56. / SOPRONI, 1978. 71.

173 MRÁV, 2009. 58.

patak, Horány, Dunakeszi útvonalon jutott a transiugitanus föld déli részére, és a Bócsa-újtelepi erődöt is ezen az útvonalon lehetett a legrövidebb úton megközelíteni.

- II. A másodikon Cirpiből elindulva Tahitótfalu-Balhavár érintésével lehetett a transiugitanus területek középső vidékére behatolni.
- III. A harmadik útvonal kiinduló pontja szintén Cirpi volt, de innen Kisoroszi-Pásztorkert, Verőce felé folytatódott és a Börzsöny lábánál érte el a transiugitanus területeket.



8. ábra: Átkelőhelyek rendszere a Szentendrei-szigeten

Kutatásom során abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy sikerült olyan korabeli írott beszámolót is találok, amely a Szentendrei-szigeten létrehozott átkelőhelyek használatát valószínűsíti, még hozzá egy konkrét harci cselekmény kapcsán. 375-ben, a gödi sikertelen erődépítés és egy szarmata-kvád támadás után (amiről a későbbiekben részletesen írni fogok), I. Valentinianus büntetőhadjáratot vezetett a kvád uralom alatt álló transiugitanus területek ellen. Ennek során a hadműveleti bázist Aquincumban állította fel, ahol: *„a váratlan eshetőségekre felkészülve hajókat gyűjtött össze, nagy sietve hidat veretett, de aztán mégis egy másik helyen kelt át és tört be a quadusok országába.”*<sup>174</sup>

Azt a későbbi események leírásából tudjuk, hogy a támadás a transiugitanusok területét érte, akik Dunakeszi és az Ipoly torkolat közötti régióban éltek, vagyis a kérdéses átkelésnek Aquincumtól északra, de az Ipolytól délre kellett megtörténnie a Szentendrei-szigeten keresztül.

Aquincumtól a római seregnek így északra kellett vonulnia. A Szentendrei-szigetre vagy Constantiamnál, vagy Cirpinél keltek át, bár ez utóbbit valószínűbbnek tartom, mivel ameddig lehetett, a rómaiak nyilván a Duna jobb partján haladtak és csak a kijelölt célhoz minél közelebb mentek át a szigetre. Ezért azt valószínűsítem, hogy a római sereg Cirpinél Tahitótfalu felé kelt át a szigetre, onnan pedig a verőcei hídfőnél kelt át a bal partra. A verőcei hídfő ekkor romokban hevert, nyilván még az előző évi kvád-szarmata támadás eredményeként. Ezt bizonyítja, hogy Paulovics 1934-es feltárása során földre zuhant, tűzben meggyőrbült tetőcserepeket talált.<sup>175</sup> Azt, hogy a római sereg 375-ben itt kelt át, egy másik 1934-ben előkerült bizonyíték támaszthatja alá. Paulovics ugyanis az átkelő közelében cölöpmaradványokat talált a Duna medrében.<sup>176</sup> Ezeket a cölöpöket tarthatjuk a hídfő Dunába nyúló alapozásának is, amint arra már korábban is utaltam, ám az a tény, hogy a cölöpöket nem látták el vashegygel, ami általános volt, ha a rómaiak tartósabb építményt akartak velük megalapozni, arra enged következtetni, hogy gyorsan, sietve verték le és nem hosszú időre tervezték igénybe venni őket.<sup>177</sup> Ez pedig jobban megfelel egy sebtében épített pontonhíd cölöpalapozásának, mint egy kőépítmény alátámasztásának. Mindenesetre az ezekből a cölöpökből vett minták dendrokronológiai vizsgálata sok kérdésre választ adhatna.

---

174 AM. XXX./5.4.

175 PAULOVICS, 1934. 160.

176 PAULOVICS, 1934. 162.

177 PAULOVICS, 1934. 162. / VISY, 2000. 5.1.

Azt, hogy az átkelés Verőcénél történt meg Ammianus leírása is alátámasztja, mely tökéletesen megfelel a verőcei hídfő környezetének: „Azok (kvádok) a sziklás hegyekről figyelték jövetelét (I. Valentinianus), ahová nagyobb részük a jövőbeli események miatt nyugtalankodva és aggódva hozzátartozóival együtt elköltözött. Szinte megbénultak a rémülettől, amikor saját földjükön, minden várakozás ellenére megpillantották a császári hadijelvényeket.”<sup>178</sup> A helyszínen végzett terepbejárás bizonyította, hogy az átkelés feltételezhető helyével szemben lévő hegyekről nemcsak a kvádok figyelhették a rómaiakat, de azok is láthatták őket, hiszen nem esnek olyan messze a Dunától (kb. 500 – 900m), hogy szabad szemmel ne lehetett volna látni a kvád felderítőket. Emellett a Szent László – hegy, Fenyves-hegy, Fehér-hegy, Csattogó-hegy, valamint a Lósi-, illetve Morgó-patakok által határolt 4x1 km-es Duna-mező alkalmas volt arra, hogy az átkelő római csapatok a magaslati pontok megszállásával biztonságban fel tudjanak fejlődni és rendezni tudják soraikat az átkelést követően. A kvádok az átkelést felderítve nagyon meglepődtek, mert nem erről várták a rómaiak támadását, de a rómaiak terve nem sikerült, mert az átkelés lelepleződött, hiszen a kvádok „sziklás hegyekről figyelték”<sup>179</sup> azt. Ezért Valentinianusnak végül nem sikerült megütköznie a kvádokkal, csak a Börzsönyben menedéket keresőkön tudott bosszút állni.

Láthatjuk tehát, a megerősített átkelőhelyek rendszere biztosította a római hadsereg számára, hogy a Szentendrei-sziget környékén található két legnagyobb erődítményükből, vagy akár Aquincumból kiindulva, csapatokat tudjanak gyorsan a határok mentén fekvő instabil régióba juttatni és támogatni tudják a tervezett, de végül nem befejezett Göd, Bócsa-Újtelepen létrehozandó erődjük védőit. Vizsgálatom tehát bebizonyította, hogy az átkelőhelyek taktikai célja az volt, hogy a római csapatok minél gyorsabban és hatékonyabban juthassanak el az ellenséges területre. Amire csak abban az esetben volt szükség, ha a római katonai felső vezetés a tartomány védelmének szerves részeként tekintett az ellenséges területekre indított támadásokra és saját csapatok *Barbaricum*ban történő állomásoztatására, amit a később vizsgálandó gödi és hatvani objektumok is alátámasztanak. Egy ilyen elképzelés pedig nem illik a késő római hadseregről kialakult passzív elképzelésekbe. Azaz, bár a római hadsereg egyértelműen védekező stratégiát folytatott Pannoniában, ez a stratégia nem nélkülözte az offenzív taktikai elemeket.

---

178 AM. XXX./5.4.

179 AM. XXX./5.4.

## V.4. TORNYOK A RIPA PANNONICA MENTÉN

A római határ legjellegzetesebb építményei az úgynevezett *burgusok*, vagyis az őrtornyok voltak. Ilyen építmények szegélyezték a teljes pannoniai határszakaszt, sűrűségük valamint egyes jellegzetességeik régióként eltérőek, amit leginkább a terepviszonyok által megszabott körülmények határoznak meg. Őrszemélyzetüket, az úgynevezett *burgariikat*, a legközelebbi erődítménybe szolgáló egységek adták. Létszámuk *burgusok*ként nagyjából egy *contubernium*, azaz 8 ember lehetett. Feladatuk elsősorban a megfigyelés és a határforgalom ellenőrzése volt, amibe természetesen beletartozott az illegális határátlépések és csempészet megakadályozása is.

A pannoniai határszakaszon körülbelül 120 őrtorony ismeretes, ezek időbeli eloszlása a következőképpen néz ki: 71 darab biztosan Diocletianus trónra kerülése után épült, ebből 55 darabnál pedig I. valentinianusi építést vagy átépítést lehet megállapítani. Mindez azt jelenti, hogy a napjainkban ismert pannoniai őrtornyok 59,1%-a késő római eredetű és ezen belül is 45,8%-uk Valentinianus uralkodására keltezhető, ami egyben azt is jelenti, hogy Diocletianustól Pannonia elvesztéséig épített őrtornyok 77,4%-át alig egy évtized alatt I. Valentinianus uralkodása idején építették.<sup>180</sup> Ezek az adatok jól mutatják, hogy a legnagyobb építkezési hullám IV. század hatvanas-hetvenes éveire datálható, vagyis viszonylag gyorsan zajlott le.

A IV. században épített őrtornyok egy központi séma szerint épültek, ami azt feltételezi, hogy létezett egyféle a felső vezetés által meghatározott szabványrendszer. Ennek a szabványnak az alapvető elemeit a kutatás már korábban meghatározta: ezek szerint a IV. századi őrtornyok alaprajza szinte kivétel nélkül mind szabályos négyzet alakú, 10X10 méteres alapterületű (+/- 1 méter), falvastagságuk 1 és 1.2 méter között változik. Kivétel persze akad, egy Odiavum melletti őrtorony alaprajza például rombusz alakú, 16X17 méter. A méretük alapját kilóg még a sorból a nyergesújfalui (15X15),<sup>181</sup> a Visegrád, lepence-pataki (18X18, 1.7 méter falvastagság), a dunabogdány-kőszegtői (17.71X17.88, 1.6 méter falvastagság), Aquincum gázgyári (7X7). Ezeket a méretkülönbségeket leginkább a tornyok helyzetével lehet magyarázni.

---

<sup>180</sup> VISY, 2000. 116-118.

<sup>181</sup> Eredetileg II.-III. századi, Valentinianus alatt csak felújították, ami magyarázhatja az eltérést. SOPRONI, 1978. 45.

Késő római korban jelenik meg Pannoniában az a szokás, hogy az őrtornyokat kerítéssel is körbeveszik, ami mutathatja, hogy a korábbi korokhoz képest az egyszerű őrtornyokat is jobban meg kívánták erősíteni. Az ismert nyolc pannoniai esetből, amikor a rómaiak az őrtornyot még egy kökerítéssel is körbevették, hat darab a Dunakanyar térségében található. Ami egyfelől utalhat a régió fontosságára, de az is magyarázhatja a jelenséget, hogy a legtöbb őrtornyot ebből térségből ismerjük. Nagyobb arányú előfordulásukat nem zárhatjuk ki máshol sem. Elképzelhetőnek tartom, hogy a pannoniai határ mentén álló őrtornyok nagyobb hányadának volt kerítése a IV. században, csak azok nem kőből, hanem fából épültek, így kevésbé maradtak meg.

A római őrtornyokat rendszerint árok vagy árkok is körülvették. Ezek szabályos négyzet alakúak, méretük 30 és 60 méter közötti abban az esetben, ha csak egy árok vette körül az objektumot. Két árok azonban csak a Matricától délre eső határszakaszon Lussoniumig bezárólag figyelhető meg, ebben az esetben a belső árkok 23X23 métertől 30X30 méterig, a külső árkok pedig 48X48-tól 60X60 méterig terjedhettek. Azt, hogy ezen az adott területen erősebb árokrendszerrel látták el az őrtornyokat magyarázhatja, hogy a valentinianusi építésű őrtornyok itt minden esetben fából épültek. Ebből látszik, hogy az őrtorony anyaga és a külső védelmi rendszer erőssége között szoros összefüggésnek kellett lennie. Annak pedig, hogy a tornyok fából épültek az lehet a magyarázata, hogy az említett területek kőben jóval szegényebbek, mint az északabbi határszakaszok, vagyis a rómaiak előnyben részesítették a helyben fellelhető építőanyagokat.

Külön típusként lehet megkülönböztetni a Diocletianus uralma alatt Intercisa térségében alkalmazott rombikus árkokat, melyek mérete 40X40-60X60 méter között változik és szintén fatornyokat vettek körbe. A késő római korból ismerünk kör alakú árkokat is, ám ezek száma meglehetősen csekély, mindössze három darab, kettő Pannonia Primában, egy Valeriában található.

## V.5. PROVINCIÁN BELÜLI VÉDELMI RENDSZEREK: BELSŐERŐDÖK, MEGERŐSÍTETT VÁROSOK

A birodalom többi részéhez hasonlóan a III. század viharai közepette többé a pannoniai városok sem érezték már magukat biztonságban megfelelő védelmi rendszer nélkül. Ezért Probus uralkodása alatt az addig fallal nem rendelkező jelentősebb civil települések elkezdtek magukat tornyokkal megerősített falakkal körbevenni. Erre az időszakra datálható a jelentősebb pannoniai városok, Scarbatia, Savaria, Poetovio, Sopianae és Sirmium városfala is.

### V.5.1. Megerősített városok

A pannoniai városok falai közül a legépebben fennmaradt és szerkezetében ma is tanulmányozható városfal Sopronban, azaz Scarbantiában figyelhető meg, ahol a középkori városfal vonalvezetése hűen követi a késő római korban lerakott alapokat. A régészeti kutatások tanúsága szerint a fal csak a város legbelsőbb részét vette körbe, ami felveti annak az eshetőségét, hogy a város erőforrásai nem voltak elegendők arra, hogy az egész települést körbevegyék, vagy a rendelkezésre álló katonai erőforrások nem biztosítottak lehetőséget nagyobb falszakasz megvédésére. A fal kiépítése során ezért sor került a tervezett nyomvonal útjába eső épületek lebontására is. Scarbantia központja így egy két kapuval ellátott 404X250 méteres ellipszis alakú 8 méter magas 3 méter széles városfalat kapott, melyet 23 méterenként U alakú tornyok tagoltak, előterében a faltól 12,5 méterre pedig egy árok futott körbe.<sup>182</sup> A kétemelet magas tornyok alsó része tömör volt, ami a szilárdságukat növelte. Első emeletükön pedig egy 4X8 méteres helyiség volt kialakítva az őrség számára. A tornyok egymástól való távolsága lehetővé tette, hogy a korban használatos, általában 30 méter hatósugarú kézi hajítófegyverekkel eredményesen lehessen oldalazni a falakat támadó ellenséget. Láthatjuk tehát, hogy a tornyok elhelyezése és az árok falaktól való távolság megfelel a kézi hajítófegyverek hatásának optimalizálásához szükséges paramétereknek. Vagyis nemcsak a *ripa* vonalán vették figyelembe a katonai objektumok építésénél ezeket a taktikai követelményeket. A város stratégiai fekvése, a Borostyánkőút ellenőrzésében betöltött szerepe miatt fontos regionális katonai központ lehetett, amit alátámasztani látszik, hogy a IV. század második felében egy *tribunus* központja volt, vagyis egy olyan tiszté, aki a környékbeli csapatok felügyeletét is ellátta.<sup>183</sup>

---

182 PÓCZY 1976. 28.

183 PÓCZY 1976. 29.

A Sopron késő római védelmi rendszeréhez viszonyítva nagyon keveset tudunk a Pannonia primában található Mursella városának védelmi rendszeréről.<sup>184</sup> Ennek elsősorban az a magyarázata, hogy hosszú ideig a település azonosítása sem volt egyértelmű, és a mai napig is csak egy viszonylag kis területe (3000 négyzetméter) került feltárássra. Légi felvételek és a korábbi feltárások alapján valószínűsíthető, hogy a Marcal partján, Mórchida közelében található város alaprajza négyszögletes volt, 3 méternél valamivel vastagabb fal vette körbe és kőralakú kapu és oldaltornyokkal volt ellátva. A kör alakú tornyok IV. század második felében jelentek meg Pannoniában, így hajlok arra, hogy a város falának megépítésére a kör alakú tornyok felépítése előtt került sor, mivel az Arrabona és Savaria közötti úton, egy átkelőhelyet is őrző létesítménynek már korábban is megfelelő védelemmel kellett rendelkeznie. Ezért városfal építésére a III. század második felében vagy a IV. század elején kerülhetett sor, a kör alakú tornyokat pedig a IV. század második felében lezajlott építkezési, átépítési hullámhoz lehet kötni, ahogy az más, a tartomány belsejében fekvő objektumok esetében is megfigyelhető.

Savaria a késő római időszakban is fontos városnak számított, a Borostyánkő úton feküdt, valamint a közigazgatási reformok eredményeként Pannonia Prima provincia *praesese* is itt székelte.<sup>185</sup> Minden bizonnyal igen impozáns védelmi rendszerrel rendelkezett már a II. századtól kezdve, de ennek részleteiről csak keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy a 3 méter vastag, sokszög alakú városfal több mint 42 hektárnyi területet vett körbe és legalább két kapuval rendelkezett.<sup>186</sup>

Sopianae hatalmas pusztítást szenvedett el a III. század második felében, a tetrarchia korában azonban újjászületett és virágzásnak indult. A város kiterjedése ekkor 400X500 méteres lehetett, a falát a III. század végén IV. század elején építhették, ennél pontosabb információink azonban nincsenek a település védműveiről.

Gorsium nagy bizonyossággal a 260-as szarmata betörés során pusztult el. A város a III. század végén IV. század elején, Diocletianus uralkodása alatt éledt újjá Herculia néven.<sup>187</sup> Ekkor vált Valeria provincia egyik legjelentősebb városává, a tartományi császárkultusz központjává. Védműveit is ekkor vagy Nagy Constantinus uralkodásának idején emelték,

---

184 Mursellai erődítések létét legutóbb Szabó Máté vitatta: SZABÓ, 2007. 72.

185 PÓCZY 1976. 21.

186 PÓCZY 1976. 21.

187 TÓTH 2009a. 34-35.



amelyek akárcsak mint Scarbantia esetében, nem vették körbe a teljes települést. Bár Herculia városi, civil jellege egyértelmű, Tóth Endre az U alakú oldaltornyai, legyező alakú saroktornyai,<sup>188</sup> méretei és formái miatt a belsőerődök közé sorolja a várost.<sup>189</sup> Igaz, védműveinek jellege tipológiailag jobban beilleszthető a vele valószínűleg egykorú ságvári és alsóhetényi objektumok I. építési periódusa közé, mint a többi pannoniai város falai közé, de a település jellege, a fallal körülvett terület nagysága és a II. építési periódus (kerek tornyok) hiánya miatt én inkább a megerősített városok közé sorolnám. Maga Tóth Endre is a második periódus hiányát, valamint, hogy a Notitia Digitatum nem említi a helyőrségét, azzal magyarázza, hogy Herculia egy idő után kikerült a belsőerődök rendszeréből.<sup>190</sup> Feltehetően védelméről nem az állam, hanem a lakosság gondoskodott a későbbiekben.

## V.5.2. Belsőerődök

A késő római korban Pannoniában létesített római katonai objektumok közül kétségtelenül az úgynevezett belső erődítmények a legrejtélyesebbek. Korábban már írtam, hogy a kutatás látott már bennük *refugium*okat, központi mozgó egységek támaszpontjait, valamint a határ menti erődök logisztikai háttérbázisait. Az én feltevésem szerint ezeknek az objektumoknak a közös jellemzői lehetővé tették, hogy akár egyszerre is ellássák mindezen feladatokat. Nagy kiterjedésük, a bennük található sok raktárépület, a belső területek nagyarányú beépíttelensége, vízhez közeli elhelyezkedésük, ipari tevékenységre utaló jelek ugyanis egyaránt alkalmassá teszi őket nagyszámú (akár több tízezer) civil vagy katona befogadására és jelentős készletek elraktározására, akár élő állatokból is.<sup>191</sup> Ezen erődök ugyanis kivétel nélkül hatalmas, minden bizonnyal több emeletes raktárkomplexumokkal rendelkeztek.

Jellemzője még ezeknek az erődöknek, hogy eldugott helyeken, völgyekben építették őket, nem uralják a környezetüket, ami *refugium* jellegüket látszik alátámasztani.<sup>192</sup> Ságvár esetében például a szomszédos Tömlóc-hegyről az erőd belseje teljesen belátható volt.<sup>193</sup> Talán pontosan ezért létesítettek a hegyen egy rendkívülien megerősített őrtornyot előretolt hadállásként. Más bizonyítékok, mint például a kenyérsütő kemencék sora, vagy a nagy mennyiségű húsfeldolgozásra utaló állati csont, a hadtápellátásban betöltött szerepre

---

188 TÓTH 2009a. 37. 41.

189 TÓTH 2009a. 33. / TÓTH, 2009b. 13. 15.

190 TÓTH, 2009b. 71.

191 SOPRONI, 1978. 143.

192 TÓTH, 2009b. 20.

193 TÓTH, 2009b. 20. 25.

engednek következtetni. Vagyis ezek az erődök minden bizonnyal multifunkcionális szerepet töltek be a provincia védelmében. Az áttekinthetőség érdekében egy táblázatban fogom összefoglalni a belső erődök főbb adatait.<sup>194</sup> Majd ezt követően a kormeghatározás kérdései után, be kívánom bizonyítani, hogy a belső erődök egy átgondolt rendszer részeként szoros összefüggésben álltak egymással és fontos szerepük volt mind a határ menti erődök, a központi alakulatok ellátásában, mind a tartomány belső védelmében.

Név	Méret/forma	Falvas- tagság	Oldaltornyok átmérője / formája	Saroktornyok átmérője / formája	Árok szélessége	Árok mélysége
<i>Fenekpuszta (Valcum)</i>	392X392 X392 m / szabályos négyzet	2.60 m	15 m / kerek, kiugró	17 m / kerek, kiugró	-	-
<i>Alsóhetény</i>	499.5 m, 458 m, 471 m, 450 m / trapéz	<u>I. periódus:</u> 1.70-1.90 m  <u>II. periódus:</u> 2.60 m	<u>I. periódus:</u> U alakú  <u>II. periódus:</u> 13.5-13.8 m / kerek kiugró	<u>I. periódus:</u> legyező alakú  <u>II. periódus:</u> 16-16.75 m / kerek kiugró	20-25 m	3 m
<i>Ságvár (Tricciana)</i>	254 m, 225 m, 298 m / trapéz	<u>I. periódus:</u> kb. 150 m,  <u>II. periódus:</u> 2.3 m, kapunál 3.5 m,	<u>I. periódus:</u> U alakú  <u>II. periódus:</u> kerek	<u>I. periódus:</u> legyező alakú  <u>II. periódus:</u> kerek kiugró	-	-
<i>Környe</i>	kb. 150X200 m Csak a délkeleti sarka ismert	2.3 m	13.40 m / kerek	-	-	-
<i>Tác</i>	270 m, 225	2.2 m	- / U alakú	- / legyező	-	-

194 TÓTH, 2009b. 28-29. 35. 39. 61-62.

( <i>Gorsium/ Herculia</i> )	m, 215 m, 250 m / trapéz			alakú		
----------------------------------	--------------------------------	--	--	-------	--	--

Nem bizonyított, de ebbe a kategóriába sorolható erődítmény lehet még Csákváron.

Ahogy az a fenti táblázatból is kiderül, a belsőerődöket nem egy időpontban építették, hanem legalább két esetben elkülöníthető egy első építési és egy második átépítési periódus. Ezek alapján az építéskor a falak vastagsága 1.50-2 méter körül mozgott, a sarkokon legyező alakú saroktoronyokat emeltek, míg az oldalfalához U alakú oldaltornyokat építettek.<sup>195</sup> A *ripa* menti erődöknél alkalmazott tipológia szerint ez azt jelenti, hogy a IV. század első felében került sor az első belső erődítmények felépítésére, mivel a legyező alakú saroktoronyok és az U alakú oldaltornyok a tetrarchia korára jellemzőek a régióban. A falak megvastagítására és a kerek tornyok építésére a IV. század második felében került sor, és ekkor építették újonnan a *valcumi*, azaz a fenékpusztai erődöt, ami magyarázza, hogy esetében miért nem lehet az első építési periódus nyomaira bukkanni.<sup>196</sup> A kerek tornyok megjelenése Pannoniában mindenképpen egy paradigmaváltást jelez a katonai építészetben, aminek az lehet a magyarázata, hogy a korábban holttereket is megengedő, de egy-egy pontra fókuszáltabb lövéseket eredményező eltérő alaprajzú tornyok helyett inkább az egyenletesebb kilövési lehetőséget biztosító kerek alakú toronytípus került előtérbe.

A belső erődök ilyen jellegű átépítéséből és számuknak növeléséből arra a következtetésre jutottam, hogy ezek a létesítmények más vagy intenzívebb kihívások elé kerültek az idők folyamán, mint amire tervezték őket. Azaz, az erődítmények építése és átépítése között kellett egy olyan eseménynek történnie, ami miatt a római hadvezetés azt gondolta, hogy a belső erődök nagyobb veszélynek lesznek kitéve a későbbiekben és ezért szükség van hálózatuk és szerkezetük megerősítésére. A kutatás nem egységes abban a kérdésben, hogy a IV. század közepén, illetve annak második felében pontosan mikor kerül sor arra az eseményre, ami kiváltotta a belső erődök átépítését, de leginkább Valentianus uralkodásával szokták összekapcsolni az építkezéseket, tekintve, hogy a biztosan valentinianusi keltezésű, befejezetlen gödi erődöt is kerek oldaltornyokkal akarták megépíteni. A kérdés csak az, hogy a belsőerődök átépítését, illetve a fenékpusztai erőd építését egy időben kezdték-e meg a

<sup>195</sup> SOPRONI 1978. 139.

<sup>196</sup> TÓTH 2009a. 34-36.

határokon tapasztalható nagyarányú, a 370-es évek első felére keltezhető, építkezési hullámmal, vagy csak Valentinianus halála, a hadrianapolisi csata és a Csörsz-árokrendszer által biztosított előretolt biztonsági zóna összeomlása után látták annak szükségét. Ez utóbbi eshetőséget valószínűvé teheti, hogy leginkább a római határvédelem összeomlása után értékelődtek fel a belsőerődök és nyert új értelmezést használatuk, melynek során növelni kellett ostromállóságukat. Tóth Endre legutóbbi monográfiájában felvetette annak a lehetőségét, hogy a korábbiaknál nagyobb alapterülettel rendelkező kör alakú tornyok egyben legénységi szállásként is szolgáltak (amint azt korábban írtam, Sopron esetében már felmerült ilyen feltételezés).<sup>197</sup> Ez magyarázata lehet annak, hogy az erődök belső területéről miért nem kerültek elő katonák szálláshelyül szolgáló épületek, egyben azt is feltételezi, hogy a második építési periódust követően jelentősen megnövelték az erődök őrségének létszámát.

Nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy másik eshetőséget sem, ami II. Constantius kori építéssel, illetve átépítéssel számol.<sup>198</sup> Eszerint a tetrarchia vagy Nagy Constantinus idejében épített belsőerődöket II. Constantius kezdte el korszerűsíteni, illetve kiegészíteni a rendszerüket, amire a megfelelő indok is megvolt. Tudjuk, hogy a 350-es évek második felében ismételen destabilizálódott a Közép-Duna-medence, ami jelentős ellenséges betörésekkel járt együtt, amelyek szintén eredményezték a belsőerődök által ellátott feladatok újragondolását és azok ostromállóbbá tételét.

A belső erődök építésének és felújításának tehát két lehetséges forgatókönyve van:

I. tetrarchia korabeli/constantinusi első periódus, valamint I. Valentinianus halálát közvetlenül megelőző vagy a hadrianapolisi csatát követő II. periódus.

II. tetrarchia korabeli/constantinusi első periódus, valamint II. constantiusi II. periódus.

Mielőtt rátérnék a megerősített városok és a belsőerődök védelemben betöltött szerepének együttes vizsgálatára, pár sor erejéig meg kell említenem a kutatás által igen mostohán kezelt belső útállomásokat, jelzőtoronyokat. A tartományon belüli jelzőtoronyokat a kutatás késő római eredetűnek tartja.<sup>199</sup>

---

197 TÓTH 2009b. 80.

198 SOPRONI 1978. 143.

199 MÓCSY-FITZ 1990. 106.

Mindeddig Pannonia viszonylatában nem foglalkoztak a tartományon belüli útállomások, jelzőtoronyok katonai szerepével, holott nyugatabbi példák mutatják, hogy IV. században ellenséges betörés során szerepet kaptak a kisebb, út menti, katonaság által ellenőrzött objektumok is. Ezek feladata nyilvánvalóan abban állt, hogy a határőrizeten áttörő ellenség mozgásáról pontos információkkal lássák el a parancsnokságot. A birodalomba betörő ellenség is a római utakon tudta a leghatékonyabban mozgatni a saját csapatait, így az útállomásokat is ellenőrzésük alá kellett vonniuk. Vagyis a szabályos távolságokban létesített útállomásokról az ellenség közeledte miatt elmenekülő személyzet jelentései nyomán kirajzolódhatott az ellenséges csapatok mozgásának az iránya és sebessége. Ezek az információk pedig nélkülözhetetlenek az ellenállás és az ellentámadás hatékony megszervezéséhez. Azaz, egyfajta idegrendszerként kell elképzelnünk a hálózat működését, ahol a belsőerődök és a megerősített városok az idegdúcok, az idegpálya szerepét pedig az utak töltik be. Az útállomások, jelzőtoronyok ebben az esetben receptorokként működnek, amelyek az ellenség megjelenését, mint ingerületet továbbítják a dúcokba. Pannoniában a kutatás 46 darab belső útállomást ismer, de ezek száma minden bizonnyal nagyobb volt a valóságban, így értékes belső jelzőrendszert alkothattak.

### **V.5.3. Pannonia belső védelmi rendszerének taktikai és stratégiai szerepe**

Korábban áttekintettem a pannoniai megerősített városok és belsőerődök legfontosabb jellemzőit, a továbbiakban ezen objektumok egymáshoz való viszonyát és a provincia belső védelmi rendszerében elfoglalt helyüket kívánom megvizsgálni.

Soproni Sándor már korábban egységes, átgondolt tervezést állapított meg a belsőerődök és a megerősített városok hálózatában, aminek alapján két fő belső védelmi vonalat valószínűsített (Tóth Endre újabban vitatja ennek a rendszernek „védelmi vonal” jellegét).<sup>200</sup> Az első Scarbantiából indult, ennél a városnál futottak össze ugyanis a határtól, Vindobónából és Carnuntumból a birodalom belseje, nem utolsó sorban Itália felé vezető utak (Borostyákó út). A védelmi vonal következő eleme Mursella volt, ami az Arrabonából Savariába vezető út mentén őrzött egy átkelőhelyet. A láncszem következő darabja Környén volt a Brigetioból Gorsiumba/Herculiába vezető út mentén. Gorsiumot/Herculiát Soproni nem tekintette a belső

---

200 TÓTH 2009b. 79.

védelmi vonal részének, Tóth Endre viszont egyenesen a belső erődök közé sorolja. Véleményem szerint a város védművei és stratégiaileg kiemelkedő elhelyezkedése egyértelműen indokolja, hogy a rendszer elemének tekintsük, elvégre a tartomány belsejében fekvő, kiemelten fontos központ volt, erős védművekkel, valamint a Savariából, Sopianaeből, Aquincumból és Brigetióból kiinduló utak is itt keresztezték egymást. Tóth Endrével ellentétben én a megerősített városok kategóriájába sorolnám. Ilyen fontos pont belső védelmi rendszerbe történő integrálását hiba lett volna elmulasztani. Ráadásul a rendszer többi elemétől is olyan távolságra van, mint azok egymástól, hiánya pedig megszakítaná a folyamatosságot Környe és Tricciana (Ságvár) között. Ezen felül, ha a lánc elemei közötti távolságot vizsgáljuk, akkor azt kapjuk, hogy a Gorsium/Herculia és Tricciana közötti távolság aránya megfeleltethető a rendszer további elemei közötti távolságok arányainak, vagyis a Tricciana, Alsóhetény, Sopianae távolságoknak. Márpedig Soproni ezeket a további objektumokat tekinti az első belső védelmi vonal elemeinek. Ezenfelül, a Gorsium/Herculia és Környe közötti távolsági arányok is egyezést mutatnak a Környe, Mursella, Scarbantia közötti arányokkal.

Ezek alapján, Gorsiummal/Herculiával kiegészítve, következőképpen nézett ki a határral nagyjából párhuzamosan futó belső erődök és megerősített városok rendszere: Scarbantia, Mursella, Környe, Gorsium/Herculia, Tricciana, Alsóhetény, Sopianae. Közös jellemzőjük, hogy a határerődöktől nagyjából egy napi menettávolságra voltak, és fontos, a birodalom belsejébe vezető utakat őriztek. Ilyenformán alkalmasak voltak arra, hogy a határerődökben állomásozó csapatok logisztikai háttérbázisai legyenek, ugyanakkor elég távolságra voltak a határoktól ahhoz, hogy a *ripa* erődökből érkező vészjelzés esetén a környékbeli lakosságnak legyen ideje falaik közé menekülni.

A Soproni Sándor által megállapított második belső védelmi vonal szintén Scarbantiaiból indult ki és Savaria felé folytatódott. Savariában keresztezték egymást a Scarbantia, Arrabona, Valcum/Sopianae, Gorsium/Herculia irányából és Itália felől érkező utak, így stratégiai szempontból kiemelkedően fontos volt, éppen úgy, mint a soron következő erőd Valcum, azaz Fenékpusztá, ahol a Savariából Sopianaebe és Itáliából Gorsiumon/Herculián át Aquincumba vezető utak keresztezték egymást. Soproni Valcum után Sopianét tekinti a következő, egyben utolsó elemének a második belső védelmi vonalnak. Véleményem szerint viszont indokolt lenne bekapcsolni ebbe a rendszerbe is az alsóhetényi erődöt, tekintve hogy Valcum és Sopianae közötti területek védelme csak ezzel az erőddel együtt biztosítható. Ezen felül a

Valcum és Alsóhetény közötti távolság arányaiban egyezik a Valcum és Savaria közöttivel.

Megállapítható, hogy a belsőerődök és a megerősített városok rendszere egyszerre szolgált a határvédő alakulatok háttér támogatórendszereként, hadtáp/hadiipari központokként, bázisként a központi mozgó alakulatok számára, valamint menedékként a lakosságnak. Ilyen formán egy olyan, tartományon belüli védelmi rendszert alkotott, amelyik mélységében tette tagolttá Pannonia késő római védelmét.

Bár kétségtelen, hogy a belsőerődök és a megerősített városok valóban egy rendszert alkottak és Soproni helyesen ismerte fel arányos területi eloszlásukat, védelmi vonal jellegüket illetően Tóth Endréhez hasonlóan, én is szkeptikus vagyok. Véleményem szerint inkább egyfajta tartományon belüli katonai infrastrukturális, logisztikai körzetek központjai voltak. Ezekben az objektumokban gyűjtötték össze az élelmet, nyersanyagokat a környékről és innen osztották el azokat, veszély esetén pedig az adott terület erőforrásait (emberek, állatok, termények, nyersanyagok) lehetett bennük biztonságba helyezni. Nyilvánvalóan szükség volt arra, hogy Pannonián belül bárholnan viszonylag gyorsan el lehessen jutni egy ilyen nagyobb megerősített objektumba, amit az egymástól szabályos távolságra történő kiépítésük tett lehetővé. Vagyis ezen hálózat létesítményeire úgy tekinthetünk, mint a tartományon belüli katonai infrastruktúra és logisztika erős védelemmel ellátott koncentrált központjaira, amelyek támadás esetén egy adott körzet humán és egyéb mobilizálható erőforrásainak védelmét is szolgálták. Adott esetben pedig a központi mozgó seregek bázisaiként is funkcionálhattak.

## **V.6. A HIÁNYZÓ MENETTÁBOROK KÉRDÉSE**

A késő római katonai építészet emlékei közül egyedül a menettáborok hiányoznak Pannoniából, igaz, a birodalom egyéb területeiről is mindössze egyet ismer mindeddig a kutatás a hollandiai Ermelosche Heideban.<sup>201</sup> Mi is lehet ennek a magyarázata? A korábbi időszakokból számos menettábor ismert, ezért a kutatás eddig a barbarizálódás egyik jeleként értelmezte azt, hogy a rómaiak felhagytak a menettáborok rendszeres építésével, és a hadművészeti színvonal csökkenéseként értékelte. A hollandiai tábor azonban nem lehet egyedüli jelenség, ezért én a IV. századi menettáborok hiányát más okokkal magyarázom.

---

201 SOUTHERN – DIXON, 2000. 132.

Először is, a római menettáborok ideiglenes létesítmények és pár napnál tovább nem voltak használatban, ami azt jelenti, hogy semmi vagy csak nagyon kevés leletanyag szokott előkerülni velük kapcsolatban, ami megnehezíti a datálásukat. Ezért úgy vélem, hogy több is lehet belőlük a már felfedezett, bizonytalan korú menettáborok között. Annyi azonban bizonyos, hogy mindenképpen kevesebb menettábort létesített a római hadsereg a késő antikvitásban, mint a fénykorában. Ennek okát viszont véleményem szerint nem kell azonnal a hadművészeti színvonal esésében látnunk. Amint láttuk, a római taktika a III.-IV. században drasztikus változásokon ment át, aminek során az erődépítészet is átalakult. Ennek elemeit már részletesen ismertettem, ezért most csak újra fel szeretném hívni a figyelmet a kor római erődépítészetének egy olyan jellegzetességére, ami szerintem magyarázatot adhat a menettáborok számának csökkenésére, ez pedig nem más, mint az erődítményeken belül kialakított nagy kiterjedésű üres terek. A kérdéses korszakban az erődítmények hálózata már annyira kiépült, hogy egy napi római menettávon belül bizonyos régiókban akár több is állhatott belőlük a határvidékeken, ráadásul a birodalom belsejének megerősítése révén, a provinciákon belül is szép számmal álltak rendelkezésre belsejerődök vagy egyéb megerősített helyek. Mindez pedig azt jelenti, hogy a későantikvitásban a római hadsereg nem volt arra rákényszerítve, hogy minden este megerősített táborot építsen, mivel a birodalom belsejében és határok mentén is megfelelő számú kőből épített objektum állt a rendelkezésére, amely betölthette ezt a feladatot. Számos olyan példát ismerünk, ahol a korábbi századokban több száz vagy több ezer fős alakulatok számára épített erődítményekben a késő római korban jóval kisebb létszámú őrség állomásozott úgy, hogy a korábbi erődnek csak egy kisebb részét használták, mégsem bontották le a régi falakat. Ez azt jelentheti, hogy ezek az objektumok alkalmasak lehettek arra, hogy egy nagyobb sereg is ideiglenesen az erődítményben tartózkodhasson. Erre vonatkozóan Pannoniából is van adatunk, amikor 375-76 telén a hadjáratról visszatérő római seregeket a határerődökben szállásolják el. Márpedig ez azt jelenti, hogy az állandó helyőrség mellett még jelentős számú katonaságot voltak képesek befogadni ezek az erődök, ami indokolja, hogy miért nem volt szükség a késő római korban az ideiglenes menettáborok általános alkalmazására. A korábban kiépített infrastruktúra, a nagy területű erődök rendszere egy napi járóföldön belül, a késő római taktikai átalakítással, a csökkentett helyőrséggel és a nagy belsejű terekkel kiválthatta őket. Mindez persze nem azt jelenti, hogy időnként ne építhettek volna menettáborokat, ha azt a körülmények megkövetelték, ahogy arra hollandiai példa is rávilágít.



Az ermelosche heidei kutatások lehetővé tették a számomra, hogy összehasonlítsak egy a IV. században épített menettábor az elméleti szakkönyvekben leírt mintával. Az említett létesítmény 250X350 méteres, 1m magas földtöltés és 1.5 méter mély árok vette körbe. Négy darab kapuja elé árkot ástak és töltést emeltek. Anonymos Byzantios/Syrianus Magister művében 155 cm mélységű árokról ír, amelyből a kitermelt földet a tábor felőli oldalon sáncként halmoztak fel. A sánc tetejére pedig nem karókból épített mellvédet húztak, mint a korábbi századokban, hanem a sáncokhoz legközelebb eső sátrakban elszállásolt katonák azok tetejére állították fel a pajzsukat mégpedig úgy, hogy földbe szúrt lándzsájukhoz erősítve azok szilárd mellvédet alkottak, éjszakára pedig a tábor bejáratai elé is árkot ástak.<sup>202</sup> Láthatjuk tehát, hogy a késő római korból származó,<sup>203</sup> középkori összefoglalásban ránk maradt javaslatokat gyakorlatban is alkalmazták, ami újabb bizonyítéka annak, hogy a korban született katonai kézikönyvek nemcsak elméleti munkák voltak, ahogy azt feltételezik, hanem bizonyos elemeiket előírászerűen a gyakorlatban is alkalmazták. De Anonymos/Syrianus szerint nem csak a sáncárok rendszer nyújtott biztonságot a római katonáknak, hanem az azok előterébe telepített különféle műszaki zárok és jelzőrendszerek is. Gyakori eljárás volt, hogy a sötétség leszállta után egy kisebb különítmény elhagyta a tábor és egy közeli, arra alkalmas helyen elrejtőzött, hogy a tábort ért támadás esetén hátulról tudja meglepni az ellenséget.

A rómaiak arra is ügyeltek, hogy a kémeket is távol tartsák a tábortól, ezért csak az léphetett a tábor területére, aki igazolni tudta, hogy ott szolgáló katona, ehhez pedig nem volt elég, hogy tudta az aznapra érvényes jelszót, meg tudta nevezni egységét és annak parancsnokát, hanem azon bajtársainak a nevét is fel kellett sorolnia, akikkel egy *contuberniumot*, azaz egy sátorközösséget alkot, így is csak az után lehetett a tábor területére lépni, miután az őrség mindezen információkat leellenőrizte a rendelkezésére álló listából. Vagyis a megerősített katonai tábor a késő római korban ugyanolyan biztonságot nyújtott a hadsereg számára, mint a korábbi időszakokban.

---

202 AN.BYZ. XXVIII./5-6.

203 RANCE, 2008. 711. 736.

## VI. A CSÖRSZ-ÁROK: EGY ELŐRETOLT VÉDELMI VONAL?

Az Alföldet nyugat-keleti, illetve észak-déli irányban átszelő kettős, helyenként még ennél is többszörös vonalvezetésű Csörsz-árokrendszer építését a néphagyomány a mesebeli Csörsz király nevéhez kötötte. A rege szerint Csörsz király elhatározta, hogy a szomszéd király lányát veszi feleségül. Azt szabták neki feltételül, hogy a Dunától a Tiszáig hajón vigye át menyasszonyát. Csörsz király a népével mély árkot ásott, mely összeköti a Dunát a Tiszával. A király igen szerette a mulatozást. Az árok ásásával a zúgolódó nép már Jászkisérig haladt, amikor egy zenész már nagyon megsokallta a muzsikálást, és fejbe vágta a királyt a hegedűvel. A király menten szörnyethalt. Lett nagy öröm, véget ért a rabszolgaság. Ahol meghalt a király, ott temették el. Ahány munkás dolgozott az ásásnál, az mind egy lapát földet dobott rá. Így keletkezett az a nagy árok és domb, amely Jászárokszállás határában még ma is látható.

A néphagyomány tehát régóta talált magyarázatot a Csörsz-árok eredetére. Létrehozásának pontos időpontját és körülményét azonban hosszú időn át csak találgatták a szakemberek, mivel az építésével kapcsolatban nem maradtak fenn közvetlen írásos források. Bár régi térképek már többször rómainak titulálták a sáncokat, először Soproni Sándor dolgozott ki átfogó tudományos koncepciót azok késő római eredetére. Ez az elképzelés azonban csak a régészek között terjedt el és évtizedekig vitatták. Ma már egyre többen fogadják el az elméletet, ám az idő azt is megmutatta, hogy Soproni sok mindenben tévedett.

### VI.1. A KORMEGHATÁROZÁS NEHÉZSÉGEI

A ma Csörsz-árokrendszer néven ismert sáncárok-rendszer több, egymással párhuzamosan futó védelmi vonalból áll. Ezeket két nagyobb részre szokás osztani, az úgynevezett belső és külső sáncokra. Soproni Sándor még úgy tartotta, hogy külső a régebbi, és a belső az újabb.<sup>204</sup> Ezzel szemben azonban azt kell megállapítanunk, hogy a belső sáncrendszer befejezett és összefüggő, szemben a külsővel, ami szaggatott, bizonytalan vonalvezetésű és befejezetlen. Vagyis a belső sáncok épültek régebben, mivel a külsők befejezetlensége arra utal, hogy a rendszer felbomlott a munkálatok elkészülte előtt.<sup>205</sup> Mindezek alapján a befejezett belső

---

204 SOPRONI, 1969. 47-48.

205 MRÁV, 1999. 86-88.

sáncokat kell régebbinek tekintenünk.

Azt tehát láttuk, hogy a belső sáncrendszer az idősebb, ám magának a teljes sáncárok-rendszernek a korát még nem határoztuk meg. Építésüket a III. századtól a IX. századig a Kárpát-medencében élt összes néphez próbálták már kötni.<sup>206</sup> Ennek a meglehetősen tág időintervallumnak az okát abban kell keresni, hogy pontosan datálható leletanyag nem került elő a sáncokból, ezért csak közvetett bizonyítékok alapján lehet meghatározni azok korát. A Csörsz-árokrendszer ezen közvetett bizonyítékok alapján pedig nem lehet régebbi a III. századnál, mivel Mezőkövesdnél és Jászfényszarunál II.-III. századi szarmata gödröket vág át, valamint Tarnasadáynál egy 220-300 között keltezhető szarmata sírra épült.<sup>207</sup> A IX. századnál pedig azért nem lehet újabb keletű, mert a magyar betelepülés után már biztosan tudjuk, hogy nem épülhetett, mivel ekkortól már jól dokumentált a térség történelme, és értelme sem lett volna megépíteni a sáncárok-rendszert.

Mint látjuk, a régészeti leletek nem tesznek lehetővé pontos datálást, ezzel szemben az írott források segítségével már szűkíteni tudjuk a III.-IX. századig húzódó széles időhatárt. Azt tudjuk, hogy a kérdéses időszakban csak a szarmaták szállásterületei estek teljes egészében a sáncok határain belülre, ez alapján automatikusan adja magát a sáncrendszer szarmatákkal való kapcsolatba hozása. Vagyis ez a sáncok építésének III.-V. század közé datálását valószínűsíti. Az 1559-es Krakkói Krónika is, amelyben először szerepel a Csörsz-árok név, ebbe a korszakba helyezi a sáncok építését, azaz a hun idők elé: „*Azért hittanak Czersz árkaiknak, ...hogy az árkot az országnak oltalmára legelőször az csináltatta volna meg Attilának előtte, mikor itt külön- különb nemzetek lakoztak.*”<sup>208</sup> Egy másik forrás még inkább közelebb visz a sáncok korának megállapításához. Theophylaktos Simokattes, Maurikiosz császár (582-602) avarok elleni 601-602-es hadjáratának leírásánál régi római sáncokat említ a Viminaciummal szemben.<sup>209</sup> Ez a leírás is minden bizonnyal a Csörsz-árokrendszerre vonatkozik, mivel annak sáncai pontosan Viminaciummal szemben érik el a Dunát. Mindezek alapján a VII. századot is ki lehet zárni a Csörsz-árok keletkezési idejeként, mert az előbbiek tanúsága szerint az 601-602-ben már állt és akkor is réginek számított. Ráadásul a bizánci történetíró is rómainak tartja.

---

206 SOPRONI, 1969. 44-45. / SOUTHERN-DIXON, 2000. 27.

207 SOPRONI, 1969. 45.

208 MAKKAY, 1995. 62. / BALÁS, 1961. 5.

209 SOPRONI, 1969. 48

Összegezve a fentieket, a Csörsz-árok lehetséges építési idejét sikerült a III. és a VI. század közé szűkíteni, és ebben az időszakban a szarmaták voltak, akik a sáncrendszer által határolt területen éltek. Régészeti tény, hogy a késő szarmata leletek szinte csak a sáncokon belülről kerültek elő, azokon kívül csak szórványleleteket találtak, de azok sem voltak pár kilométernél messzebb a sáncoktól.<sup>210</sup> Tehát a sáncok megépítését mindenképpen a szarmatákhoz kell kapcsolnunk. A kérdés csak az, hogy tényleg a szarmaták építették-e? Valószínűleg a konkrét munkálatokat ők végezték, de római irányítás alatt, erre utal a sáncok szerkezete és tervszerű rendszere, valamint az is, hogy Theophylaktos rómainak tartja őket. A sáncok megépítéséhez szükséges nagy arányú szarmata-római együttműködés pedig csak szövetség esetén elképzelhető és egy nagyon kritikus helyzetben.

## **VI.2. A CSÖRSZ-ÁROKRENDSZER MEGÉPÍTÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI**

Hosszú szünet után 322-ben a szarmaták Rausimodus vezetésével ismét a hadak útjára léptek, és valamikor március-június között Aquincumtól délre betörték Valeriába, és felégették a camponai tábor fa felépítményeit.<sup>211</sup> Annak okát, hogy 305-322 között nem tudunk jelentős szarmata támadásról, talán abban kell keresnünk, hogy a 270-es évek óta tartó rendszeres háborúskodás után szükség volt egy rövidebb, nyugodt időszakra, amíg a harcosoknak egy újabb generációja felnőtt.

A 322-es támadás erejére csak abból tudunk következtetni, hogy a büntető expedíciót maga a császár, Constantinus vezette. Ennek során a római csapatok szarmata területekre helyezték át a hadszínteret, és szétverték Rausimodus erőit, aki a csatában szintén elesett.<sup>212</sup> A római erők egy hónapot (június-július) töltöttek az Alföldön, majd Margumnál tértek vissza a birodalom területére, ahol felosztották a zsákmányt. Constantinus sok foglyot ejtett, akiket a birodalomban telepített le.<sup>213</sup> Ez volt a második nagy szarmata betelepítési hullám az általam tárgyalt időszakban. Az Alföldön töltött egy hónap alatt Constantinusnak és tanácsadóinak volt idejük arra, hogy behatóbban megismerkedjenek a kialakult viszonyokkal, s ez

---

210 SOPRONI, 1969. 45. / KULCSÁR, 1998. 1.kép. Eszerint 197 lelőhelyből 13 van a sáncok között és 19 azokon kívül. De ezek közül is csak 7 III-IV. századi, amikből 5 a Szamos vidékén van, ahova II.

Constantius a limigantes telepítette.

211 MÓCSY-FITZ, 1990. 46-47. / MÓCSY, 1974. 107.

212 MÓCSY-FITZ, 1990. 47. / MÓCSY, 1974. 107-108.

213 MÓCSY, 1974. 108.

meggyőzte őket, hogy változtatniuk kell a szarmata politikájukon. 322 nyarán így szerződést kötöttek a szarmatákkal a gótok ellen, ami azt jelentette, hogy a rómaiak garantálják a szarmata határokat, cserében azok nem támadnak római területekre.<sup>214</sup> Ez a megoldás mindenképpen életképebb volt a diocletianusi koncepciónál, mivel már a probléma igazi okát kívánta kezelni, vagyis a szarmatákat fenyegető germán veszélyt kívánta mérsékelni.

Visy Zsolt, Tóth Endre, Soproni Sándor és Fülöp Gyula is úgy tartja, hogy a Csörsz-árokrendszer ekkor, a Constantinus által garantált határ jelzésére épült meg 322 és 332 között.<sup>215</sup> Ezzel szemben én úgy vélem, hogy a sáncok-rendszer megépítése olyan viszonyokhoz köthető, amikor a szarmaták már nem voltak képesek egyedül megvédeni szállásterületeiket. Ez pedig csak a szarmaták hadipotenciáljában bekövetkező nagyarányú csökkenés esetén képzelhető el. Ilyen arányú csökkenés pedig nem 322 és 332 között, hanem 332 és 334 között ment végbe.<sup>216</sup> Ezután válhatott szükségessé a nagyobb arányú római katonai jelenlét az Alföldön, amit a sáncok építése feltételez, korábban ugyanis a szarmaták ezt nyilván nem tűrték volna el. Ezért úgy vélem, a Csörsz-árokrendszer megépítése nem Constantinus 322-es hadjáratához köthető, mint azt többen korábban feltételezték, hanem a 332-334-es szarmata polgárháborúhoz, ami olyan nagy arányú népességcsökkenést okozott az Alföldön, hogy annak következtében az ott élő szarmaták katonai erőforrásai drasztikusan csökkentek, és ezért vált szükségessé a római beavatkozás a 322-es segélynyújtási szerződés és a római stratégiai érdekek miatt.

A 322-től érvényben lévő szerződés szerint, ha a gótok támadták a szarmatákat, a rómaiak a szarmaták oldalán beavatkoztak, persze ezért cserében azok nem támadtak a római provinciákra. Ez a szisztéma 10 évig biztosította a nyugalmat, és 332-ben is működött, de az azt követő események szükségessé tették a változást.

332 elején nagy erejű gót támadás érte a szarmatákat, akik a római segítségnyújtás ellenére is válságos helyzetbe kerültek. Ezért egy váratlan és a későbbi eseményekre nagy hatást gyakorló döntést hoztak, felfegyverezték a *limigantest*.<sup>217</sup> A szarmata társadalom ugyanis két

---

214 MÓCSY-FITZ, 1990. 47. / MÓCSY, 1974. 108.

215 VISY, 2000. 128. / TÓTH, 1980. 132-133. / SOPRONI, 1969. 46-48. / SOPRONI, 1978. 116, / FÜLÖP, 1976. 132-133. / SOUTHERN-DIXON, 2000. 27. De az utóbbiak inkább a diocletianusi eredet felé hajlanak.

216 MÓCSY-FITZ, 1990. 47. / MÓCSY, 1974. 110-111.

217 MÓCSY-FITZ, 1990. 47. / MÓCSY, 1974. 109. / VÁRADY, 1961. 37.

nagy csoportra oszlott ebben a korban: a szabad *arcaragantes*re és a szolga *limigantes*re. Azt, hogy ez a felosztás milyen alapokon és mikor jelent meg a szarmatáknál, nem tudjuk biztosan.<sup>218</sup> Kialakulását illetően három verziót látok reálisnak. Az első szerint a társadalom ilyen tagozódása már a jazigok Alföldre történő beköltözésénél megvolt. A másik lehetséges és általam a legvalószínűbbnek tartott verzió szerint, a társadalom ilyen formájú kettéválása a betelepülés után vette kezdetét a jazigoknál, s párhuzamosan haladt a letelepedett életmódra való áttéréssel, melynek során egyes rétegek lesüllyedtek, mások viszont megőrizték kiváltságukat. A harmadik lehetséges elképzelés szerint, a roxolánok betelepülése által okozott belső változások alakították ki ezt a rendszert a III. század második felében. Azonban az sem zárható ki, hogy a letelepedett életmódra való áttérés és a roxolánok megjelenése az Alföldön együttesen váltotta ki ezen változások hatására lesüllyedtekből a *limigantes*, felemelkedettekből az *arcaragantes* csoport kialakulását.

A forrásokból az is egyértelműen kiderül, hogy a *limigantes* nem rendelkezett fegyverviselési joggal, különben nem tekintették volna jelentős eseménynek felfegyverzését és hadba hívását. Ebből arra következtethetünk, hogy a vagyonosabb, előkelő *arcaragantes* kiváltsága és kötelessége volt a fegyverviselés és a háborúzás, mivel csak ők tudtak vagyonuk révén drága, a szarmatákra jellemző páncélos lovasságot kiállítani.<sup>219</sup> A későbbiekben is a *limigantes* fegyverereje döntően gyalogságból állt, ezért biztosan állíthatjuk, hogy a szarmata haderő legütőképesebb fegyvernemét, a lovasságot, az *arcaragantes* adta.

A *limigantes* felfegyverzése tehát döntő elhatározás volt. A gótokkal való összecsapás végül római-szarmata győzelemmel végződött 332. április 20-án, de ennek ellenére nem hallgattak el a fegyverek az Alföldön.<sup>220</sup> A *limigantes*nek ugyanis esze ágában sem volt visszaszolgáltatni a fegyvereket, és fellázadtak az *arcaragantes* ellen. A véres polgárháború 332 és 334 között dühöngött, ami az *arcaragantes* vereségével és teljes emigrációjával végződött. Nagy számban menekültek az *arcaragantes*ek a victofálokhoz, taifálokhoz és kvádokhoz is, ám a legnagyobb csoportjuk a források szerint, mintegy 300 ezren a Római Birodalomban kerestett új hazát.<sup>221</sup> Bár ez a szám nyilvánvalóan túlzó, de egy 100 ezer főt meghaladó menekültáradat elképzelhető.<sup>222</sup> A polgárháborúba persze mind a gótok, mind a rómaiak beavatkoztak. Végül 334-ben a rómaiak stabilizálták a helyzetet, a gótokra és a szarmatákra is vereséget mértek, de

218 MÓCSY-FITZ, 1990. 47. / MÓCSY, 1974. 109. / VÁRADY, 1961. 37.

219 VÁRADY, 1961. 37. / AM. XVII/12.1.

220 MÓCSY-FITZ, 1990. 47.

221 AM. XVII/12.4. / MÓCSY-FITZ, 1990. 239-240. / VÁRADY, 1961. 37. / SOUTHERN-DIXON, 2000. 47.

222 VÁRADY, 1961. 37.

a körülmények olyannyira megváltoztak, hogy a korábbi rendszert már nem lehetett visszaállítani, ezért egy új szisztéma kialakítása vált szükségessé. 334 után a szarmata kérdés két részből tevődött össze, a birodalomba betelepült *arcaragantes* problémájából és az Alföldön maradt *limigantes*éből.

A birodalomba *deditio* révén letelepített *arcaragantes* népes csoportja igazából a harmadik nagy szarmata betelepítési hullámot jelentette 40 év alatt. A birodalomba került szarmatákat a IV. században három nagy körzetben telepítették le, úgynevezett *laetus* telepeken, ami azt jelentette, hogy állami földeken kaptak letelepedési engedélyt, és a polgári közigazgatástól elkülönült egységet alkottak.<sup>223</sup> Közvetlenül katonai igazgatás alá tartoztak és katonai szolgálatot kellett teljesíteniük a római hadseregben, főleg nehéz lovas *clibanarius/cataphractarius*ként. Telepeik közvetlenül a lovassági parancsnok alá tartoztak, csak később az V. század elején kerültek a gyalogsági parancsnok alá.<sup>224</sup> A provinciabeliekkel való érintkezésük is korlátozott volt, nem köthettek házasságot velük.<sup>225</sup> Ennek a szabályozásnak a hátterében nyilván a keveredés megakadályozása állt, mivel így akarták elkerülni, hogy jogilag az utódok kikerüljenek a katonai szolgálattal tartozók csoportjából, illetve így akarták megőrizni a nemzeti jelleget, amihez a nehézlovas harcmodor is hozzátartozott. Az említett három nagy letelepítési zóna a következő volt: Dél – Itáliában Calabria, Észak-Itáliában a Pó völgye, Galliában pedig a Szajna völgye, Amiens, Reims körzete.<sup>226</sup> Ezen három nagy területen kívül máshol is voltak szarmata telepek elszórva.<sup>227</sup> A IV. század végére ezeknek a telepeknek a jó része már részben lakatlan volt. Ez azzal magyarázható, hogy 358. után a birodalomba menekült *arcaragantes* jelentős része visszatelepült az Alföldre a római protektorátus védelme alatt.

A szarmata probléma másik elemét, a *limigantes* problémát is meg kellett oldani 334 után. A polgárború következtében az Alföldön a *limigantes* lett az úr, de szabadságuk kivívása együtt járt azzal, hogy az *arcaragantes* elűzése miatt drasztikus módon csökkent az alföldi szarmaták védelmi potenciálja. A védelmi potenciál ilyen arányú csökkenése pedig fokozta a környező népek érdeklődését a területre, ez pedig még jobban serkentette a taifálokhoz és a viktofálokhoz menekült *arcaragantest*, mely hatalmát szerette volna visszaszerezni. A polgárháború után az alföldi szarmatáknak ezért jelentős katonai potenciál csökkenés utána

<sup>223</sup> VÁRADY, 1961. 34-35.

<sup>224</sup> VÁRADY, 1961. 37.

<sup>225</sup> VÁRADY, 1961. 37-38.

<sup>226</sup> NOT. DIG. OCC. XLII.

<sup>227</sup> NOT. DIG. OCC. XLII.

kellett szembenézniük a germán fenyegetéssel, és már egyértelmű volt, hogy nagyobb arányú római segítség nélkül nem képesek földjeiket megvédeni. Ez pedig ellentétes volt a rómaiak érdekeivel is, akik érthetően nem szerették volna, ha a germánok lezúdulnának az Alföldre. Ezt csak úgy lehetett megakadályozni, ha a rómaiak tevékenyen részt vállaltak a szarmata területek védelmében. A *limigantest* végül két részre osztották, *amicensesekre* és *picensesekre*, majd letelepítették őket a Tisza-torkolat és a Temesköz vidékére.<sup>228</sup> Valószínűleg ezek a csoportok római felügyelet alatt lehettek, erre utal elnevezésük is.<sup>229</sup>

### VI.3. AZ ÁROKRENDSZER ÉPÍTÉSE ÉS FELADATAI

Felvetésem szerint a sáncárok-rendszer belső vonalát 334/335-ben, a szarmata polgárháború után kezdték el építeni, a munkálatok pedig évekig elhúzódtak. Azt, hogy pontosan meddig tartottak az építkezések, nem tudjuk, csak abból indulhatunk ki, hogy maga az árokrendszer mintegy 60-65 000 négyzetkilométernyi területet vesz körbe, ami a régészeti leletek tanúsága szerint a IV. századi szarmata szállásterületeknek felel meg. Az egész, kb. 1200 km hosszú védelmi rendszer megépítéséhez mintegy 10 millió köbméter földet kellett megmozgatni. Korábban úgy vélték, hogy ez évi 120 munkanappal számolva 83 300 ember egy év alatt felépíthette az egész rendszert. Ez azonban kevésbé valószínű, tekintve, hogy sem a Római Birodalom, sem pedig az Alföldön élő szarmaták nem nélkülözhetek ekkora tömegű munkaerőt saját gazdaságukból. Ráadásul ma már azt is tudjuk, hogy nem egyszerre építették az összes védelmi vonalat, hanem először az úgynevezett belső vonalat építették ki, ami kb. 600 km hosszú. Számításaim szerint ezt a belső védelmi vonalat 8-10 000 ember évi 120 munkanappal 4-5 év alatt építhette meg. Feltevésemet alátámasztja, hogy ha a sáncok építését a szarmata polgárháború után kezdték, akkor az 4-5 év múlva, körülbelül 339-re készült el.

Feltevésemet az is alátámaszthatja, hogy a 338 júniusi sirmiumi megegyezésben Pannoniát megkapó I. Constans (337-350) császár 339-ben több hónapot a térségben töltött, melynek során felvette a *sarmaticus* címet.<sup>230</sup> A cím felvétele miatt a szakirodalom korábban egy kisebb szarmata-római háborút feltételezett 338/339 telén, de ezt a cím meglétéén kívül semmi sem támasztja alá, és ha mégis megtörtént volna, akkor ez volna az egyetlen római-szarmata fegyveres konfliktus 334. és 356. között, minden előzmény és következmény nélkül. Az tehát,

---

228 MÓCSY, 1974. 110.

229 MÓCSY, 1974. 110.

230 VISY, 2003. 207. / MÓCSY-FITZ, 1990. 47.



hogy 338/339 telén háborúra került volna sor, nem tartom valószínűnek, különösen azért, mert a *sarmaticus* jelző felvételét nemcsak háború, hanem más, a szarmatákkal kapcsolatos jelentős esemény is indokolhatta. A sáncrendszer belső vonalának ünnepélyes átadása pedig ilyen lehetett, és indokolhatta a császár hosszú pannóniai tartózkodását is. A belső sáncok megépítésének főbb munkálatai ezek szerint 334/335-339. között folyhattak.

Az építkezéseket római mérnökök irányították, sőt, a római csapatok részvételét sem lehet kizárni, de római őrségnek a belső sáncok vonalán mindaddig nem akadtak a nyomára. Sokkal inkább az látszik valószínűnek, hogy római irányítás alatt álló szarmaták adták a sáncok őrszemélyzetét.<sup>231</sup> Ezt bizonyítja a Mezőszemere kismari-fenéki temető, ami ugyan a külső sáncok vonalán fekszik, de azt a tényt támasztja alá, hogy a sáncok védelmére katonai telepek jöttek létre.<sup>232</sup> A temető sírjainak 59%-ban nyugodott felnőtt férfi 33%-ban nő és csak 4%-ban gyermek. (A maradék 4% azonosíthatatlan.)<sup>233</sup> Ezen felül a sírok 64%-ban találtak fegyvert, ami rendkívül magas aránynak számít.<sup>234</sup> A fegyveres sírok és a férfisírok kiugróan magas száma, a kevés női és a szinte elhanyagolható számú gyermeksír azt sugallja, hogy itt egy katonai telep temetőjével van dolgunk, melynek elhelyezkedése és kora kétségtelenné teszi a sáncrendszerrel való összefüggést. Arra, hogy az említett temetőhöz tartozó katonai telepen szolgálatot teljesítő szarmata harcosok valamilyen szintű római irányítás alatt álltak az utal, hogy bár a férfiakat szarmata szokás szerint helyezték a sírba, római katonai övet viseltek.<sup>235</sup> Itt tehát egy olyan szarmata csoport katonai telepének temetőjével van dolgunk, melyet a rómaiak saját parancsnokságuk alatt határőrizetre köteleztek a Csörsz-árok mentén. Azt, hogy voltak ilyen csoportok, megerősíti Ammianus Marcellinus egy megjegyzése 358-ra vonatkozóan, Rumo, Zinafer és Fragiletus szarmata előkelőkkel kapcsolatban, akik: „*megesküdtek, hogy a jövőben vonakodás nélkül teljesítik a parancsokat.*”<sup>236</sup> Vagyis ezek az előkelők és alattvalóik már 358 előtt is római parancsokat kaptak, amiket korábban vonakodtak teljesíteni. Rumo, Zinafer és Fragiletus alattvalói ezért szerintem a sáncok közelében éltek, és római parancsnokság alatt lehettek szolgálatra kötelezve.

Ezek szerint már 334 és 358 között is voltak olyan szarmata csoportok, melyek római

---

231 VISY, 2003. 209.

232 ISTVÁNOVICS-KULCSÁR, 2001. 189. / VISY, 2003. 209.

233 VISY, 2003. 209.

234 VISY, 2003. 209. Az alföldi szarmata sírok ¼-ben lehet fegyvereket találni átlagosan. KULCSÁR, 1998. 64.

235 ISTVÁNOVICS-KULCSÁR, 2001. 189. Az öv fontos princípium volt a római hadseregben.

GOLDSWORTHY, 2004. 119. SOUTHERN-DIXON, 2000. 118-121.

236 AM. XVII/12.3.

irányítás alatt a sáncok védelmére voltak kötelezve. Ezeknek az előjárója talán *Praefectus legionis, Transiacinco* volt, bár ennek a tisztségnek a létezése csak a 360-as évektől bizonyított.<sup>237</sup> Mindenesetre egy Aquincummal szembeni területek légióinak parancsnoka cím léte önmagában feltételezi római csapatok jelenlétét is a Barbaricumnak Aquincummal szembeni területein. Ez azonban leginkább 358 után valószínű.

Mind a belső, mind a külső sáncok ugyanazt az irányt követik. Északon Dunakeszi térségéből indulnak ki és haladnak keletnek a Duna-Tisza-közén, majd a Tiszántúlon délre fordulnak és Debrecenen, Aradon valamint Temesváron áthaladva Viminacium és Margum között érik el az Al-Dunát. Mint látjuk, ez a rendszer észak, észak-kelet felőli támadásoktól védelmezte az Alföldi szarmatákat, vagyis a gepidáktól, vandáloktól és gótoktól. Mindazonáltal a sáncok voltak az eszközei annak a politikának, amely a békét kívánta biztosítani Valeria és Pannonia Secunda előterében. A szarmaták ugyanis érdekeltté váltak a Rómával való jó viszony fenntartásában, ezért nem támadtak római területekre. A rómaiak viszont nyertek egy ütközőzónát a germánok és Pannonia Secunda valamint Valeria között.

Ilyen előretolt védelmi rendszer alkalmazása a határ biztosítására sem a régióban, sem a korban nem volt egyedülálló jelenség. Az Al-Duna szakaszáról is van példa ilyen előretolt védelmi állások létezésére a IV. századból, ami a Dunától északra párhuzamosan halad a folyóval.<sup>238</sup> A korábbi időkből pedig kissé keletebből tudunk példát hozni ilyen előretolt római védművekről a mai Moldávia és Ukrajna területéről, melyeket a II.-III. században hoztak létre. Ezek közül ismert a Prut-Dnyeszter közötti Leovtól Kirkajestyig és a Pruttól a Fekete-tengerig húzódó védelmi vonal, melyek reprezentálják azt, hogy a rómaiak már korábban is a sztyeppék felől érkező népeket a folyók és a közükük ékelt sáncárok-rendszerekkel akarták feltartóztatni. Ez esetben a Csörsz-árokrendszer a Prut-Dnyeszter-Fekete-tenger közötti védelmi szisztéma nyugatra tolásaként is értelmezhető, melyet a geostratégiai viszonyok megváltozása kényszerített ki. Azt, hogy a Prut és a Dnyeszter közti sáncok valaha római védelmi vonalak voltak, még a X. században is őrizte a bizánci emlékezet: „*Tudnivaló, hogy a Dnyeszter átkelőinél elhagyott erődök vannak, az első erőd az, melyet a besenyők Fehérnek neveznek, mivel kövei egészen fehérnek látszanak, a második erőd Tunkataj, a harmadik erőd Karaknataj, a negyedik erőd Szalpnakataj, az ötödik erőd Szakakataj, a hatodik erőd Jajukataj. Akadnak-e régi erődök épületei között templomnak is*

---

237 NOT.DIG. OCC. XXXIII. 65. / MRÁV. 1999. 86.

238 SOPRONI, 1969. 46.

*holmi maradványai és tuffakőbe metszett kereszték, minek következtében némelyekben él a hagyomány, hogy valamikor rómaiak laktak ott.*<sup>239</sup>

A Csörsz-árok mindkét végpontján a Dunának támaszkodik, északon a Duna-kanyar, délen a Vaskapu térségében. A kiindulópontokat mindkét helyen rendkívüli módon megerősítették erődökkel és őrtornyokkal, ez is bizonyítja, hogy sáncok és a késő római határvédelmi rendszer között szoros összefüggés van.<sup>240</sup>

## **VI.4. II. CONSTANTIUS: RÓMAI PROTEKTORÁTUS AZ ALFÖLDÖN**

A constantinusi rendezés mintegy két évtizedre biztosította a békét a térségben 335-356 között. Az 50-es évek első felében azonban úgy tűnt, hogy homok került a gépezetbe, és ez két egymással összefüggő tényezőben mutatkozott meg. Az első a sáncrendszer védelmének meggyengülése volt, amit a Magnentius elleni hadjárat, valamint az alemannok és a perzsák elleni háborúk idéztek elő, mivel ezek jelentős csapatelvonásokkal jártak a Közép-Duna vidéken. Ezen kívül a Tiszántúlon csökkent a szarmaták népessége, ami minden bizonnyal tovább gyengítette a védelmet. A második tényező a germán elemek megjelenése volt a sáncokon belül, a Maros-Körös közén a 350-es években.<sup>241</sup> A germánok megjelenése a sáncokon belül nem feltétlenül jelent erőszakos betelepülést, inkább beszivárgásról lehetett szó, azaz a germán csoportok egyszerűen kihasználták a védelem gyengülését, és a szarmaták által elhagyott jó termőterületekre vonultak. Még akár az ellenőrzött római betelepítés sem elképzelhetetlen a szarmaták által elhagyott területekre.

A germánok megjelenése a Maros-Körös közén sértette a szarmaták érdekeit, de legfőképpen a Bánátban élőkét, akik szomszédosak voltak azokkal a területekkel, ahová a germánok települtek. Elégedetlenségük érthető is, hiszen a sáncrendszer és a római szövetség célja éppen a germánok távol tartása volt. A constantinusi rendszer ezért felbomlott. Az elégedetlenséget pedig a kvádokhoz és a victofálokhoz menekült előkelők ki akarták használni a hatalmuk visszaszerzésére, aminek szarmata polgárháborúban való elvesztését a constantinusi rendszer tartósította. Ezért, amikor a rendszer megbukni látszott, az *arcaragantes* értelemszerűen elkezdte előkészíteni visszatérését. Politikai alapgondolatuk az volt, hogy a

---

239 BK, 37./5.

240 SOPRONI, 1978. 116-117. 119-120. / SOPRONI, 1969. 49.

241 SOPRONI, 1969. 47.

rómaiak nem tartották be az ígéretüket, nem tartják távol a szarmata területektől a germánokat, ezért szakítani kell Rómával, és vissza kell állítani a 332-334 előtti állapotokat, vagyis az *arcaragantes* hatalmát az Alföldön.

A tényleges cselekvésre végül 356-357 telén került sor, amikor is a taifálokhoz, victofálokhoz és a kvádokhoz menekült szarmata előkelők akcióba léptek, és rázúdultak Moesiára és Pannonia Secundara. Mócsy szerint is az emigráns *arcaraganestől* indultak a zavargások 356-357-ben.<sup>242</sup> A szarmaták mellett a kvádok is akcióba léptek, és megtámadták Valeriat, így már Brigetiotól a Vaskapuig 20 év után újra lángba borultak a római tartományok. Ezek után persze a sáncokon belüli szarmaták (*limigantes*) is Róma ellen fordultak. „*Mikor ugyanis a szabad sarmaták vakmerően be-betörtek, ők megfeledkezve a múlt tanulságairól, szintén alkalmasnak látták az időt arra, hogy átlépjék a római határt.*”<sup>243</sup>

A rómaiak számára nyilvánvaló volt, hogy a problémának mélyebb gyökerei vannak, és ezért megérett az idő arra, hogy új alapokra helyezték biztonságpolitikai rendszerüket a térségben. 357 őszen a II. Constantius ezért érkezett Sirmiumba, ahol a fő hadműveleti bázist állították fel. A tárgyalások azonban elhúzódtak, ezért a római hadigépezet csak 358 tavaszán léphetett működésbe. Március második felében és április elején két római sereg tört be a szarmata területekre, az egyik délről Sirmium, a másik északról Aquincum felől. Ez utóbbi feladata lehetett a szarmaták és kvádok szétválasztása, illetve egyesülésük megakadályozása, mialatt a déli, a császár parancsnoksága alatt álló sereg csapást mér a szarmata területek központjára. Nagy valószínűséggel ennek a déli seregnek az átkelését írta le Ammianus: „*Egy arra alkalmas helyen hajóhidat veretett (II. Constantius), és átkelt a hótömegek olvadásától megáradt Ister folyón, majd pusztítva behatolt a barbárok földjére. Ezek meg voltak lepve a gyors előrehaladástól, és alig hittek a szemüknek, hogy harcedzett seregünk csapatai már a mellüknek szegzik a fegyvert. Nem is álmodták volna, hogy egy sereg ebben az időben összegyűlhet. Ellenállásra, de még lélegzetvételre sem volt idejük, valamennyien megfutottak, hogy pusztá életüket mentse.*”<sup>244</sup> Ebből az elbeszélésből egy könnyű, győzelmes hadjárat képe bontakozik ki, a kérdés csak az, hogy Ammianus itt a szokásos klisé alkalmazza a végül is győzelmes hadjárat leírásához, vagy tényleg így történtek az események. A választ maga Ammianus adja meg egy kicsit később, amikor Constantiusnak a hadjáratot értékelő beszédét idézi: „*Mindenek előtt arra kellett ügyelnünk, hogy az ellenséges lövedékek ne akadályozzák*

242 MÓCSY, 1974. 120.

243 AM. XVII./13.1

244 AM. XVII./12.2.

*meg a szilárd gerendázatú híd építését. Ezt a munkát könnyen elvégeztük. Ezután megpillantottuk ellenségünk földjét, és ráléptünk területükre. Csapataink minden veszteség nélkül legyőzték a sarmatákat, akik el voltak szánva, hogy életre-halálra szembeszálljanak velünk.*<sup>245</sup> Itt már egy jóval küzdelmesebb hadjárat leírásával találkozunk, hiszen a sarmaták meg akarták akadályozni a híd felépítését, vagyis erőszakos folyami átkelés zajlott le, és ezt követően sem menekültek hanyatt-homlok, ahogy azt az előző szöveghelyen láttuk, hanem vállalták az élet-halál harcot. Ezután jogosan merül fel a kérdés, hogy a hadjáratra vonatkozó első vagy a második leírás a hiteles. Minden valószínűség szerint a második leírás állhat közelebb a valósághoz, mivel a császár beszédét Ammianus igyekezett a lehető legpontosabban idézni, Constantius pedig nem tagadhatta le katonái előtt a hadjárat nehézségeit. Ezek alapján elmondhatjuk, hogy 358 tavaszán a Pannonia Secunda felől Sarmatiába betörő római sereg Dunán való átkelését az elemek mellett az ellenség is megpróbálta megakadályozni, majd ezt követően kemény harcokra került sor.

Mindez alatt az északi római sereg sem maradt tétlen, és a kvádok ellen vonult, szorosabban összetömörülve, ami azt jelentette, hogy nem pusztították széles sávban az ellenség földjét.<sup>246</sup> Ez abban az esetben indokolt, hogyha tartani kellett attól, hogy szétszéledő katonákon rajtaütnek, ez viszont arra utal, hogy a vidéket nem sikerült teljes mértékben megtisztítani az ellenséges csapatoktól.

Minden nehézség ellenére a rómaiaknak végül sikerült legyőzni a sarmatákat és a kvádokat is, és így neki tudtak kezdeni az új szövetségi rendszer kialakításának. Első lépésként kijelöltek egy napot a sarmatákkal folytatandó tárgyalásokra, melyen a fontosabb sarmata vezetők megjelentek.<sup>247</sup> Zizais volt a sarmata delegáció vezetője, aki minden bizonnyal a sáncon belüli sarmaták vezére volt a háború alatt. A vele folytatott tárgyalásokra rendkívüli színpadiasság volt a jellemző, a bonyolult késő római protokollnak megfelelően, melyhez a barbárok áhítatos csodálata is hozzá tartozott a római pompa láttán, sőt mi több, ezt el is várták tőlük. Zizaison kívül más sarmata vezérek is megjelentek, név szerint: Rumo, Zinafer és Fragiledus.<sup>248</sup> Pontos rangjuk nem tisztázott, Ammianus leírása alapján Zizais alá tartoztak, de akkor nem lehet értelmezni önálló követelésüket és szereplésüket a tárgyalásokon. Valószínűbb, hogy Ammianus itt a későbbi viszonyokat vetíti vissza a tárgyalások idejére,

---

245 AM. XVII./13.8.

246 AM. XVII./12.3.

247 AM. XVII./12.3.

248 AM. XVII./12.3.

hiszen Zizais csak ezután nevezte ki a császárt az összes, az Alföldön élő szarmata élére, ezért Rumo, Zinafer és Fragiledus még mint szuverén, Zizaistól független szarmata csoportok vezetőiként vettek részt a tárgyalásokon. Ilyen minőségükben *deditiot* szerettek volna kieszközölni a császárnál, vagyis azt, hogy területeikkel együtt csatolják őket a római birodalomhoz.<sup>249</sup> Nem bevándorolni akartak tehát a birodalomba, hanem földjükkel együtt részévé válni annak. A császár ezt a kérést visszautasította, és helyette túsokat követelt, valamint azt, hogy a jövőben vonakodás nélkül teljesítsék parancsait.<sup>250</sup> Ez utóbbi kitétel arra mutat rá, hogy a három előkelő szarmata már korábban is engedelmességgel tartozott a rómaiaknak, s kapott tőlük parancsokat. Ahogy erre már korábban is rámutattam, Rumo, Zinafer és Fragiladus alá olyan csoportok voltak rendelve, melyek olyan területeken éltek, ahol már korábban is római katonai irányítás volt életben, és ezért különböző katonai szolgáltatásokra voltak kötelezve. Ilyen csoportok 358 előtt leginkább a belső sáncok körzetében élhettek.

A békekonferenciára utolsónak érkezett meg Araharius kvád előkelő, akinek azért kellett megjelennie a szarmata kérdést rendező gyűlésen, mert a transiugitanusok szarmata fejedelme, Usafer az ő alattvalója volt.<sup>251</sup> A transiugitanusok egy kvád és szarmata elemek keveredéséből létrejött törzs volt, melynek szállásterületei a belső sáncok vonalától az Ipoly folyóig terjedtek. Az általuk lakott területeken nem lehetett meghúzni a határt a szarmata és a kvád települések között a nagyarányú keveredés miatt. 358-ban, amint láttuk, a transiugitanusoknak szarmata vezetőjük volt, Usafer, aki Araharius kvád vezér alattvalójaként, az ő kíséretének tagjaként volt jelen a konferencián is. Először még a császár elé sem engedték, amikor az Arahariusszal tárgyalt, ám ez nem volt véletlen. Miután Arahariusszal végeztek, mindenki nagy meglepetésére Usafert szólították a császár elé. Arahariusnak persze ez nem tetszett: „*Araharius hevesen tiltakozott ez ellen, mondván, hogy az általa szerzett békét ki kell terjeszteni Usaferre is, aki alá van neki rendelve, és megszokta, hogy az ő parancsainak engedelmeskedjen.*”<sup>252</sup> Araharius követelését persze figyelmen kívül hagyták, és Usafert kivették a hatalma alól. Ezt arra hivatkozva tették, hogy a „*sarmatákat, akik mindig római fennhatóság alatt álltak, fel kell szabadítani az idegen uralom alól.*”<sup>253</sup> Ez a megjegyzés utal arra, hogy már 358. előtt is voltak olyan szarmata csoportok, akik római parancsnokság alatt álltak, mint Rumo, Zinafer és Fragiladus népe, ezen kívül azonban egy

249 AM. XVII./12.3. ISTVÁNOVICS-KULCSÁR, 2001. 181.

250 AM. XVII./12.3.

251 AM. XVII./12.3. / MRÁV, 1999. 83.

252 AM. XVII./12.3.

253 AM. XVII./12.3.

másik fontos dolgot is kimondtak ezzel a határozatukkal a rómaiak. Ez a kijelentés ugyanis azt jelentette, hogy a transiugitanusokat szarmatáknak tekintik, aminek nyilvánvalóan az a tény lehetett az alapja, hogy szarmata vezérük volt az adott időpontban. Később, mint látni fogjuk, ennek a felfogásnak döntő szerepe lesz Valentinianus politikájában.

Az egyes törzsfőkkel folytatott tárgyalások után sor került az általános rendezésre, ennek során pedig gyökeres változások következtek be. Rehabilitálták az *arcaragantest*, akik: „*Miután sérelmeiket előadták, kegyelemben részesültek a római hatalom védőszárnyai alatt. Ezután biztosítékokat kértek szabadságuk visszanyerésére. A császár a sarmatákat ért méltánytalanságon megindulva összehívta őket, és az egész sereg előtt nyájas szavakkal fordult hozzájuk. Kijelentette, hogy mostantól fogva csak neki és a római hadvezéreknek tartoznak engedelmeskedni.*”<sup>254</sup> Ezt követően a császár Zizaist iktatta be a szarmaták királyának. A gyakorlatban így a hatalmát visszanyert *arcaragantes* római protektorátus alá került, az Alföld egésze ez által pedig római katonai ellenőrzés alá. Ez abban realizálódott, hogy a szarmaták a római hadvezéreknek is engedelmességgel tartoztak, ami túlmutat a névleges, császárnak való engedelmisségen. Az *arcaragantes* így visszanyerte hatalmát, sokan közülük ezért visszaköltöztek a birodalomból és a környező népektől az Alföldre.<sup>255</sup>

Miután Constantius lezárta a szarmatákkal folytatott tárgyalásokat, Brigetióba vonult, ahol a kvád követekkel kezdett el tárgyalni a békéről.<sup>256</sup> A kvádokat Vitrodorus herceg, Agilimundus alkirály és több törzsfő képviselte, akik végül örök hűséget esküdtek Rómának, igaz nekik nem kellett a továbbiakban római hadvezérek parancsainak engedelmeskedni, mint a szarmatáknak.<sup>257</sup> Vagyis, a kvádok esetében Constantius megelégedett azzal, hogy azok elismerték a Róma által a térségben kialakított új viszonyokat. Ezeket a viszonyokat pedig meg is kellett szilárdítani, ami egyet jelentett az új rendszer veszteseinek elhallgattatásával. Az új rendszer legfőbb vesztesei a *limigantesek* voltak, akiknek Zizais beiktatásával visszaültették a nyakukra az *arcaraganteseket*. Természetesen nyilvánvaló volt, hogy ezt a *limigantes* nem fogja egyszerűen elfogadni, de az Alföld egészének római katonai ellenőrzés alá vonását csak a birodalomból visszatelepült *arcaragantes* csoportok hatalomra juttatásával lehetett simán megoldani. Ezenkívül meg is akarták büntetni a *limigantest*, mert 356-357-ben szembefordultak Rómával. A kvádokkal megkötött béke után a római csapatok délre vonultak,

---

254 AM. XVII./12.4.

255 VÁRADY, 1961. 37.

256 AM. XVII./12.5.

257 AM. XVII./12.5.

azokra a Duna-Tisza és Temes-közi vidékekre, ahová 335-ben a *limigantes* két nagy csoportját, az *amicensese*ket és a *picensese*ket telepítették. Constantius azt tervezte, hogy a sáncokon kívülre telepíti a *limigantest*.<sup>258</sup> Ennek az volt a racionális magyarázata, hogy csak Rómához szorosan kötődő és annak hálaival tartozó *arcaragantese*ket szeretne volna a sáncokon belül látni. A kérdés csak az volt, hogy a *limigantes* hajlandó lesz-e magától teljesíteni a parancsot.

Az *amicensese*sek földjére érve Constantius gyűlésre hívta azok harcosait, és legendás szónoki képességeit latba vetve megpróbálta meggyőzni őket a parancs teljesítésére. Bár ebbéli szándékának őszinteségéről kételkednünk kell a későbbi események tükrében, ezért a gyűlést voltaképpen csak egy jól megszervezett kelepce részének kell tekintenünk. Mialatt ugyanis a császár beszélt, a római csapatok lassan körülvették az *amicensese*ket, és hiába igyekszik az ezt követő mézszárlásért Ammianus a felelősséget a szarmaták provokációjára hárítani, később elszólja magát, hogy a rómaiak támadtak először: „*A Nap már-már estébe hajlott, s a csökkenő fény arra intett, hogy nincs értelme a további halogatásnak. Katonáink magasba emelt zászlókkal támadásba mentek át.*”<sup>259</sup> Tehát nem az *amicensese*sek kezdték a vérontást, hanem a rómaiak, akik előre eltervezték az egészet, mert különben nem tudták volna „halogatni” a dolgot, hanem váratlanul kellett volna kitörnie az összecsapásnak. Ammianus hiába szépíti, a rómaiak előre megfontoltan törbe csalták és lemészárolták az *amicenses* harcosokat, majd utána azok falvait is felégették.<sup>260</sup> Ez a kegyetlen bánásmód kettős célt szolgálhatott. Egyfelől bosszút azért, mert szembefordultak Rómával, másfelől üzenet volt, ami azt kívánta megértetni az *amicensese*sekkel, hogy vagy elhagyják a földjeiket a parancs szerint, vagy elpusztulnak.

Ezt követően Constantius a római hadijelvényeket a *limigantes* másik csoportja, a *picensese*sek felé fordította, aki a Temes, Béga és az Igan mocsárvidékén éltek. Itt azonban a nehéz terep miatt koalíciós hadműveletekre volt szükség: „*Vezéreink ezért a taifalusok és a szabad szarmaták segítségét kérték. A terep sajátossága miatt a csapatokat több felé kellett osztani. Katonáink Moesiával határos vidéket választották, a taifalusok a szálláshelyükkel szomszédos területeken vonultak, a szabad szarmaták a velük szemben lévő föld felé tartottak.*”<sup>261</sup> Tehát a római csapatok Moesia, a taifalok kelet, Zizais hadserege pedig észak-nyugat felől tört be a

---

258 AM. XVII./13.1.

259 AM. XVII./13.3.

260 AM. XVII./13.3.

261 AM. XVII./13.5.



*picensesek* területére. A *picensesek* legyőzése után végül sor került a *limigantes* sáncokon kívülre telepítésére, ami azok Szamos menti területekre vonulását jelentette.<sup>262</sup> Ezek után Contantius úgy érezhette, hogy befejezte a térség stabilizációját. Ezt megünneplendő, a háború lezárásaként diadalmenetet tartott Sirmiumban, nem sejtve, hogy a *limigantesek* nemsokára újabb fejtörést fognak okozni neki.

Amint azt láttuk, a *limiganteseknek* nem nagyon tetszett a kényszerelköltöztetésük, ezért már az első adandó alkalommal 358/359 telén elhagyták a számukra kijelölt szállásterületet, és Valeria határához vonultak. Ez természetesen az egész, előző évben felállított rendszert veszélyeztette, ezért a császár seregestül még a tavasz beállta előtt Aquincumba sietett a kialakulóban lévő újabb válság mielőbbi kezelése céljából. Ahhoz, hogy ezt eredményesen megtehesse, követeket küldött a *limiganteshez*, hogy megtudja követeléseiket.<sup>263</sup> A követek visszatérésük után arról tájékoztatták a császárt, hogy a *limigantesek* a birodalomban szeretnének letelepedni. Ezt a kérést Constantius megfelelő tárgyalási alapnak fogadta el, mivel Róma számára is tartalmazott előnyöket. Ha a *limigantes* betelepül a birodalomba, akkor be lehet őket sorozni a római hadseregbe, és valószínűleg lázadni sem fognak, mert az előző évben már megtapasztalták, hogy milyen következményekkel jár, ha fegyvert fognak Róma ellen. 359 koratavaszán úgy tűnt, hogy Aquincumban mind a birodalom, mind a *limigantesek* számára előnyös szerződés fog köttetni. Hiszen a *limigantesek* a birodalomba betelepülve védelmet kapnak anélkül, hogy az *arcaragantesek* hatalma alá visszakerülnének, Róma pedig sok új fegyverforgatót nyer.<sup>264</sup> Az események menete azonban más irányt vett.

Aquincumnál nagy pompával készülődtek a *limigantes* behódolásának megünneplésére. Egy dombot hordtak össze, melyre felállították a császár dízsátrát és trónusát. Ez előtt a domb előtt pedig a pajzsos testőrgárda sorakozott fel, miközben a Dunán a római flotta cirkált.<sup>265</sup> Amikor minden készen állt, egy népes *limigantes* követség kelt át a folyón és járult a császár elé. Eddig úgy tűnt, hogy minden a szokásos forgatókönyv szerint fog zajlani, a barbárok felajánlják szolgálataikat Rómának, amit a császár kegyesen elfogad. Ám amikor Constantius éppen csak belekezdett a beszédébe, a *limigantesek* rárohantak a rómaiakra, akiket teljesen váratlanul ért a támadás, és először össze is zavarodtak.<sup>266</sup> Magát a császárt is csak alig sikerült megmenteni, és csak nagy nehézségek árán sikerült legyőzni a támadókat, annak

262 MÓCSY, 1974. 121.

263 AM. XIX./11.4.

264 AM. XIX./11.5.

265 AM. XIX./11.5.

266 AM. XIX./11.6.

köszönhetően, hogy a flotta megakadályozta a még több *limigantes* harcos átkelését a folyó jobb partjára. A *limigantes* probléma így meglehetősen véresen, de megoldódott Aquincumnál. Ezt követően nem hallunk többet róluk. A túlélőket vagy betelepítették a birodalomba, és ott beolvadtak a többi szarmata közé, vagy visszatelepítették őket az Alföldre az *arcaragantes* uralma alá.

A *limigantes* probléma megoldása után már maradéktalanul kiteljesedhetett a 358-as rendszer, aminek eredményeként az Alföldön a sáncokon belül csak olyan szarmaták maradtak, akik a rómaiaknak tartoztak engedelmisséggel, és akik római protektorátus alatt éltek. Mivel a szarmata polgárháború után a birodalomba menekült *arcaragantes* egy része 358 után visszatért az Alföldre, nem okozhatott nagy gondot a római katonai ellenőrzés kiszélesítése sem, mivel ezek a csoportok már a birodalmon belül több mint két évtizede az alatt éltek, ezért nem kellett új rendszert megszokniuk. Vagyis a sáncokon belüli területek továbbra sem tartoztak a birodalomhoz, de a rómaiak katonai ellenőrzést gyakoroltak felette, és az ott élő szarmata népesség védnökségük alatt élt, valamint engedelmisséggel tartozott nekik.

A 335-358 közötti etnikai változások persze az Alföldön sem múltak el nyomtalanul. Legjelentősebb változásként már említettem a germánok beköltözését a Maros-Körös közére, márpedig ezt a tényt is integrálni kellett a 358-as rendszerbe.<sup>267</sup> Ezt egy új sáncvonal építésével oldották meg, ami a Köröstől északra húzódik, s feladat, Zizais klienskirályságának elválasztása volt a Csörsz-árokrendszeren belüli germán szállásterületektől.<sup>268</sup> Ennek megfelelően a Köröstől északra húzódó sáncok építését Soproni Sándor 359-374 közé teszi, amit elfogadhatónak tartok, bár szerintem ezt az intervallumot 359-370-re lehetne leszűkíteni.<sup>269</sup> Ezzel a sáncvonallal mutat kapcsolatot a Túrkevétől 4,5 kilométerre 1978-ban egy légi fotóval azonosított római katonai tábor, melyet a terepbejárás során előkerült IV. századi leletanyag alapján egykorúnak feltételezhetünk a sáncokkal, mellyel való kapcsolatát földrajzi elhelyezkedése is alátámasztani látszik.<sup>270</sup> Igaz, a pontosabb kormeghatározáshoz feltétlen szükség lenne ásatásokra is.

Itt elérkeztem egy olyan ponthoz, amelynél vissza kell utalnom a már említett *Praefectus Legionis, Transiacinco* tisztségére, amivel kapcsolatban korábban már megállapítottam, hogy

---

267 SOPRONI 1969. 47.

268 SOPRONI 1969. 47.

269 SOPRONI 1969. 47.

270 ERDÉLYI, 1981. 131-133.

létrejöttét csak 358 után tartom valószínűnek.<sup>271</sup> Ez a tisztség ugyanis egy legkésőbb 365-ben összeállított jegyzékben szerepel, ezért jóval korábbi létezése is feltételezhető, de nem bizonyítható. Mráv Zsolt szerint a *Praefectus Legionis, Transiacinco* az Aquincum előterében lévő római katonai igazgatás alatt álló terület előjárója volt.<sup>272</sup> Ilyen zóna létét persze 335-358 között sem zárhatjuk ki egyértelműen, de véleményem szerint a konkrét tisztség létrehozása leginkább a 358-as rendezéshez köthető, és összefüggésben áll Ammianus azon közlésével, mely szerint a szarmatáknak római parancsnokoknak kell engedelmeskedniük.<sup>273</sup> Mivel ez a 358-as rendelkezés és az ezt követő pár évben felbukkant új, a szarmata területek felett felügyeletet feltételező tisztség szoros logikai összefüggést mutat.

## VI.5. I. VALENTINIANUS: RÓMAI KATONAI ELLENŐRZÉS A SÁNCOK MENTÉN

A 364-ben trónra került I. Valentinianus császár külpolitikájában kulcsszerepe volt a birodalmi határvédelem megerősítésének, ahogy ezt Ammianus is megállapította: „*Valentinianus ugyanis uralkodásának kezdetétől fogva dicséretes, de túlzott buzgalommal iparkodott a határokat megerősíteni.*”<sup>274</sup> Sok helyen építtetett új erődöket és egyéb létesítményeket. Az is tény, hogy a ma ismert római határvédelemhez kapcsolható objektumok jelentős részét ekkor építették, vagy legalábbis felújítási munkálatokat végeztek benne.<sup>275</sup> Ahogy arra már Ammianus is utalt, Valentinianus időnként túlzott buzgalma miatt több kárt okozott a római biztonságpolitikának, mint amennyi hasznot az általa végzetetett munkálatok hoztak. Sőt, még ha közvetett módon, de egy ilyen elhibázott döntés vezetett a halálához is, amit majd részletesebben kívánok a későbbiekben tárgyalni.

Valentinianus gyakran csak a római érdekeket tartotta szem előtt, és ezért döntései végrehajtását nem készítette elő megfelelően diplomáciailag. Nem egyszer úgy vágott bele a védelmi vonalak barbár területekre való előretolásába, hogy az ott élő népekkel előzőleg nem egyeztetett. Természetesen ennek súlyos következményei lettek, mint például 369-ben, amikor: „*Terveinek megvalósításához azt tartotta a legcélravezetőbbnek, és el is határozta, hogy a Rajnán túl, a barbárok területén Pirus hegyen sebtében egy erődöt építtet.*”<sup>276</sup> Persze

---

271 NOT.DIG. OCC. XXXIII.65.

272 MRÁV, 1999. 86.

273 AM. XVII./12.4.

274 AM. XXIX./6.1.

275 VISY, 2000. 108-111.116-118.

276 AM. XXVIII./2.2.

mindezt az ott élő alemannok megkérdezése nélkül, ami végül az erődöt építő katonák lemeszárlásához vezetett. Mindezekből azonban nem sokat tanult Valentinianus, a 370-es évek elején ugyanis előállt a Csörsz-árokrendszer előretolásának tervével, ami a gyakorlatban külső sáncok megépítését jelentette. Ez a Duna-Tisza-Közén a belső sáncoktól 10-20 kilométerre északra egy új sáncvonal kiépítésével járt, aminek következtében transiugitanus területek kerültek az új védelmi rendszeren belülré, és ez volt a későbbi események elindítója.<sup>277</sup>

Ahogy már említettem, a transiugitanusok egy kvádokból és szarmatákból álló törzsszövetség volt, a belső sáncok vonalától északra. 358-ban II. Constantius a transiugitanusok szarmatáknak minősítésével kivette őket a kvád Araharius uralma alól, és római védnökség alá kerültek.<sup>278</sup> Ez a védnökség azonban a valóságban soha sem realizálódott, a rómaiak protektorátusa nem terjedt ki a sáncoktól északra, és nincs arra utaló jel, hogy 358-370 között kísérletet tettek volna a kiterjesztésre. Talán pontosan a területre jellemző kibogozhatatlan etnikai viszonyok miatt nem került erre sor. A transiugitanusok a gyakorlatban kvád érdekszférában maradtak 358 után is egy fajta köztes zónaként a sáncok és a kvád állam között. Úgy tűnik, Róma hallgatólagos beleegyezése mellett a kvádok a 370-es évek elejére integrálták a területet, azokat a területeket, amelyeket Valentinianus utóbb minden tárgyalás nélkül kisajátított és amelyekről megkezdték a kvád lakosság szisztematikus elűzését. Ezt Valentinianus abban az esetben tehetné meg, ha az említett területeket valami miatt rómainak foghatta fel, ahogy azt Ammianus is írja: „*A quadusok földjét az Ister folyón túl már római tulajdonnak tekintette, és megerősített táborokat építtetett.*”<sup>279</sup> Márpedig a transiugitanus földet római uralom alá tartozó területnek csak az Usaferrel és Arahariusszal kötött 358-as szerződés alapján lehet tekinteni. Mivel a rómaiak e szerint a szerződés szerint szarmatának tekintették a transiugitanusokat, érvényesnek gondolhatta Valentinianus az alföldi szarmaták feletti római protektorátust rájuk is, és ezért úgy vélte, hogy senkitől sem kell engedélyt kérnie az építkezések megkezdésére. De akárhogy is értelmezzük a szerződést, azt semmilyen körülmények között nem lehet a kvádokra is vonatkoztatni, ezért kellett őket elűzni a területről, amit Ammianus maga is jogtalannak tartott, hiszen a kvádokkal kapcsolatban ezt írja: „*egy teljesen alaptalan koholmány folytán akarták elűzni saját földjeikről*”<sup>280</sup> A kvádok elűzését pedig két esetben lehet jogtalannak tartani. Először is a kvádok elűzésére a 358-as szerződés semmiféle jogalapot nem biztosít, mivel az csak a

---

277 MRÁV, 1999. 84. 86-87.

278 AM. XVII./12.3.

279 AM. XXIX./6.1.

280 AM. XXIX./6.1.

szarmatákra vonatkozott. Másodszer, a kérdéses terület az adott időpontban de facto Gabinius kvád király országához tartozott, akinek az uralmát Róma is elismerte, márpedig tőle senki nem kért engedélyt a munkálatok megkezdésére és a lakosság kitelepítésére.<sup>281</sup>

Mint láttuk, elég kétséges jogi háttérrel, de megindultak a sáncrendszer előretolásának munkálatai, melyet Illyricum fő-hadparancsnoka, Equitius (Aequitius) *comes et magister untriusque militiae* felügyelte, az építkezések tényleges irányítója a valeriai határszakaszon a provincia *dux* volt. Ebben a tisztségben 371-ben történt változás, amikor is Terentius Frigeridus követte, aki 373-ig töltötte be ezt a hivatalt.<sup>282</sup> Nagyjából a két *dux* cseréjének időpontjára, vagyis 371-re tehetjük a nagyarányú építkezések megindulását, amit az ekkor épített objektumokból előkerült nagyszámú Frigeridus névvel ellátott bélyeges téglák is bizonyítanak.<sup>283</sup> A végül befejezetlenül maradt külső sáncokat ekkor kezdték el építeni, azonban az egyszerű vallumrendszer mellett katonai ellenőrzőpontok kiépítésébe is belefogtak a külső sáncok mentén. Ilyen ellenőrzőpontot tárt föl 1967-68-ban Soproni Sándor Hatvan-Gombospusztán.

A szóban forgó objektum három részből állt. Egy kerítés által körülvevett őrtoronyból, egy kéthelyiséges barakkból és az egészet körülölelő sáncárok rendszerből.<sup>284</sup> Az őrtorony a kerítéssel együtt 14,87 X15,70 méter alapterületű, elrendezése és arányai megfelelnek a limes mentén ugyanebben az időben épített más őrtornyok analógiájának.<sup>285</sup> A toronytól mintegy 58 méterrel észak-nyugatra állt a 22,30 X9 méteres, kéthelyiséges barakképület.<sup>286</sup> A barakk mérete nem valószínűsít egy kisebb szakasznál nagyobb védőrséget, vagyis egy késő római kiserőddel van dolgunk, melynek formája, építési stílusa és a benne talált bélyeges téglák (AP VALENTINI, FIG SAB) Valentinianusi építésre utalnak.<sup>287</sup> Elhelyezkedése alapján a kiserőd rendeltetése is egyértelmű, a külső sáncok vonalában egy átkelőhelyet kellett őrizni a Zagyván.<sup>288</sup> Már Soproni is megállapította, hogy a gyér leletanyagból következően a hatvan-gombospusztai őrállomás nem lehetett sokáig használatban.<sup>289</sup> Szerintem azonban ténylegesen soha nem is vették használatba megépítése után az objektumot, mivel az a rendszer, aminek a

---

281 MRÁV, 1999. 87.

282 LŐRINCZ, 1976. 104-105. / MÓCSY-FITZ, 1990. 85. / LŐRINCZ, 1999. 54.

283 LŐRINCZ, 1999. 53-57.

284 SOPRONI, 1970. 23.

285 SOPRONI, 1970. 17. / VISY, 2000. 116-118.

286 SOPRONI, 1970. 23.

287 SOPRONI, 1970. 21-22. 25.

288 SOPRONI, 1970. 17. / SOPRONI 1978. 81-86. / DEMÉNY, 1997. 5.

289 SOPRONI, 1970. 19.

része lett volna, sohasem készült el.

Egy ilyen kis őrállomásnak önmagában messze a többi római objektumtól semmi értelme nem lenne, csak egy rendszer elemeként képzelhető el a megépítése. Ebből az következik, hogy a külső sáncok vonalán több ilyen őrállomást tervezhettek építeni, vagy építhettek meg ténylegesen is, de ezekből az említett példán kívül nem ismerünk másikat. Mindenesetre egy ilyen őrállomásból álló rendszernek szüksége volt egy olyan ellátó központra, ami a térségbe telepítendő csapatok központi bázisául szolgált. Ezt a szerepet nyilvánvalóan a Göd, Bócsa-Újtelepnél található nagyméretű késő római létesítmény volt hivatott ellátni.<sup>290</sup> Ezt az erődöt még Soproni azonosította, és a felszínen talált tegula töredékek alapján Valentinianus korára datálta.<sup>291</sup> De ásásokat nem végzett. Ma viszont Mráv Zsolt közelmúltban végzett ásatai alapján többet tudunk az erőről. Tudjuk, hogy építését Frigeridus hivatali idején kezdték, alapterülete 400X290 méter, alakja pedig ovális, és 12 méter átmérőjű kerek tornyokkal van ellátva.<sup>292</sup> Ezek alapján bátran állíthatjuk, hogy a kérdéses erőd a legnagyobb barbaricumai római katonai létesítmény lett volna, ha valaha elkészül, hiszen ennek az építése is hasonlóan a pár évvel korábbi Prius-hegyi példához az alapozásnál félbeszakadt. Már csak mérete és fekvése miatt is ennek az objektumnak az építése sértette legjobban a transiugitanusok és a kvádok érdekeit. A Magyarország Régészeti Topográfiája 9 című könyv 4. térképe alapján ugyanis az erőd 3 kilométerre fekszik a Dunától és 7 kilométerre északra a belső sáncok vonalától, vagyis mélyen transiugitanus területeken belül, annak is a legsűrűbben lakott vidéke (Hartyán és Gombás patakok völgye) tőszomszédságában.<sup>293</sup>

Egy ekkora, a sáncok előretolásával létrejövő védelmi rendszernek és a Göd, Bócsa-Újtelepnél fekvő erődnek jó összeköttetésre volt szüksége a Duna jobb oldalán álló római erődökkel. Ezért ekkor került sor a belső sáncok vonalától északra, vagyis a Dunakanyartól az Ipoly torkolatáig a megerősített átkelőhelyek kiépítésére, minden bizonnyal első lépésként még a nagyobb *barbaricum*i építkezések megkezdése előtt.<sup>294</sup>

A 371-374 között folytatott Csörsz-árokrendszer előretolásával kapcsolatos építkezéseket három csoportba lehet osztani:

#### 1. Sáncok, ellenőrzőpontok

290 SOPRON, 1970. 27. / SOPRONI, 1978. 81-82. / MRÁV, 1999. 85.

291 SOPRONI, 1970. 27.

292 VISY, 2003. 198-200.

293 MRT 9. 4. térkép

294 VISY, 2000. 50-51. 53. 54-55. / LŐRINCZ, 1999. 53-56.

2. Göd, bócsa-újtelepi erőd
3. Megerősített átkelőhelyek

Ezek voltak tehát azok az objektumok, amelyek építése miatt a kvádoknak el kellett költözniük, és amik miatt mind formális, mind informális csatornákon keresztül tiltakoztak: „Az ottani lakosok méltatlankodnak emiatt, de kezdetben csak óvatosan, követséggel és titkos tárgyalásokkal igyekeztek védekezni”<sup>295</sup> Ennek eredményeként Equitius ideiglenesen felfüggesztette a munkálatokat és vizsgálatot indított. Ám az udvari intrika közbeszólt: „Maximunus azonban, aki valósággal kereste a jogtalankodásra való alkalmat és nem tudta megfékezni veleszületett gögjét, amit a praefectusi méltóság még csak fokozott, kárhoztatta Equitiusnak, Illyricum akkori főhadparancsnokának tevékenységét, mivel szerinte annak makacssága és tunyasága miatt nem készült el még mindig az a létesítmény, amelyet a parancs értelmében szorgalmaznia kellett volna. Hozzáfűzte, mintha a közjó érdekét tartaná szem előtt, hogyha az ő fiára, Marcellianusra bízják a hadvezéri hatalmat Valeriában, akkor az erődítmény minden késedelem nélkül elkészülne.”<sup>296</sup> A létesítmény, amit a parancs értelmében szorgalmazni kellett volna, nyilvánvalóan a Göd, bócsa-újtelepi erőd volt, mivel az az egyetlen olyan ismert objektum, ami ekkora jelentőséggel bírhatott.

Végül az intrikák hatására 373-ban Frigeridust leváltották, és helyette Marcellianust lett a *dux* Valeriában, akinek bizonyítania kellett, ezért minden áron keresztül akarta vinni a császár akaratát, vagyis az építkezéseket be kellett fejeznie.<sup>297</sup> 374. tavaszán ezért újra kezdték a munkálatokat, ami természetesen ismételten kiváltotta a kvádok tiltakozását. Marcellianus először hajlott a tárgyalásokra Gabinius kvád királlyal, ám az nyilván hamar kiderült, hogy az álláspontokat nem lehet egymáshoz közelíteni, ezért az ifjú *dux* végzetes lépésre szánta el magát. Meggyilkoltatta Gabiniust egy vacsorán.<sup>298</sup> A kvád király meggyilkolását nagyjából 374 májusára tehetjük, mivel tudjuk, hogy a gyilkosságot követő kvád támadás aratás idején, azaz júniusban érte a birodalmat.

A gyilkosság háborút robbantott ki a kvádok és a rómaiak között, ráadásul a szarmaták egy része is a rómaiak ellen fordult, nyilván a sáncrendszer előretolása miatt rájuk rótt köteleességek és a nagyobb arányú római katonai jelenlét miatt az Alföldön. A barbár támadás

---

295 AM. XXIX./6.1

296 AM. XXIX./6.2.

297 LŐRINCZ. 1976. 104-105. / LŐRINCZ, 1999. 54. / MÓCSY-FITZ, 1990. 85.

298 AM. XXIX./6.2.

katasztrófálisan érintette a rómaiakat. A határvédelmet felmorzsozták, ebben minden bizonnyal szerepe volt annak, hogy a római egységek egy része nagy valószínűséggel a *barbaricum*i építkezéseken kellett, hogy dolgozzon. A támadó barbárok két római légiót is megsemmisítettek.<sup>299</sup> A betöréssel járó pusztítás sokkolta a rómaiakat: „*Ezután a rabláshoz és fosztogatáshoz kiválóan értő quadusok meg sarmaták szövetkeztek, és egyre messzebb kalandoztak. Férfiakat, nőket egyaránt elhajtottak zsákmányul, s ujjongva nézték a fölperzselt majorok üszkös maradványait, valamint a mit sem sejtő, lekaszabolt lakosok szenvedéseit, akiket könyörtelenül legyilkoltak.*”<sup>300</sup> A kvádok és a szarmaták hónapokig portyáztak Pannoniában addig, amíg egy nagyobb római sereget meg nem jelent a következő év elején Carnuntumban a császár vezetésével.<sup>301</sup> Valószínűleg ehhez a 374-es betöréshez köthető a leghíresebb, leghírhedtebb pannoniai kincslelet, a Seuso-kincs földbe kerülése is.

## **VI.6. ESETTANULMÁNY: A PANNONIAI ERŐDÖK ÉS A 374-375-ÖS RÓMAI-KVÁD HÁBORÚ**

A 374-es kvád-szarmata betörés méltó választ kívánt római részről, ezért, amikor Valentinianus galliai csapatokkal megérkezett Carnuntumba 375 tavaszán, a római tartományokat pusztító barbárok visszavonultak saját földjükre, mert biztosak lehettek abban, hogy a császár büntető expedíciót fog vezetni azok megtámadására.

Valentinianus nem véletlenül választotta Carnuntumot hadműveleti bázisának, ez a már több mint 300 éves római katonai bázis ugyanis jó fekvése miatt (a Morva folyó torkolatával szemben, a Duna jobb partján) igen előnyös kiindulópontot biztosított az itt felvonuló római erőknek.<sup>302</sup> A Duna és a Carnuntumban állomásozó római flotta lehetővé tette a gyors és könnyű vízi úton történő szállítást a pannoniai határszakasz katonai létesítményeinek bármelyikébe, ezen kívül a morvai vízi utat felhasználva még egy, a Kvád Királyság északnyugati felébe vezetett katonai vállalkozás utánpótlását is biztosíthatta. Ezeken felül a város szárazföldi utak csomópontjában is feküdt, valamint innen kiindulva Pozsony térségében átkelve a Dunán a kvád központi területek is támadhatók voltak. Egyszóval Carnuntum ideális választás volt egy, a kvádok ellen készülődő hadsereg számára. Másrészről a város katonai jelentőségén kívül már nem bírt semmilyen vonzeróval. Ammiunus kifejezetten romosnak és

---

299 AM. XXIX./6.4.

300 AM. XXIX./6.3.

301 AM. XXX./5.1.

302 AM. XXX./5.1.



ósdinak találta a hajdan szebb napokat is látott épületeket: „*Ezután bevonult (Valentinianus) Carnuntum illyricumi városba, amely most lakatlan és elhagyatott állapotban van.*”<sup>303</sup> Itt azonban felmerül a kérdés, hogy Ammianus közlése művének, írásának idejére, azaz 390 körülre vagy 375-re vonatkozik. Hajlok afelé, hogy elfogadjam ez utóbbi változatot, hiszen logikusan végiggondolva 375-ben Carnuntum nem nyújthatott valami impozáns látványt, lévén, hogy gazdaságilag már hanyatlott, lakói elhagyták a polgárvárost, és az erőd falai közé költöztek.<sup>304</sup> Ezen kívül nyilván még a pár évvel korábbi földrengés nyomai is látszottak az épületeken, valamint az előző évi barbár betörés is hagyhatott nyomokat.<sup>305</sup> Valentinianust a hadműveleti bázis ilyen lepusztult településre helyezésében annak fekvése motiválta és előnyös katonai logisztikai háttere, hiszen a városban fegyvergyár működött a Notitia Dignitatum szerint, és a környékén található villa-hálózat megfelelő ellátórendszer lehetett egy sereg számára. A legnagyobb ilyen ismert villa a Murocincta nevű állami birtok központja volt, a mai Parndorf, ahová Valentinianus a császári udvart szállásolta el, amíg az előkészületek tartottak.<sup>306</sup>

Az előkészületek pedig meglehetősen elhúzódtak, három hónapba került, amíg a megfelelő mennyiségű élelmet, fegyvert és katonát összegyűjtötték a vállalkozáshoz, de legalább bőven volt idő hadműveletek alapos kidolgozására és logisztikai előkészítésére. „*Mialatt tehát a császár három teljes hónapon át Carnuntumban időzött, közben fegyvereket és élelmiszereket gyűjtött egybe, hogy kedvező alkalommal behatoljon quadusok földjére, mert ők okozták a borzalmas vérengzést.*”<sup>307</sup> Ha ezt a közlést összevetjük Ammiánus korábbi leírásával (AM. XXIX/6.3.), akkor azt tapasztaljuk, hogy a szarmaták felelőségét a pusztításokban 375 nyarán Valentinianus már nem firtatja. Vagyis, amíg a 374-es pusztítás leírásánál azt mondja, hogy a „*rabláshoz és fosztogatáshoz kiválóan értő quadusok és sarmaták szövetkeztek*”,<sup>308</sup> addig a hadjárat fő célpontjaként 375-ben már csak a kvádokat nevezi meg, és őket teszi egyedül felelőssé a történetekért. Ennek többféle magyarázata lehet. Egyfelől elképzelhető, hogy az első forrásban említett szarmaták nem a sáncokon belül élő, Rómával kliensi viszonyban lévő szarmatákat kell értenünk, hanem a kvád uralom alatt élő transiugitanusokat, akiket mint láttuk, Valentinianus terveit a legérzékenyebben érintettek, és akiket a rómaiak szarmatának tekintettek.

---

303 AM.XXX./5.3.

304 FREISINGER-KRINZINGER, 2002. 263.

305 FREISINGER-KRINZINGER, 2002. 263.

306 MÓCSY-FITZ, 1990 222.

307 AM.XXX./5.3.

308 AM. XXIX./6.3.

Másfelől azt a feltételezést sem szabad kizárni, hogy a kliens szarmaták egy része lázadt föl 374-375-ben, és a kvád római háborút akarták felhasználni arra, hogy lazítsanak Rómától való függésükön. Azonban bármelyik verzió történt is meg a valóságban, az tény, hogy Valentinianus nem számolt a szarmaták elleni hadműveletekkel 375-ben, és nem is hajtott végre ilyeneket, vagyis azoktól a hírektől, amelyek a szarmatákat is felelőssé tették a pusztításokban, eljutottak a kvádok kizárólagos bűnbakká tételéig. Ennek háttérében egy valami állhat. Tudjuk, hogy Valentinianust nem sokkal a térségbe érkezése után egy szarmata követség kereste fel, amely: *„a lábához borult és békés szándékkal könyörögve kérte, hogy jöjjön hozzájuk kegyesen és jóindulattal, mert meg fog róla győződni, hogy népük semmilyen gonosztettet nem követett el, és ilyenekről tudomása sem volt. Mivel ezt többször elismételték, a császár alapos mérlegelés után azt válaszolta, hogy mindezeket a helyszínen, ahol állítólag történtek kell majd hiteles bizonyítékok alapján megvizsgálni és megbosszulni.*”<sup>309</sup>

Mindezekből pedig az következik, hogy a vizsgálat ártatlannak találta a szarmatákat, aminek két magyarázata lehet. Vagy az bizonyosodott be, hogy csak a transiugitanus szarmaták vettek részt a betörésben, és ez esetben mint látni fogjuk meg is kapták a büntetésüket, vagy a kliens szarmaták maguk leszámoltak a Róma ellen fellázadt társaikkal, hogy elkerüljék a császár haragját, és így ok sem volt már a sáncon belüli szarmaták elleni fellépésre. Ezen lehetőségek közül az elsőt tartom elfogadhatónak, mert az jobban indokolja, hogy miért a transiugitanus területek lettek a későbbi hadjárat fő célpontjai. Ezek alapján azt valószínűsíthetjük, hogy a 374-es betörésben minden bizonnyal a transiugitanus szarmaták vettek részt, akiket a rómaiak tartottak szarmatáknak, a sáncon belül élő kliens szarmatáknak pedig sikerült magukat tisztázniuk, ezért lehetett 375-ben mindenért a kvádokat okolni, s ez indokolta a római támadást a kvád uralom alatt élő transiugitanusok ellen.

Mint láttuk, a rómaiaknak három hónapra volt szükségük csapataik és azok ellátmányának összegyűjtésére. Felmerül tehát a kérdés, hogy mekkora is lehetett az a haderő, amellyel Valentinianus belevágott a kvád háborúba. Azt tudjuk, hogy Galliából hozott magával csapatokat, ezek létszáma azonban nem valószínű, hogy meghaladta a tízezer főt, mert ennél több embert nem lehetett elvonni a galliai provinciákból anélkül, hogy azok védelme ne gyengült volna meg jelentősen. Ehhez még hozzá lehetne adni az Illyricumban a *Magister Peditum Praesentialis* alá tartozó 15 ezer embert, de nem szabad megfeledkeznünk arról,

---

309 AM. XXX./5.1.

hogy ez csak keretlétszám, így ennél kevesebb ténylegesen szolgálatot teljesítő katonával kell számolnunk.<sup>310</sup> Ebből az összegből is le kell vonnunk a három *Legio Pseudocomitatenses* alakulatot, mivel ezek nem operáló egységek, ezen felül valamennyit az előző évben folytatott harcok miatt is le kell vonnunk, ezért maximum 7500 hadra fogható katonát feltételezhetünk a *Magister Peditum Praesentialis* parancsnoksága alatt Illyricumban. Természetesen a rendelkezésre álló expedicionális egységek mellett sor kerülhetett a határvédő alakulatok soraiból is elvonásokra, illetve sorozásokra is, ezek alapján a Valentinianus számára rendelkezésre álló hadjáratban felhasználható erők létszámát a Közép-Duna- medencében körülbelül 25 ezer főre tehetjük.

Azt, hogy a rómaiak nem lehettek elsöprő létszámfölényben a kvádokkal szemben, alátámasztja az, hogy frontális támadás helyett csak korlátozott jellegű hadműveletbe kezdtek 375 nyár végén. Ezen felül kisebb létszámú sereget valószínűsít az a tény is, hogy egy nagyobb sereget a pannoniai elpusztított infrastruktúra nem lett volna képes ellátni alig egy évvel azután, hogy egy teljes évi termés ment veszendőbe, és a magtárak jó része elpusztult.

A tartalékok összegyűjtése nem kis gondot jelentett, az élelmiszer mellett pedig fegyverekre is szükség volt, ezeket az öt nagy illyricumi fegyvergyár állította elő. Azaz Carnuntum, Aquincum, Sirmium, Lauricanum és Salonae.<sup>311</sup> De figyelembe kell vennünk azt is, hogy az öt gyárból kettő (Carnuntum, Aquincum) valószínűleg súlyos károkat szenvedett a 374-es betörésnél. Az előkészületek során, amint azt láttuk, az élelmiszert és a hadianyagokat Carnuntumban gyűjtötték össze, de nem valószínű, hogy az egészet ténylegesen is ott tárolták, mivel logikusnak tűnik azok elosztása a későbbi felvonulási útvonal mentén, ahogy arra más példa is utal a korszak hadtörténelmében. Ammianus Iulianus Apostata 363-as mezopotámiai hadjáratának leírásánál megemlíti, hogy „*A fenti intézkedések után azt színelte, mintha át akarna kelni a Tigrisen, ahol az út mentén előzőleg tervszerűen élelmet halmozott fel.*”<sup>312</sup> Tizenkét évvel később Valentinianus számára megvolt ugyanez a lehetőség, hiszen Carnuntumból könnyen leusztathatta az ellátmányt Aquincumig, és eloszthatta azt azokban a folyóparti erődökben, amelyeket a sereg vonulás közben érintett. Ez mindenképpen logikusabbnak tűnik, mint az, hogy a limes úton szekerekkel vitték volna az ellátmányt a csapatok után, már csak az energia megtakarítás szempontjából is, hiszen ésszerűbb több tonna szállítmányt leusztatni a folyón, mint igavonó állatokkal végig húzatni a folyó partján.

310 VÁRADY, 1961. 49.

311 NOT. DIG. OCC. XI. 145-146. ORI. XI. 32-33.

312 AM. XXIII./3.3.

A három hónapos carnuntumi tartózkodás alatt a római hadvezéreknek volt idejük végig gondolni a haditervet, melynek előkészítésében a legfontosabb kérdés az lehetett, hogy milyen útvonalon haladva törjenek rá a kvádok országára. A gyakorlatban három lehetséges útvonal állt a római hadsereg rendelkezésére. Ezek közül az első volt a legegyszerűbb, ami szerint a rómaiak Carnuntumból a mai Pozsony térségébe vonulnak, és ott kelnek át a Dunán, de ez meglehetősen kockázatosnak ígérkezett, mert itt lehetett a legnagyobb kvád ellenállásra számítani. Már csak azért is, mert a római hadsereg carnuntumi összpontosításához ezek a kvád területek feküdtek a legközelebb, ezért itt számíthattak a kvádok leginkább a támadásra. A következő lehetséges behatolási pont Brigetionál volt, ahonnan kiindulva a rómaiak a kvád központi területeket támadhatnák. Az eddig említett két behatolási pont között (Pozsony térsége, Brigetio), ugyanis nem volt átkelésre alkalmas hely, mivel a Csallóköz és a Szigetköz mocsaras lápvilága akadályozta egy nagyobb inváziós sereg behatolását kvád földre.<sup>313</sup> A harmadik behatolási lehetőség Aquincum felől volt nyitva, ahonnan kiindulva a transiugitanus területeket lehetett támadni, azt a kvád államhoz tartozó vidéket, ahonnan az egész konfliktus eszkalálódott.

Ezek a lehetőségek álltak tehát a római hadvezérek előtt, amiket mérlegelve végül a következő terv született: A főereg áthelyezi a hadműveleti bázist Aquincumba, miközben egy különítmény betör kvád területre, fedezve ezt a hadmozdulatot, majd a főereg a Dunán átkelve csapdába ejti és megveri a kvádokat. A tényleges hadmozdulatok augusztus második felében kezdődtek, amikor a római sereg elhagyta Carnuntumot és Aquincum felé indult a limes úton, miközben egy Merobaudes és Sebastianus által vezetett különítmény Pozsonynál, vagy Brigetionál kvád területre tört.<sup>314</sup> A Merobaudes-Sebastianus féle különítménynek hármas funkciót kellett ellátnia. Egyfelől pusztítania kellett az ellenség hátszágát, másfelől fedeznie kellett a Duna jobb partján haladó főerők bal szárnyát, harmadrészt pedig meg kellett osztania az ellenséges erőket. Különítmények alkalmazása ilyen jellegű feladatra sem áll példa nélkül a korszak hadtörténetében. Iulianus Apostata már említett 363-as mezopotámiai hadjáratának idején ugyanilyen hadoszlopot küldtek a főerők fedezésére: *„eredeti elgondolás szerint haladéktalanul harmincezer válogatott katonát bízott az említett Procopiusra; melléje rendelte egyenlő hatalommal Sebastianus comest, Egyiptom volt hadvezérét. Megparancsolta nekik, hogy vonuljanak egyelőre a Tigrisen innen, és fűrkésszenek ki mindent éber szemmel,*

---

313 KURUCZ, 1914. 21-22.

314 AM. XXX./5.4.

*nehogy váratlanul támadás érje őket a védtelenül hagyott oldalról, ami saját tapasztalata szerint gyakran elő szokott fordulni.”*<sup>315</sup> Az itt említett harmincezer katonának minden bizonnyal csak a töredéke állt rendelkezésére Merobaudesnak és Sebastianusnak 375-ben, lévén hogy a kvádok elleni háború jóval kisebb léptékű volt, mint Iulianus 363-as nagy mezopotámiai inváziója. Az elgondolás azonban ugyanaz volt, a főerőket oldalról fedező több funkciót ellátó kisebb különítmény alkalmazása. A két eset közti hasonlóságot tovább növeli, hogy Sebastianust mind két alkalommal a társvezérek között találjuk. Már maga a tény is érdekes, hogy egy különítményt két egyenlő hatalommal bíró tiszt vezessen, ez a parancsnoki dualizmus ugyanis nem magyarázható azzal, hogy egyikőjük a lovasság, másik pedig a gyalogság parancsnoka lett volna, mivel 375-ben tisztán gyalogos alakulatok alkották a *Barbaricum*ba küldött osztagot.<sup>316</sup> A két egyenrangú parancsnok kinevezésével a császár talán az egyéni akciókat kívánta megelőzni, és biztosítani akarta, hogy a főseregtől leválasztott hadoszlop mindenben az utasításainak megfelelő módon cselekszik.

Mialatt a Merobaudes-Sebastianus féle különítmény betört a kvád területekre Valentinianus a fősereggel Aquincumba vonult.<sup>317</sup> Nem tartom valószínűnek, hogy a Dunakanyar érintésével végig a folyó mellett tette volna meg az utat a sereg. Sokkal inkább elképzelhető, hogy Esztergom előtt Tokod felé eltávolodtak a folyótól és a Pilist Tatabánya felől megkerülve érkeztek meg Aquincumba, ahol Valentinianus: „*a váratlan eshetőségekre felkészülve hajókat gyűjtött össze, nagy sietve hidat veretett, de aztán mégis egy másik helyen kelt át és tört be a quadusok országába.*”<sup>318</sup> A rómaiak tehát hidat vertek a Dunán Aquincumnál, de mégsem itt keltek át a folyón, ez azt feltételezi, hogy a hídverés csak megtévesztés volt, azt akarták elhitetni a kvádokkal, hogy a Csörsz-árok belső vonalától délre kelnek át a Dunán, ami katonailag indokolt is lett volna, mert így a sáncok fedezetében hajthatták volna végre az átkelést. Az aquincumi híd építésével azt érték el a rómaiak, hogy az ellenség a belső sáncok felől várta a támadást, így erőiket a sáncok előterében összpontosíthatták, míg a lakosság ezek mögött a Börzsönyben keresett menedéket.<sup>319</sup> A rómaiak azonban a belső sáncok vonalától északra keltek át a folyón, és ott hatoltak be a kvád területekre. Erre enged következtetni Ammianus megjegyzése, aki a betörést a „*quaduok országába*” teszi. Ezt a megjelölést csak a sáncoktól északra lévő transiugitanus területekre lehet értelmezni, mivel azok álltak kvád uralom alatt. Amint azt már korábban vázoltam, három útvonal állt a rómaiak rendelkezésére

315 AM. XXII./3.2.

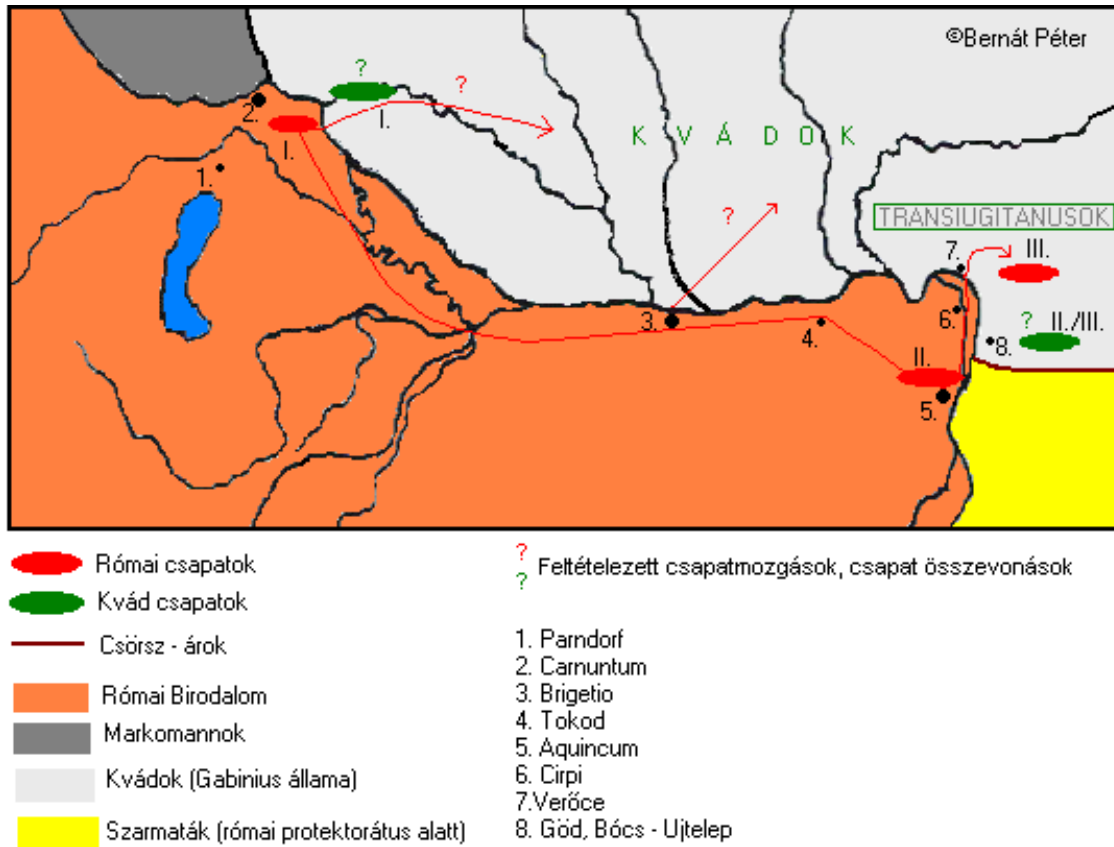
316 AM. XXX./5.4.

317 AM. XXX./5.4.

318 AM. XXX./5.4.

319 AM. XXX./5.4. / PAULOVICS, 1934. 162.

kiépített átkelőhelyekkel, melyeken keresztül a transiugitanus területekre ronthatnak, és ezzel a sáncok előterében lévő kvád erőket csapdába ejthették a hátországuktól elvágva a sáncoknak szorítva.



9. ábra: Római-kvád háború hadmozdulatai 375-ben

Aquincumtól a római seregnek így északra kellett vonulnia a Szentendrei-sziget mellett, majd Verőcénél keltek át a túlspartra, ahogy azt már írtam. A támadás végül csak a helyi civil lakosságot sújtotta, azokat, akik a Börzsönybe menekültek, mivel a római átkelést a kvádok felfedezték. A római haditerv tehát nem vált be maradéktalanul, nem sikerült csapást mérni a kvád erőkre, ezért a hadműveleteket a következő évben is folytatni akarták, ahogy arra több körülmény is utal.<sup>320</sup> Először is a hidat nem bontották le, csak később a császár halála után. Másodszor Sebastianus és Merobaudes különítménye a *Barbaricum*ban maradt. Harmadszor pedig, Ammianus Valentinianus halála után arról beszél, hogy a „küszöbön álló hadjáratot elhalasztották”,<sup>321</sup> ami nyilvánvalóan a már a következő évre tervezett hadműveletekre vonatkozik.

320 AM. XXX./10.1.

321 AM. XXX./10.1.

A 375-ös hadjárat befejezése után a római csapatok téli szállásra vonultak Aquincumba és más kisebb erődökbe. A csapatok szétesztását indokolta a határvédelem biztosítása, mivel mindig fennállt a hadiállapot a kvádokkal, valamint az ellátási nehézségek kiküszöbölése is. Valentinianus végiglátogatta a határ menti erődöket, és ekkor érte a hír, hogy a kvádok békekövetséget menesztettek hozzá. A császár először mérlegelte, hogy egyáltalán tárgyalásokba bocsátkozzon-e, mert mint láttuk, 376-ban folytatni akarta a háborút, de végül a sereget sújtó járvány és élelmiszerhiány miatt Equitius javaslatára úgy döntött, hogy Brigetióban, a római-kvád kapcsolatok diplomáciai központjában, hajlandó tárgyalni.<sup>322</sup> A kvádok kezdeményezése érthető volt, mert 375 novemberében kedvezőbb tárgyalási pozícióban voltak, mint azt korábban remélhették, és nem tudhatták, hogy mit hoz a jövő. A háború folytatása pedig nem sok jót ígért. Vagyis elmondható, hogy a kvádok számukra a legkedvezőbb időpontban kezdeményezték a béketárgyalásokat. A kvádok ugyanis nem szenvedtek súlyos vereséget, a római sereget viszont tizedelte a járvány és az éhínség. Mindezen tényezőket azonban Valentinianus figyelmen kívül hagyta, és a győztes pozíciójából kívánt tárgyalni. A kvádok persze minden felelőséget elhárítottak magukról és rablókat okolták a betörésekért, végül pedig még a rómaiak felelőségét is el kezdték feszegetni: *„Hozzáfűzték még és megállapították – mintha ez elég volna az események igazolására - ,hogy a várépítésnek jogtalanul és alkalmatlan időben történt megkezdése feltűzelte az egyszerű emberek szívét.”*<sup>323</sup> A kvádok tehát egyszerűen a rómaiak jogtalan építkezéseit jelölték meg a konfliktus kiváltó okaként, ami fedte a valóságot, de ezen Valentinianus annyira feldühödött, hogy agyvérzést kapott és még aznap, november 17-én meghalt.

A kvád diplomácia okosabb volt a rómainál, jobban tisztában volt lehetőségeivel és a kialakult helyzetet is realisabban értékelte, ennek megfelelően hártotta a felelőséget a kvádokról, és a rómaiak szerepét hangsúlyozta. A császár váratlan halála azonban sok mindent megváltoztatott és átrendezte az ügyek fontossági sorrendjét.

Ebből az esettanulmányból láthattuk, hogy a késő római hadvezetés miként használta éles hadi helyzetben a pannoniai erődítményeket. Kiderült, hogy erőteljesen építettek a korábbi évszázadok során létrehozott katonai infrastruktúrára. Az események során két hadműveleti

---

322 AM. XXX./5.4.

323 AM. XXX./6.1.

bázist is használtak, Carnuntumot a tervezés és előkészítés szakaszában, Aquincumot pedig a konkrét támadás háttérbázisaként. Vagyis mind a két esetben egy korábbi jelentős légióközpont szolgált főhadiszállásul, melyek alkalmasak voltak arra, hogy nagyobb létszámú sereg huzamosabb időt falai között tartózkodjon és jelentős készletek felhalmozását is megtudták bennük oldani. Láthattuk azt is, hogy a határ menti erődöket alkalmazták arra, hogy átteleltessék a térségbe vezényelt csapatokat, valamint, hogy a támadás során igénybe vették a megerősített átkelőhelyek rendszerét, vagyis a műveleti tevékenységet folytató római hadsereg számára a régióban meglévő erődök megfelelő szintű logisztikai háttértámogató rendszernek bizonyultak.

A rendszer elemei működtek, kivéve egy, nagyon fontos feltételt, ami az eredményes, gyors római válaszreakciót segítette volna elő. A belső erődöknek meg kellett volna védeniük a készleteket, de ez nem sikerült. A ságvári és az alsóhetényi objektumokban is megfigyelhetőek a 374-es pusztítás nyomai. Tudjuk, hogy a belsőerődöket nem hosszas ostromok kivédésére tervezték, hanem egyfajta trezor szerepet szántak nekik a javak időleges biztonságba helyezésében, amíg a központi erők nem űzik ki a birodalomból az ellenséget. Csakhogy 374-ben ez nem történt meg, az ellenség két római légiót is megsemmisített és hosszú hónapokig tartózkodott római területen. Rendelkeztek tehát elég idővel a belső erődök elfoglalásához. A stratégiai készletek elvesztése pedig döntő tényezőnek bizonyult a későbbi események során. Ez eredményezte ugyanis az ellentámadás jelentős késését, valamint a háború nem várt elhúzódásával a 375 telére megjelenő ellátási gondokat.

Mindebből látszik, hogy a pannoniai késő római integrált védelmi rendszer elemei miként épültek egymásra és miként hordozták magukban a válaszcsapás feltételrendszerének biztosítását is. Egyúttal az is megállapítható, hogy egy feltétel, adott esetben a megfelelő mennyiségű stratégiai készlet megóvása, nem teljesülése esetén miként sodorta veszélybe az egész szisztéma működésének hatékonyságát.



## VII. MÉLYSÉGI INTEGRÁLT VÉDELMI RENDSZER A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Disszertációm eddigi részeiben, elemenként vizsgáltam meg a Kárpát-medencében a késő római korban létrehozott összetett védelmi rendszert. A továbbiakban azonban mint egy egységként kívánom tárgyalni, a már bemutatott mozaikkockákat. Ezek összeillesztésével áll össze az a kép, amivel cáfolni kívánom a lineáris, statikus késő római határvédelemről alkotott elképzelést.

A IV. század hetvenes éveinek a végére a római hadsereg a mai Magyarország területén egy olyan védelmi rendszert hozott létre, amely, bár makró szinten defenzív stratégia megvalósítását szolgálta, egyes szegmenseiben offenzív taktikai elemeket is tartalmazott, amelyek a precíz központi tervezésnek köszönhetően kiválóan egészítették ki egymást. Mert hát milyen kihívásoknak is kellett megfelelnie ennek a rendszernek?

A rendszer kiépítésével az volt a rómaiak célja, hogy a kudarcot vallott korábbi taktikák helyett egy olyan működő struktúrát hozzanak létre, amelyik garantálja a birodalom biztonságát. Ennek a célnak a megvalósulásához pedig a következő feltételeknek kellett teljesülniük:

- Pacifikálás során olyan állapotok kialakulását kellett elérni a birodalommal szomszédos barbár területeken, amelyben az ott élő népek a lehető legkevésbé érdekeltek egy Róma ellenes támadásban és a status quo felrúgásában. Arra is törekedni kellett, hogy a főbb érdekellentétek a barbárok között jelentkezzenek úgy, hogy azok egy része egyben a birodalom érdeke is legyen. Ez a külpolitikai helyzet ugyanis amellet, hogy a lehetőségekhez mérten minimalizálja a birodalmat érő közvetlen támadások számát, egyben lehetőséget biztosít arra is, hogy egy esetleges katonai fenyegetésről még azelőtt értesüljenek a rómaiak, mielőtt az közvetlenül a provinciákat veszélyeztetné. Megvolt tehát az esély arra, hogy időben felkészüljenek a védekezésre, vagy akár még a *Barbaricum*ban elhárítsák a fenyegetést.

Ezt a követelményt teljesítette a Csörsz-árokrendszer és a szarmatákkal kialakított szövetségi és kliensi viszony. Onnantól kezdve, hogy Nagy Constantinus 322-ben szövetséget kötött a

szarmatákkal Pannonia Secunda és Valeria provincia előterében elérte, hogy a közvetlenül szomszédos nép ne legyen érdekelt ezen tartományok megtámadásában, így bármiféle támadás ezeket a területeket csak a szarmatákon keresztül érthette. Ezt a helyzetet volt hivatott későbbiekben a Csörsz-árokrendszer konzerválni, miután a szarmaták csak segítséggel voltak képesek megfelelni a római biztonságpolitika által rájuk osztott szerepnek. A Csörsz-árok vonalát ugyanis nem léphették át úgy a különböző germán törzsek, hogy azzal ne sértették volna meg Róma érdekeit. Ilyen formán az árokrendszer vonalának átlépése már figyelmeztető jel lehetett a római hadvezetésnek és lehetőséget is biztosított számukra, hogy időben felkészüljenek a védekezésre, vagy ha úgy döntöttek, ellentámadást indíthattak és még az előtt elháríthatták a fenyegetést, hogy az közvetlenül érintette volna a birodalmat. Tehették mindezt úgy, hogy számíthattak a megtámadott szarmaták segítségére is.

- Ahhoz, hogy az előző követelményben megfogalmazottakat a Csörsz-árokrendszer által kijelölt alföldi biztonsági zóna teljesíteni tudja, szükséges volt egy olyan rendszer kiépítése, amelyik biztosítja a gyors információáramlást és katonai felvonulási lehetőséget a biztonsági zónába. Ezt a kritériumot pedig csak egy megfelelően kiépített logisztikai háttérhálózattal lehetett biztosítani.

Ennek a kritériumnak a teljesítését szolgálták azok a rómaiak által szolgálatra kötelezett szarmata csoportok, amelyekről Ammianus Marcellinus a 358-as béketárgyalásokon tesz említést, és akik katonai telepének a temetőjét Kismarifenéken feltárták. Az ilyen jellegű nyilvánvalóan a római katonai ellenőrzés alá tartozó szarmata csoportok biztosíthatták a sáncok vonalán az őrseget és veszély esetén riaszthatták a római hadvezetést. Valószínűleg Valentinianus ezeket a csoportokat szerette volna, részben legalábbis, felváltani római őrszeméllyel, amit a Hatvan-Gombospusztán található kiserőd is bizonyít. Annak érdekében, hogy a sáncok vonalának őrzését ellátó személyzet, legyen az akár szarmata, akár római, időben értesíteni tudja a parancsnokokat és azok, ha kell gyorsan csapatokat tudjanak küldeni, létrehozták a megerősített átkelőhelyek rendszerét. Ezek az átkelőhelyek jelentették az összekötő kapcsot a lazán ellenőrzött birodalmon kívüli biztonsági zóna és a jól kiépített tartományi védelmi rendszer között.

- Ahhoz, hogy egy, a birodalom előterében létesített biztonsági zóna és a hozzá kapcsolódó logisztikai rendszer hatékonyan működjön az kellett, hogy a birodalom határán a követelményeknek megfelelő szintű, korszerű, több feladat ellátására is képes

erődítmények hálózata épüljön ki.

A III.-IV. század fordulóján a *ripa* vonalán átépített és az újonnan épített katonai objektumok funkció váltást tükröznek. A kisebb méretű, lecsökkentett legénységi állománnyal rendelkező határ menti támaszpontok az újításoknak köszönhetően alkalmasabbá váltak az ostromok kivédésére, ugyanakkor csökkentett őrőségük miatt csak kisebb arányú támadásokat voltak képesek sikeresen visszaverni a tartomány belsejében állomásozó mobil erők segítségével nélkül. Vagyis elsősorban regionális területvédelmi feladatokat láttak el, amibe beletartozott a megerősített átkelőhelyek ellenőrzése és az előretolt biztonsági zónával való kapcsolattartás. Amennyiben támadás érte a birodalmat az első erődvonalat ez a rendszer jelentette, ha viszont a római csapatok támadtak, ezek az objektumok biztosították a felvonulási területet és a határokon kívül tevékenykedő csapatok számára a háttér támogatórendszereket.

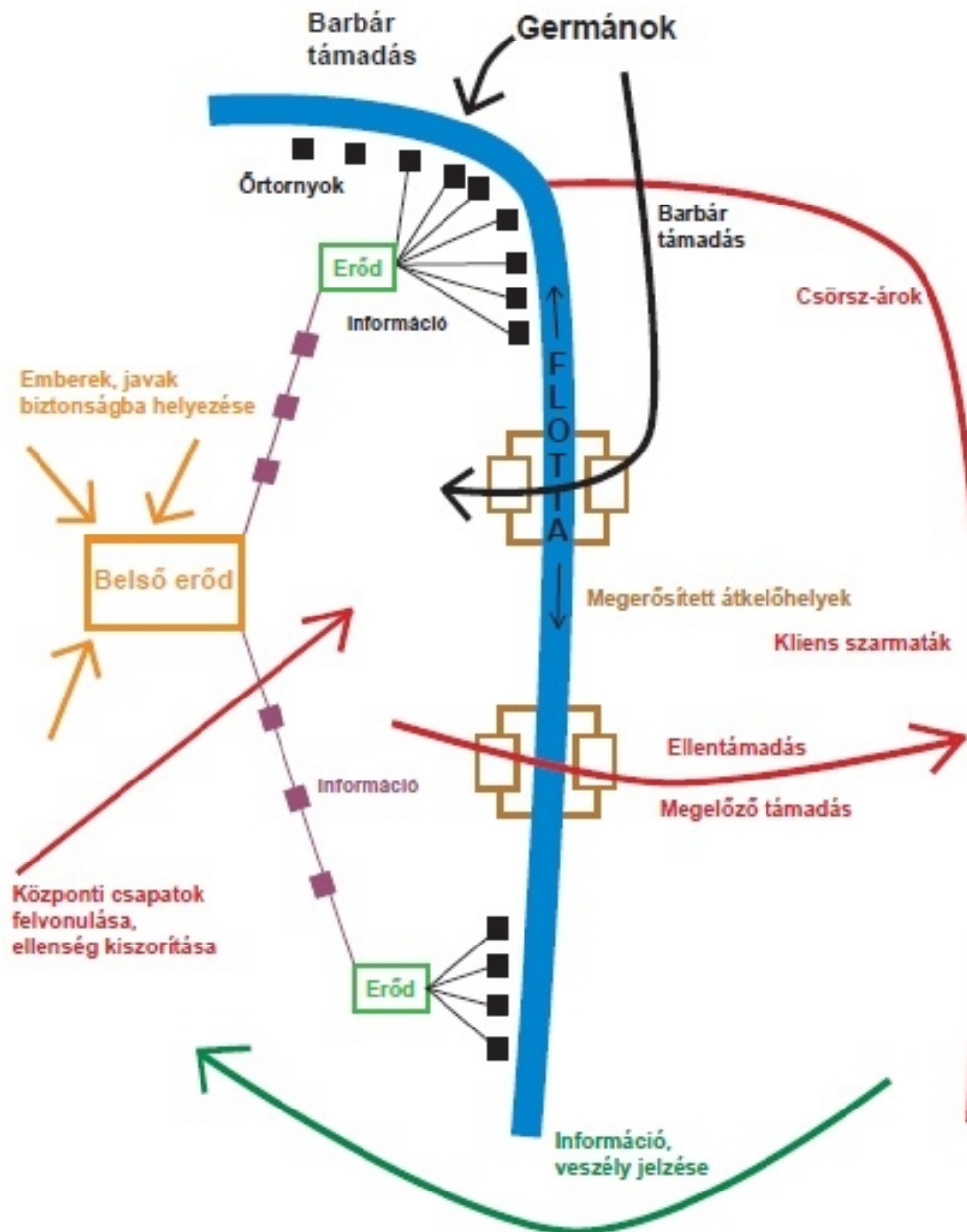
- A tetrarchia korát megelőzően a birodalom védelmének az volt a legfőbb gyengesége, hogyha a támadó ellenség egy helyen áttörte a határokra felvonultatott csapatok által alkotott védelmi vonalat, akkor mélyen behatolhatott a birodalomba és nem kellett komoly ellenállástól tartania, megfelelő erődítések híján pedig a lakosság is védtelen volt. Ezért a IV. században létrehozott új védelmi rendszerrel szemben az egyik legfontosabb követelmény az volt, hogy az a birodalom belsejében is megfelelő mélységben ki legyen épülve.

Ennek a követelménynek a teljesülését a városok falakkal való körbevételével, valamint a belsőerődök hálózatának a kiépítése jelentette. Pannoniában ezek az objektumok biztosították a tartományok belső erőforrásainak a védelmét, ezáltal alkotva a védelmi rendszer legbelsőbb elemét. Ezek az erősségek egyszerre voltak egy-egy körzet hadiipari infrastrukturális logisztikai központjai, potenciális bázisai a központi mozgó hadseregnek, valamint menedékhelyek a környék lakossága és azok javainak számára. Egy, a birodalomba behatoló támadás esetén tehát ezek a központok menedéket jelentettek, ugyanakkor bázisul is szolgálhattak az ellenség kiszorítására felvonuló római csapatok számára.

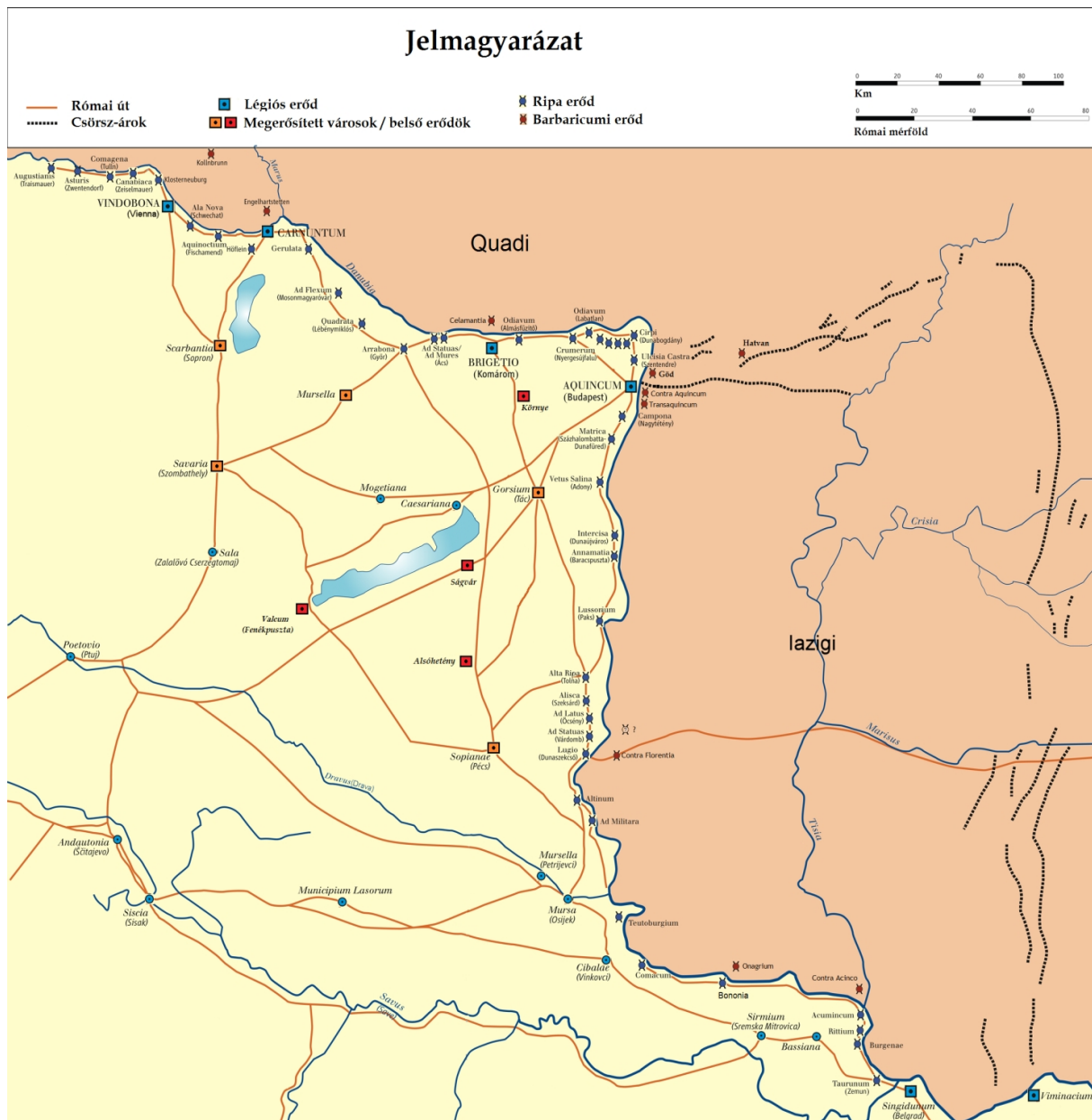
A IV. században a rómaiak által Pannonia térségében kialakított összetett védelmi rendszer a következő módon működött:

A pannoniai tartományok előterében, a római diplomácia katonai- védelmi érdekeket szolgáló

politikája révén, egy, Rómával szövetségesi viszonyban lévő ütközőzóna jött létre, amely csökkentette a közvetlen katonai fenyegetést. Ezt a zónát az úgynevezett Csörsz-árok jelölte ki, melynek vonalán a római hadsereg bizonyos mértékű alárendeltségébe tartozó barbár (később, meg nem valósult tervek szerint római) csapatok teljesítettek szolgálatot. Feladatuk a közvetlen veszély jelzése volt. A fő védelmi vonal (*ripa*) és az ütközőzóna között az összeköttetést a megerősített átkelőhelyek rendszere jelentette, amelyek lehetőséget nyújtottak a rómaiak számára a gyors reagálásra, a veszély még barbár területen történő elhárítására és a tartomány előterébe tevékenykedő római csapatok hatékony logisztikai háttértámogatására. Amennyiben az esetleges támadást mégsem sikerült elhárítani az ütközőzónában, a *ripa* vonalán elhelyezkedő erődítmények feladata volt a provinciákba történő ellenséges behatolás megakadályozása. Optimális esetben, köszönhetően a pufferzónából érkező jelzéseknek, eddigre már lehetőség nyílt a veszélyeztetett határszakaszok megerősítésére, amire feltétlenül szükség volt, tekintve, hogy a közvetlenül a határerődökbe telepített egységek önmagukban nem voltak képesek feltartóztatni egy átfogó támadást, mindössze regionális területvédelemre voltak képesek. Azaz kisebb, váratlan betöréseket, portyákat meg tudtak hiúsítani, több ezres offenzívának csak akkor tudott ellenállni a határvédelem, ha időben erősítést kapott a központi csapatoktól. Amennyiben ez az erősítés nem érkezett meg vagy nem bizonyult elégségesnek, az ellenség behatolhatott a birodalom belsejébe. Ilyenkor az emberek és a javak megóvása, a várható veszteségek mértékének minimalizálása vált közvetlen feladattá, amit tartományok belsejében fekvő megerősített városok és belső erődök hálózata biztosított. A birodalomba behatolt ellenség kiűzése a központi mozgó csapatokra hárult, amelyek ezt a feladatot a tartományok belsejében kiépített katonai infrastrukturális és logisztikai rendszerekre támaszkodva hajtották végre.



10. ábra: IV. századi római védelmi rendszer működésének vázlata



11. ábra: IV. századi római védelmi rendszer

## VIII. AZ ÖSSZEOMLÁS HATÁSA PANNONIA ERŐDÍTMÉNYEIRE

Az Európába betörő hunok elől menekülő nyugati gótokat 376-ban fogadták be a Római Birodalomba. Ez először logikus döntésnek tűnt, elvégre a korábbi évszázadokban is többször került sor nagyobb barbár csoportok betelepítésére és beolvasztására, ami minden esetben új adófizetőket és új fegyverforgatókat jelentett. Csakhogy ezúttal másként alakultak a dolgok. A rómaiak csak a gótok egyik csoportja előtt akarták megnyitni a határokat, de végül nem tudták megakadályozni egyéb gót, alán és hun csoportok birodalomba történő beáramlását. A menekültek ilyen tömegével a római állam képtelen volt megbirkózni, a balkáni provinciákban, ahová megkísérelték letelepíteni az újonnan érkezetteket. Pattanásig feszült a helyzet a provincia lakossága és az új jövevények között, az állami segélyek elosztásával megbízott hivatalnokok pedig nagyfokú korrupcióról és kapzsiságról tettek tanúbizonyságot, amikor a gótoknak szánt segélyeket egyszerűen elsikkasztották. Rövid időn belül egy igen kockázatos biztonságpolitikai helyzettel találta magát szemben a birodalom. A dunai határszakaszra továbbra is erős nyomás nehezedett a hunok által nyugatra üzött népek részéről, ráadásul maguk a hunok is fenyegető közelségbe kerültek. Ezzel párhuzamosan pedig a határokon belül is egy robbanással fenyegető humanitárius katasztrófa volt kialakulóban, amit a korábban befogadottak idéztek elő.

Róma nem tudta kezelni a kialakult válsághelyzetet és ez lázadást eredményezett. A birodalomba befogadott gót és egyéb népcsoportok fegyvert fogtak. A döntő csatára 378. augusztus 9-én került sor Hadrianapolisnál, ahol a Valens császár által vezetett római hadsereg megsemmisítő vereséget szenvedett. Bár a gótok nem tudták kihasználni a győzelmet, a nagyobb városokat sem tudtak elfoglalni, a balkáni provinciákat végigpusztították. Sokan már akkor érezték a csata korszakos jelentőségét. A római hadsereg többé nem tudott regenerálódni, innentől kezdve különböző, a birodalom szolgálatában álló barbár csoportok, élükön barbár hadurakkal, harcoltak zsoldért a birodalom nevében.

A hadrianapolisi csata Pannonia történetére is végzetes hatást gyakorolt. A pannoniai tartományok még nem heverték ki a 374-75-ös kvád háború pusztításait. Nem szabad elfelejteni, hogy akkor nemcsak egyszerűen kifosztották a területet, hanem az itt állomásozó

római egységek jelentős része is megsemmisült. A személyi állomány veszteségeinek kielégítő pótlását nem tartom valószínűnek, tekintve, hogy a gótok 376-os befogadását pont a katonahiány indokolta. Ezért az Altheus és Saphrac által vezetett gót, alán, hun csapatok nem ütközhetek jelentős ellenállásba, amikor a hadrianapolisi csata után végigpusztították Pannonia déli részét, majd le is telepedtek ott.<sup>324</sup> A letelepedést szentesítette Nagy Theodosius (378-395) császár a 370-es évek végén 380-as évek elején, amikor *foedust* kötött velük. Vagyis jogilag „legalizálták” a barbárok területfoglalását, elismerték a római államon belüli autonómiájukat. Saját törvényei szerint élhettek, a saját vezetőik alatt, mindössze csak a vezetőknek kellett a császár parancsainak engedelmeskednie. Nem csoda, hogy egy 427-ben kelt szöveg Pannonia ötvenéves idegen uralmáról beszél, hiszen az ötven év nagyjából megfelel a pannoniai *foedus* megkötésének, ami egyet jelentett a római államhatalom erős korlátozásával. Azonban a *foedus* megkötése sem jelentett nyugalmat Pannonia számára. 395-ben egy barbár átvonulás okozott pusztításokat, 399-400-ban a vandál származású Stilicho *magister militum*nak kellett stabilizálnia Pannoniát, ami csak kérész életűnek bizonyult a 401-es vandál támadás miatt. 402-ben maga Stilicho telepítette le a vandálokat Dél-Pannoniában.<sup>325</sup>

Ilyen körülmények között megszűnt a szervezett római határvédelem. A Csörsz-árok elveszítette jelentőségét, a központi hatalom nem tudott többé helyőrségeket fenntartani a *ripa* erődítményeiben. Voltak olyan erődök, amelyeket egyszerűen feladtak (Constantiam), másokba megpróbálták *foederati* őrséget költöztetni. Erre utalhat a feltételezhetően barbár eredetű, úgynevezett besimított kerámiák megjelenése a határ menti erődítményekben. Mindez azt jelentette, hogy adott esetben olyan népek fiaai telepedtek le a római erődökben, amelyek ellen az adott erődöket építették. Így fordulhatott elő, hogy a IV. század végén, V. század elején Ad Statuas erődje markoman őrséget kapott (*gens marcomanorum*).<sup>326</sup>

Igaz, Róma hatalma rohamosan visszaszorult a IV. század utolsó éveiben, az erődök utolsó, feltehetően központilag elrendelt átépítésére mégis ekkor került sor. Az egyre kisebb létszámú őrséghez igazítva drasztikusan lecsökkentették a határ menti erődök méreteit. A korábbi 720X300 m-es aquincumi tábor északi részét is feladták és csak egy 300X300 m-es területet használtak tovább. A *ripa* többi erődjében még nagyobb mértékű volt ez a tendencia. Az úgynevezett „maradványerődök” gyakran csak a korábbi objektum egy sarkára, tornyára

324 MÓCSY-FITZ 1990.49-50.

325 MÓCSY-FITZ, 1990.50-51.

326 VISY, 2000. 24.



korlátozódtak.<sup>327</sup>

<b>Erőd neve</b>	<b>Maradványerőd</b>
Azaum	31,8X32.5 m, a korábbi erőd ÉNY-i sarkában,
Visegrád, Sibrik-domb	11,75X11,75 m, a korábban befalazott dunai kapu helyén
Cirpi	17X16,5 m, a korábbi erőd DK-i részén
Aquincum	300X300 m, a korábbi erőd déli részén
Lussonium	10X9 m, a korábbi erőd kaputornya mellett

Az erődök nagy területének katonaság általi feladásával együtt megfigyelhető a polgári lakosság megjelenése is a korábbi falak között. Ezzel párhuzamosan a határ menti erődök elveszítik katonai szerepüket, mindössze csak szimbolizálják a már csak névleg a birodalomhoz tartozó tartomány határait. Ténylegesen nem lehetett más céljuk, mint a helyben maradt, falak közé húzódott népesség megvédése.

A megerősített városok esetében megfigyelhető a falakon kívüli településrészek feladása, a népesség jelentős része elhagyta Pannoniát. A helyben maradt városi lakosság a városok falai mögé húzódott, a korábbi, falakon kívüli lakónegyedeket temetőnek kezdték el használni (Herculia, Brigetio). A népesség fogyása és a városok hanyatlása tovább folytatódott az V. század első évtizedeiben is, amit jól jelez, hogy ekkor már temetők jelennek meg a városfalakon belül is.<sup>328</sup> A belsőerődök hasonló hanyatláson mennek keresztül, mint a városok, bár kivétel is akad. A gótok 457-ben, egy évvel azután, hogy elfoglalták, helyreállították Valcumot és 473-ban Thiudimer (Nagy Theodorik apja) is itt rendezte be székhelyét.

Amint azt láttuk, a pannoniai határvédelem már gyakorlatilag a hunok megérkezése előtt összeomlott. Az V. század elejétől nem újították fel, nem tartották rendben a katonai objektumokat. Valószínűsíthető, hogy Pannonia *de facto* már az V. század elején hun uralom alá került, de Valeria szerződésben történő átadására csak *de jure* 409-ben, Pannonia Primáéra pedig 433-ban került sor. A Nyugat Római Birodalom tehát belátta, hogy nem képes megtartani a közép-duna – medencei tartományait, ezért 427-ben Pannonia Secundát is

327 VISY, 2000. 24. 37. 48-49. 52-53. 56. 71. 86.

328 PÓCZY, 1976. 22.

átengedte a Kelet Római Birodalomnak, bár Sirmiummal együtt 441-ben ezt a területet is megszerezték a hunok.

Az utolsó reménysugár Pannonia visszaszerzésére Attila 453-as halála után mutatkozott. A hunok belháborúja és a germán-szarmata önállósodási törekvések zűrzavarában Avitus (455-456) nyugat római császár 455 szeptembere és 456 januárja között vezetett expedíciót a Dunántúl nyugati részére, de nem tudott tartós sikereket elérni. Pannonia örökre elveszett. A Csörsz-árok még párszor szerepet kapott a népvándorlás során, mint a különböző etnikumokat elválasztó határvonal, a határ menti és a belső római erődök viszont elveszítették katonai jelentőségüket annak ellenére, hogy pusztuló falaik nem egy esetben évszázadokig menedéket nyújtottak a vándorló népeknek.

## IX. EREDMÉNYEK KÖVETKEZTETÉSEK

Jelen munkámban bebizonyítottam, hogy a Kárpát-medencében a késő római korszakban egy nagy szakértelmet és bonyolult tervezést igénylő, többszörösen összetett integrált védelmi rendszer működött. Ezzel megcáfoltam azt a szakirodalomban is széles körben elterjedt tételt, mely szerint a késő római határvédelem az egylépcsős lineáris modell szerint épült fel. Egyúttal bizonyítottam, hogy a késő római hadművészet az általánosan feltételezetttnél jóval magasabb színvonalon állt, tekintve, hogy az általam vázolt összetett rendszer megtervezésére, létrehozására, fenntartására és működtetésére magas színvonalú hadművészeti ismeretekre volt szükség.

Kutatásaim során elsőként vizsgáltam meg műszaki zárok, természetes és mesterséges akadályok szerepét a pannoniai késő római katonai objektumok védelmében. Ennek eredményeként bebizonyítottam, hogy a Pannoniában a III.-IV. században folytatott erődépítések során figyelembe vették a korban megfogalmazott központi utasításokat és a helyi sajátosságokat is, legyenek azok természetföldrajzi vagy katonai eredetűek. Elsőként mutattam rá a távolsági fegyverek szerepére a térség késő római erődjeinek védelmében, valamint elsőként vizsgáltam az erődök előterébe telepített akadályok és a távolsági fegyverek erődvédelemben betöltött szerepének összefüggéseit.

Elsőként vizsgáltam minden elemét átfogóan, egy egységként a kárpát-medencei késő római kori összetett integrált védelmi rendszer összes elemét (Csörsz-árok, barbár területen létesített római katonai objektumok, megerősített átkelők, határ erődök, őrtornyok, útállomások, megerősített városok, belsőerődök, menettáborok).

Rámutattam, hogy a késő római államigazgatás legfelsőbb szintjén álló, látszólag tisztán civil hivatalok, komoly, a hadsereggel kapcsolatos jogkörökkel rendelkeztek, ezért a korábbi tudományos megállapításokkal ellentétben az ott dolgozó hivatalnokoknak komoly katonai ismeretekkel kellett rendelkezniük. Ennek kapcsán igazoltam azt is, hogy ezen hivatalok dolgozói által készített katonai szakkönyvek javaslatait a gyakorlatban is alkalmazták a pannoniai erődítmények építése során.

Igazoltam, hogy bár a késő római hadsereg a Kárpát-medencében is defenzív stratégiát követett, annak megvalósítása érdekében gyakran alkalmazott bizonyos offenzív taktikai elemeket. Ezzel cáfoltam a késő római hadsereggel kapcsolatban a szakirodalom által is gyakran megfogalmazott passzív védekezés tételét.

Hadtörténeszek közül elősnek foglalkoztam részletesen a Kárpát-medencén belüli leghosszabb védelmi vonal, Csörsz-árokrendszer eredetével, rendeltetésével, beillesztve azt a térség ismert és dokumentált történelmébe. Munkám eredményeként a gödöllői Szent István Egyetemmel együttműködésben a közeljövőben jelenik meg egy ismeretterjesztő füzet és készül el egy, a Csörsz-árkot bemutató vándorkiállítás anyaga.

## **IX.1. AJÁNLÁSOK**

Az értekezés megállapításai tekintetében kutatásaim további folytatását ajánlom. A késő római korszak és a Csörsz-árok rendszer ugyanis a Kárpát-medence történetének hadtörténeszek által egyik legkevésbé kutatott része. Interdiszciplináris kutatási módszerekkel sok, máig megválaszolatlan kérdést lehetne tisztázni és ezáltal még jobban feltárni a térség honfoglalás előtti hadtörténelmét.

## **IX. 2. KUTATÁSI EREDMÉNYEK FELHASZNÁLHATÓSÁGA A GYAKORLATBAN**

A dolgozatom tárgyát képező római határvédelem magyarországi szakasza jelenleg világörökségi cím jelöltség előtt áll. A cím elnyerése óriási presztízst, elismertséget és gazdasági hasznot hozhat az egész országnak. Ahhoz azonban, hogy ezt a címet elnyerje Magyarország és később megfelelően ki tudja kiaknázni az abban rejlő lehetőségeket, alapos ismeretekkel kell rendelkezünk a nevezés tárgyát képező római határvédelmi objektumokról. Dolgozatom ezen ismeretek elmélyítéséhez járul hozzá.

## ÁBRAJEGYZÉK

- 1. ábra:** *Római Birodalom nyugati felének hadszervezete a Kr.u. IV. század második felében*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 2. ábra:** *Római Birodalom keleti felének hadszervezete a Kr.u. IV. század második felében*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 3. ábra:** *Gyalogsági támadások elhárítására alkalmazott fulcum*  
Forrás: [http://farm3.static.flickr.com/2603/3880129767\\_2b6d2013b7.jpg](http://farm3.static.flickr.com/2603/3880129767_2b6d2013b7.jpg)
- 4. ábra:** *Lovassági támadások elhárítására alkalmazott fulcum*  
Forrás: [http://farm3.static.flickr.com/2666/3880930466\\_5d89f4bb6a.jpg](http://farm3.static.flickr.com/2666/3880930466_5d89f4bb6a.jpg)
- 5. ábra:** *Visegrád, gizellamajori erőd*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 6. ábra:** *Visegrád, gizellamajori erőd környezete*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 7. ábra:** *Megerősített átkelőhelyek*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 8. ábra:** *Átkelőhelyek rendszere a Szentendrei-szigeten*  
MRT 9 alapján szerkesztette: Bernát Péter
- 9. ábra:** *Római-kvád háború hadmozdulatai 375-ben*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 10. ábra:** *IV. századi római védelmi rendszer működésének vázlata*  
Szerkesztette: Bernát Péter
- 11. ábra:** *IV. századi római védelmi rendszer*  
<http://hu.wikipedia.org/w/index.php?title=F%C3%A1jl:Limes4-it.png&filetimestamp=20100313214351> felhasználásával

## FELHASZNÁLT IRODALOM

**ALFÖLDI András:** *Diocletianus pannoniai tartózkodása 294.* Archeológiai Értesítő 60. 37-38. 1941.

**AMMIANUS MARCELLINUS:** *Róma története.* (Ford: Szepesy Gyula) Budapest, Európa, 1993.

**AMMIANUS MARCELLINUS:** *Rerum gestarum libri, qui supersunt.* Leipzig, Teubner, 1978.

**ANONYMOS:** *De Rebus Bellicis,* Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana. Lipsiae, 1984.

**ANONYMOS BYZANTINOS (AN.BYZ.):** *Anonymos Byzantinos.* In.: Várady László *Későrómai hadügyek és azok társadalmi alapjai.* Akadémiai, Budapest, 1961.

**BAATZ, Dietwulf:** Town walk and defensive weapons, In: <http://ads.ahds.ac.uk/catalogue/adsdata/cbaresrep/pdf/051/05160001.pdf>, 1999a.

**BAATZ, Dietwulf:** *Katapulte und mechanische Handwaffen des spätrömischen Herres,* In: *Journal of Roman Military Equipment Studies* 10. 1999b.

**BALÁS Vilmos:** *Alföldi hosszanti sáncok.* Régészeti füzetek II./9. 1961.

**BÍBORBANSZÜLETT KONSTANTIN:** *A Birodalom kormányzása,* (Ford: Moravcsik Gyula,) Budapest, Lucidus Kiadó, 2003.

**CODEX THEDOSIANUS (Cod. Theod)** Ediderunt Th. Mommsen et Paulus M. Meyer Berlin, 1905.

**CONSULARIA CONSTANTINOPOLITANA:** *Auctorum antiquissimorum* 9. Berolini 1892.

**DEMÉNY – Dittel Lajos:** *Hatvan-gombospusztai római katonai őrállomás emlékei.* Hatvan városért alapítvány. 1997.

**DERCSÉNYI Dezső:** *Pest megye műemlékei,* Budapest, 1958.

**ERDÉLYI Balázs:** *Római katonai tábor a Tiszántúlon?* In: *Geodézia és Kartográfia* 33. 131-133. 1981.

**EUTROPIUS (EUT):** *Róma rövid története,* (Ford: Teravágimov Péter), Budapest, Helikon, 2003.

**FERRILL, Arther:** *The Fall of the Roman Empire; The military explanation.* London, Thames and Hudson. 1988.

**FÜLÖP Gyula:** *Újabb tanulmányok a római érmék szarmatakori forgalmáról a mai Magyar Alföldön,* In: Archeológiai Értesítő 10. . 253-268. 1976.

**FREISINGER, HERWIG – KRINZINGER, FRITZ:** *Der Römische Limes in Österreich.* Wien, Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften. 2002.

**GRÓF Péter – GRÓH Dániel:** *Visegrád-gizellamajori római erőd és temető.* In: Ókor, 2004./4. 53-57.

**GARAM Éva – PATAY Pál – SOPRONI Sándor:** *Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken.* In: Régészeti Füzetek II./29. 1983 7 – 140.

**GODSWORTHY, Adrian:** *A római hadsereg története.* (Ford: Endreffy Loránd) Alexandra. Pécs. 2004.

**HARMATTA János:** *Studies in the History and language of the Sarmatians* In: Acta Antiqua et Archeologica XIII. Szeged. 1970.

**HAVAS László – HEGYI E György – SZABÓ Edit:** *Római történelem,* Osiris, Budapest, 2007.

**HAVASSY Péter (Szerk):** *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön,* Gyula Katalógusok 6. Gyula 1998.

**IRIARTE, Aitor:** *Pseudo-Heron's cheiromballista a(nothe) reconstructio: I. Theoretics.* In: Journal of Roman Military Equipment Studies 11. 2000. 47-75.

**ILYÉS Zoltán - POZDER Péter:** *A hadászat és a honvédelem antropogén geomorfológiai emlékei,* Eszterházy Károly Főiskola, Földrajz Tanszék Eger, 2006.

**ISTVÁNOVICS Eszter – KULCSÁR Valéria:** *International connection of the Barbarians of the Carpatian Basin int he 1-5 centuries A.D.* Jóna András Múzeum Kiadványa 47. Aszód – Nyíregyháza. 2001.

**JONES, A. H. M.:** *The Later Roman Empire 284-602, volume I.,* Basil Blackwell, Oxford, 1973.

**KOVÁCS Péter:** *Adatok a tetrarchia-kori katonai Építkezésekről Pannoniában.* In: Antik Tanulmányok XLV. 141-168. 2001.

**KULCSÁR Valéria:** *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai,* Aszód, 1998

**KURUCZ János:** *Római nyomok a pannoniai Duna – limes balpartján.* Komárom, Jókai – Könyvnyomda, 1914.

**LEIBESCHUETZ, J. H. W. G.:** *Realism and Phantasy: The Anonymus de rebus bellicis and its Afterlife.* In: *The Roman and Byzantine Army the East.* Univesytetu Jagellinskiego, Krakow, 1994. 119-14.

**LANDON, J. E.:** *Soldiers and Ghosts,* Yale University Press, Newhaven and London, 2005.

**LŐRINCZ Barnabás:** *Die Duces der Provinz Valeria unter Valentiniani I. (364- 375).* Aregia 15. 1976. 99 – 105.

**LŐRINCZ Barnabás:** *A későrómai hídfőállások bélyeges téglái Valeriában.*

In: *Pannoniai kutatások 1999.* 53 – 57.

**MADARAS László:** *Népvándorlás és honfoglaláskor* In: „Szolnok megye a népek országútján” 54-72. (Szerk: Racky Pál) Damjanich János Múzeum, Szolnok. 1982.

**Magyarország Régészeti Topográfiaja 9. (MRT9)** (Szerk: Jankovich B. Dénes) Budapest, 1993.

**MAKKAY János:** *Attila kardaj, Árpád kardj.* Szeged, Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1995.

**MARSDEN, E. W.:** *Greek and Roman Artillery: Historical Develpomen,* Oxford Univerity Press, 1969.

**MAURIKIOSZ (MA):** *Sztratégikon.* (Ford: Várady László) In.: *A Hadművészet középkori és újkori klasszikusai.* Zrínyi, Budapest, 1974.

**MÓCSY András:** *Die spätrömische Schiffslände in Contra Florentiam.* In: *Folia Archeologica* 1958.

**MÓCSY András:** *Pannonia a késői császárkorban,* Budapest, Akadémiai. 1974.

**MÓCSY András:** *Pannonia a korai császárság idején,* Budapest, Akadémiai, 1975.

**MÓCSY András – FITZ Jenő:** *Pannonia régészeti Kézikönyve,* Budapest, Akadémiai, 1990.

**MRÁV Zsolt:** „*Valentinianus ... in ipsis Quadorum terris quasi romano iuri iam vindicatis aedificari praesidiria castra mandavit.*” (Amm. Marc.

*XXIX./6.2) I Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus*

*Marcellinus szöveghely tükrében.* In: *Pannoniai kutatások 1999.* 77–111.

**MRÁV Zsolt:** *A Valeria Ripensis provincia határán létesített késő római kikötőerődök keletkezéséhez.* In: *A bölöcskei kikötőerőd,* Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd, 2009. 51-71.



**NÉMETH György:** *Római Történeti Kézikönyv.* (Szerk: Németh György). Budapest, Korona. 2001.

*Notitia dignitatum occedunt notitia urbis Constantinopolitana et laterculi Provinciarum.* (Not. dig.) Szerk: SEECK, Otto, Berlin, Berolini, 1876.

**PAULOVICS István:** *A nógrádverőcei római erőd feltárása.* In: Archeológiai Értesítő 61 1934. 158 – 163.

**PÓCZY Klára:** *Pannóniai városok,* Budapest, Corvina, 1976.

**PÓCZY Kára:** *Aquincum, Budapest római kori történelmi városmagja.* Enciklopédia, Budapest. 2004.

**PROCOPIUS:** *De aedificiis.* (Haury, J.-Wirth, G.) Teubner, 1962-64.

**RANCE, Philip:** *The Fulcum, the Late Roman and Byzantine Testudo: The germanization of –Roman Infantry Tactics?* In.: Greek, Roman, and Byzantine Studies 44. 2004. 265-326.

**RANCE, Philip:** *The date of the military compendium of Syrianus Magister (Formerly the sixth-century Anonymus Byzantinus)* In: Byzantinische Zeitschrift. Volume 100, Issue 2, 2008. 701–737.

**SOPRONI Sándor:** *Limes Sarmatiae.* In: Archeológiai Értesítő 96. 1969. 43 –53.

**SOPRONI Sándor:** *Késő római őrállomás Hatvan – Gombospusztán.* In: Dolgozatok Heves megye múltjából. 1970. 17-29.

**SOPRONI Sándor:** *Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Der Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert.* Budapest, Akadémiai, 1978.

**SOUTHERN, Pat – DIXON R. Karen:** *Late Roman army.* Routledge. Cambridge. 2000.

**STRABON:** *Geógraphika* (Ford: Földy József) Budapest, Gondolat, 1977.

**SZABÓ Máté:** *Mursella, a légből kapott város.* In: Fiala Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete, Xantus János Múzeum, Győr. 2007. 69-81.

**TACITUS (TAC):** *Tacitus összes művei* (Ford: Borzsák István) Szeged, Szukits Könyvek.1998.

**TÓTH Endre:** *Pilismarót – szobi – rév, római erődítmény.* In: Dunai Régészeti Közlemények. 1979. 77 – 82.

**TÓTH Endre:** *Vitás kérdések Pannonia 4.szi-i történetében I. Contra Acinco et Bononia,* In: Antik Tanulmányok 27. 1980. 131-137.

**TÓTH Endre:** *Die Spätromische Militärarchitektur in Transdanubien.* In: Archeologiai Értesítő 134. 2009a. 31-61.

**TÓTH Endre:** *Studia Valeriana.* Dombóvári Városszépítők és Városvédők egyesülete. 2009b.

**VÁRADY László:** *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik.* Budapest, Akadémiai, 1961.

**VEGETIUS, Flavius, Renatus (VEG.):** *A hadtudomány foglalatata.* (Ford: Hahn István) In: A Hadművészet Ókori Klasszikusai. Szerk: Hahn István, Budapest, 1963.

**VEGETIUS, Flavius, Renatus (VEG.):** *P. Vegeti Renati Digestorum artis mulomedicinae libri.* Lipsiae : B. G. Teubneri, 1903.

**VISY Zsolt:** *A Ripa Pannonica Magyarországon.* Budapest, Akadémiai, 2000.

**WHITE, Andrea:** *Ammianus, Marcellinus as a Guide tu the Strategies of Julianus Gallic Campign 356-361.* Department of History Carleton University, Ottawa, Canada, 1998.

**WILKINS, Alan:** *Reconstruction the Cheiromballista.* In: Journal of Roman Military Equipment Studies 6. 1995. 5-60.

**ZOSIMOS (ZOS):** *Neue Geschichte,* (Übr.: Otto Veh,.) Hirsemann, Studgart, 1990.

# MELLÉKLETEK

## A SZERZŐ PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉKE

- **Sic Itur ad Astra** 2002.: *Római katonai ellenőrzés az Alföldön a 4. században és a Csörsz-árokrendszer* 5-40.p
- **Eszmélet: Háború – Irak** 63. 98-107.p
- **Egyenlítő** 2004/4.: *Egy látszathatalom valós paradoxonjai* 46-49.p
- **Ezredvég** 2004/2.: *Valahol utat tévesztettek* 91-93.p
- **Kard és Toll** 2006/3.: *I Valentinianus védelmi koncepciója és a 374-75-ös kvád- római háború* 182-200.p
- **Társadalom és Honvédelem** 2007/2.: *Gondolatok Benkes Mihály: Helyzetkép Fekete-Afrikáról című tanulmánykötetéhez* 189-193.p
- **Múlt-kor: Középkori erődöt vizsgálnak Dél-Kínában.** 2007. szeptember 4. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18234>
- **Múlt-kor: Morbid győzelmi ünnepség az ókori Mezopotámiában.** 2007. szeptember 12. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18298>
- **Múlt-kor: A legendától a valóságig: A Csörsz-árok története.** 2007. szeptember 20. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18364>
- **Múlt-kor: Római hadsereg nyomai a Galileai-tó partján.** 2007. október 11. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18604>
- **Múlt-kor: Római uralom a Kárpátok között: harc Dáciáért.** 2007. október 18. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18698>
- **Múlt-kor: Összeomlott az Aurelianus-fal egy szakasza.** 2007. november 9. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=18865>
- **Hadtudományi Doktorandusz Konferencia 2008. Konferenciakötet: Hajítófegyverek és vetőgépek szerepe a késő római erődök védelmében.** ZMNE, 2008. 7-30.p
- **Nemzet és Biztonság** 2008/4.: *Az ujjgur kérdés és ami mögötte van* 30-37.p

- **Hadtudományi Szemle** 2008/2.: *Nehézlovasság a késő antikvitásban* 90-100.p
- **Várak, kastélyok, templomok.** 2009./2. : *Stratégia és taktika a római erődépítészetben* 18-21.p
- **INSTITUTE FOR STRATEGIC AND DEFENCE STUDIES** 2009/15. ANALYSES: *The Uyghur Question and What Is Behind It.* [www.svki.zmne.hu](http://www.svki.zmne.hu)
- **Argentorate 357** 2011; Közreadva: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kar Hadtudományi Doktori Iskola
- **Egy IV. századi ostrom anatómiája: Amida 359** 2011; Közreadva: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kar Hadtudományi Doktori Iskola
- **A Csörsz-árok szerepe a Kárpát-medence késő római kori védelmi rendszerében 359** 2011; Közreadva: Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kar Hadtudományi Doktori Iskola

## SZERZŐ EGYÉB TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉGE

A szerző 2002-ben első helyezést ért el a Sic Itur Ad Astra hadtörténeti pályázatán. 2004-2006 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Politikai Tudományok Tanszékén tanszéki demonstrátori munkakört töltött be, a tanszéki kiadvány szerkesztette (Polinfó). 2007-ben előadást tartott a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban „Hadsereg és háború a késő római korban” címmel. A 2007/08-as tanévben a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtörténelem Tanszéknek oktatói megbízásából több kurzuson is tartott előadásokat. 2008 óta tagja a gödöllői Szent István Egyetemen működő Csörsz-árok kutató csoportnak. A csoport tagjaként részt vett a Tájak Korok Múzeumok kiadvány Csörsz-árkot bemutató kötetének összeállításában, valamint az árok rendszert bemutató vándorkiállítás anyagának elkészítésében. Rendszeresen ad elő a Csörsz-árok foglalkozó szakszemináriumokon, ezzel összefüggésben tanulmányt írt egy megjelenés előtt álló kötetbe. 2009-óta a Magyar Limes Szövetség aktív tagja, a szövetség ügyvezető elnökének közvetlen munkatársa. Ebben a minőségében részt vesz konferenciák, szakmai programok, tárgyalások szervezésében, lebonyolításában. Jelenleg szakértőként működik közre a szövetség kormányzattal folytatott tárgyalásaiban és egy római gálya felkutatásával kapcsolatos projektet koordinál. 2011-től Balassi Bálint Intézet megbízott oktatója.

## SZAKMAI ÖNÉLETRAJZ

**Név:** Bernát Péter

**Születési hely:** Budapest

**Születési idő:** 1981. 11. 22.

**Cím:** 1195. Budapest, Batthyány u. 2. 4/14.

**Telefon:** 0630/2667662

**E-mail:** [bernat.peter@t-online.hu](mailto:bernat.peter@t-online.hu)

### **Tanulmányok:**

2010. április: Közigazgatási szakvizsga: Kül- és Biztonságpolitika szakirány

2009. április: Közigazgatási alapvizsga

2006- : Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Doktori Iskola, Hadtörténelem Tudomány szak; PhD.

Téma: Stratégia és taktika a Kárpát-medence erődépítészetében a késő római korban

2001-2006.: Politikaelmélet szak, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar (Diploma minősítése: Kitűnő)

2000-2005.: Történelem szak, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Diploma minősítése: Kitűnő)

2000-2005.: Tanár szak, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar (Diploma minősítése: Jeles)

### **Nyelvismeret:**

Német: középfok „C”

Angol: középfok „C”

### **Oktatói, előadói tevékenység:**

Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Hadtörténelem Tanszék

Szent István Egyetem, Csörsz-árok Kutatócsoport

Balassi Bálint Intézet

**Szakmai tevékenység:**

2004-2006.: Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Politikai Tudományok Tanszék, tanszéki demonstrátor

2008.: Oktatási és Kulturális Minisztérium Támogatáskezelő Igazgatósága, EU pályázati referens

2008 - 2010.: Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium, hatásvizsgáló elemző

2010 - .: Budapest Főváros XIX. Kerület, Kispest Önkormányzata, polgármesteri referens

2011 - .: Balassi Bálint Intézet, megbízott előadó